

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI MARKAZI

S. H. NOSIRXO'JAYEV, M. F. LAFASOV,
M. Z. ZARIPOV

MA'NAVIYAT ASOSLARI

*Akademik litsey va kasb-hunar
kollejlari uchun darslik*

«TURON-IQBOL»
TOSHKENT
2005

BBK 71.4
N-80

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi Ilmiy-metodik ken-
gashi tomonidan kasb-hunar kollejlari va akademik litseylar
uchun darslik sifatida tavsiya etilgan.

Guruh rahbari: O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi,
tarix fanlari doktori, professor ***S. H. Nosir-
xo'jayev.***

Mas'ul muharrir: Falsafa fanlari doktori, professor ***Q. Xona-
zarov.***

Taqrizchilar: Filologiya fanlari doktori, professor ***N. Komilov;***
Pedagogika fanlari doktori ***M. Quronov;***
Toshkent Arxitektura-qurilish instituti qoshi-
dagi litsey o'qituvchisi, tarix fanlari nomzodi,
dotsent ***A. Tojiboyev.***

N 030104200 - 08 - 2005
M361(04) - 2005

© S. H. Nosirxo'jayev, M. F. Lafasov,
M. Z. Zaripov 2005-y.
© «Turon-Iqbol» nashriyoti, 2005-y.

«Xalqni buyuk va ulug‘vor maqsadlar sari birlashtirish, mamlakatimizda yashaydigan, millati, tili va dinidan qat’i nazar, har bir fuqaroni yagona Vatan baxt-saodati uchun doimo mas’uliyat sezib yashashga chorlash, ajdodlarimizning bebaho merosi, milliy qadriyat va an’alarimizga munosib bo‘lishiga erishish, yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga da’vat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoyilikni hayot mezoniga aylantirish milliy istiqlol mafkurasining bosh maqsadidir.

Shu bilan birga, men milliy istiqlol g‘oyasi bugungi tez sur’atlar bilan o‘zgarayotgan tahlikali dunyoda o‘zligimizni anglash, bizning kimligimizni, qanday buyuk ajdodlarning merosiga, necha ming yillik tarix, betakror madaniyat va qadriyatlarga ega ekanimizni his etib yashashga, bu boylikni asrab-avaylab, demokratik qadriyatlar, butun jahon taraqqiyoti yutuqlari bilan oziqlantirib, yangi o‘sib kelayotgan avlodga yetkazishga xizmat qilmog‘i zarur, deb bilaman».

Islom Karimov

...Ma'naviy jihatdan yuksak rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi.

Islom KARIMOV

KIRISH

Rivojlanishning mohiyati, uning sur'ati jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida insonlarning ma'naviy kamoloti darajasiga bog'liq bo'lgan. Qayerda ma'naviy rivojlanish yuksak bo'lib, ma'rifiy tarbiyaviy ishlar oqilona yo'lga qo'yilgan bo'lsa, shu yerda jamiyat ijtimoiy adolat mezonlari asosida tez taraqqiy qilganligi tarixdan ma'lum. Biz qurayotgan demokratik-huquqiy davlatning uch muhim tomoni bor. Bu — iqtisodiyot, siyosat va ma'naviyat. Shu uch omil qanchalik mustahkam va o'zaro kuchli dialektik aloqada bo'lsa, kelajagimiz ravnaqi ham shunchalik ishonchli bo'ladi.

Jamiyat tez rivoj topadi. Yuksak ma'naviy burchlar kecha yoki bugun o'ylab topilgan emas. Ular insoniyatning necha-necha asrlik hayotiy tajribasi davomida yuzaga kelgan. Ma'naviyat insonga ona suti, ota namunasi, o'giti bilan singib kelgan.

Mustaqil respublikamizning bugungi ma'rifiy va ma'naviy hayotida asrlarga teng sezilarli o'zgarishlar yuz bermoqda. Milliy an'analарimiz va asriy qadriyatlarimiz tiklanmoqda, ularning hayotimizdagi o'rni yanada mustahkamlanmoqda. Jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish rivojlanishning o'ziga xos yo'lidan borayotgan mamlakatimiz taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligini bugun yaqqol ko'rib turibmiz. Zero, fuqarolarni milliy istiqbol g'oyasi va mafkurasi ruhida tarbiyalashda ma'naviyatning roli beqiyos ekanligi hammaga ma'lum.

Kuchli, qudratli davlat kuchli ma'naviyat zامirida vujudga keladi. Mustaqillik qo'lga kiritilgan dastlabki kunlardanoq, ajdodlarimiz tomonidan ko'p asrlar mobaynida yaratib kelingan g'oyat ulkan, bebaho ma'naviy va madaniy merosimiz, milliy qadriyatlarimizni tiklash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Natijada, xalqimiz o'z taqdirining chinakam egasi, o'z tarixining ijodkori, o'ziga xos milliy qadriyatlarning, madaniyatning sohibi sifatida tan olindi. Qisqa vaqt ichida jamiyatimizning barcha sohalarida, shu jumladan, ma'naviy-madaniy sohada ham ko'zga ko'rinarli o'zgarishlar amalga oshirildi. Eng quvonarlisi shundaki, tarixiy, milliy va axloqiy qadriyatlar hamda an'analarning, muqaddas di-

nimizning jamiyatni ma'naviy yuksaltirishdagi o'rni va ahamiyati qayta tiklandi.

Mamlakatimizda xalqimiz ma'naviyatini tiklashda Prezidentimiz Islom Karimovning roli katta. Yurtboshimizning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori», «Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin», «Milliy istiqbol mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir», «Ma'naviy yuksalish yo'lida» «O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda», «Maktab — taraqqiyot, madaniyat va saodat kaliti» va boshqa asarlarida zamonaviy milliy ma'naviyatimiz asoslari ishlab chiqilgan. Bu asarlarda milliy ma'naviy tiklanish va ma'naviyatni rivojlantirish g'oyalari asoslangan, ma'naviyat tushunchasiga ta'rif berilgan.

Xalqimiz tobora o'zligini anglab, mustaqillik poydevorini mustahkamlamoqda. Ma'naviy yuksalish borasida qo'lga kiritilgan yutuqlar bilan bir qatorda o'z yechimini kutib turgan muammolar ham bor. Har bir davlatning istiqboli, xalqning farovon, osoyishta hayoti uning ertangi kuni, kelajagi bo'lmish yosh avlod, umidli o'g'il-qizlari bilan bevosita bog'liqdir. Shuning uchun ham «O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat» degan ibora zamirida, avvalambor, e'tiborni yoshlarga qaratish va ularga barcha imkoniyatlarni yaratib berishdek mas'uliyat yotadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov aytib o'tganidek, xalqning, yosh avlodning ma'naviy tarbiyasi masalasida hanuzgacha ko'zga ko'rinarli yutuqlar qo'lga kiritilmagani, o'zgarishlar bo'lmagani, bu sohada yaxlit konsepsiya va dasturlar, yangicha yondashuvga asoslangan darsliklar, o'quv qo'llanmalarni yaratish ishida oqsab kelinayotgani sir emas.

Mustaqil mamlakatimizning oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida, «Ma'naviyat asoslari» fanini o'qitish yo'lga qo'yilganiga ancha vaqt bo'ldi. 1997-yilda bu fan «Ma'naviyat va ma'rifat asoslari» nomi bilan kiritilgan edi. O'tgan davrda mazkur fanning maqsadi va vazifalari xususida muayyan tasavvur hosil bo'ldi, uning samaradorligini oshirish yuzasidan uslubiy pedagogik qarashlar tizimi shakllandi. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga muvofiq, bu yo'nalishdagi sa'y-harakatlarni yanada faollashtirish talab etiladi. Chunki xalqaro andozalardagi bu hujjatlar ta'lim tizimi zimmasiga dunyo ilm-fani yutuqlaridan yaxshi xabardor, xalqimiz nomidan jahon miqyosida baralla so'z aytay oluvchi, O'zbekiston

sha'nini ulug'lashga qodir farzandlarini kamol toptirishdek g'oyat mas'uliyatli vazifa yuklamoqda.

«Ma'naviyat asoslari» fanidan akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari uchun 1999-yilda tayyorlangan o'quv dasturi sinovdan o'tkazildi. Ushbu dastur asosida dolzarb vazifani amalga oshirish yo'lida 2002-yilda ilk bor «Ma'naviyat asoslari» o'quv qo'llanmasi tayyorlandi. O'quv dasturi 2003-yilda uzviylashtirilgan holda takomillashtirildi. Joylardan tushgan takliflar inobatga olinib, o'quv qo'llanma darslikka aylantirildi. Darslik Sharq, xususan, Markaziy Osiyo ilm-fani rivojlanishi tarixiga oid manbalar, Prezident Islom Karimovning asarlari, ma'ruzalari, nutqlari hamda ushbu mavzu bo'yicha bildirgan fikrlari asosida tayyorlandi va ular atroflicha tahlil qilindi.

Mustaqillik yillari fuqarolar hayotida va dunyoqarashida tub burilishlar davri bo'ldi. Jamiyatimiz butunlay yangi qiyofa, yangicha mazmun kasb etmoqda. Odamlarning, ayniqsa, yoshlarimizning turmush tarzi o'zgarmoqda. Endi hamma gap shu qisqa davr ichida qo'lga kiritilgan yutuqlarni asrab-avaylashda. Hozirgi kunda erkin fuqaro ma'naviyatini, milliy istiqlol g'oyasiga sodiq, ozod shaxsni shakllantirish, Prezidentimiz «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida ta'kidlaganidek, oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir. «Biz o'z haq-huquqlarini taniydigan, o'z kuchi, imkoniyatlariga tayanadigan, atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bilan yondashadigan, ayni zamonda shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan erkin, har jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalashimiz kerak»,— deb ta'kidlaganliklari o'rinlidir.

Mamlakatimizning akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida tayyorlanayotgan mutaxassislarni faqat kasb-kor nuqtayi nazaridan emas, balki ularning dunyoqarashlari, ma'naviyati, tafakkuri, mafkuraviy-siyosiy yetukligi, axloqiy barkamolligi va ijtimoiy faoliyati jihatlarini ham hisobga olgan holda shakllantirish g'oyat muhim vazifadir. Bu borada mas'uliyat o'qituvchilar zimmasiga tushadi.

Darslikda kamchiliklar, ba'zi xatolarga yo'l qo'yilgan bo'lishi tabiiy. Darslik haqidagi o'z tanqidiy fikr va mulohazalarini yo'llagan kishilarga mualliflar oldindan o'z minnatdorchiliklarini bildiradilar va ulardan darslikning navbatdagi nashrida foydalanadilar. Fikr va mulohazalar quyidagi manzilga yuborilishi mumkin:

*700100, Toshkent shahri, Bobur ko'chasi, 55-uy.
O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim markazi.*

I bob. MA'NAVIYATNING RIVOJLANISHI VA UNING JAMIYAT IQTISODIY, SIYOSIY HAYOTIDAGI O'RNI

1-§. «MA'NAVIYAT ASOSLARI» FANINING PREDMETI, TA'RIFI HAMDA TARKIBIY QISMLARI

«Ma'naviyat asoslari» fanining predmeti

O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi davrida ma'naviyat va ma'rifat, milliy istiqlol g'oyasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston

Prezidenti Islom Karimov qator asarlari va ma'ruzalarida ma'naviyat masalasiga keng to'xtalib, uning mohiyatini ochib bergan. 1994-yilda yurtboshimiz asarlaridan olingan iqtiboslar asosida «Istiqlol va ma'naviyat», 1998-yilda «Ma'naviy yuksalish yo'lida» to'plamlari chop etildi. Yurtboshimizning birgina: «Ma'naviyat insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-qudratidir, u yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi»,— degan so'zlari tom-tom kitoblarning ma'nosini beradi. «Hushyorlikka da'vat» asarida ham hozirgi eng muhim, eng dolzarb vazifalardan biri jamiyatimiz a'zolarini, avvalambor, yosh avlodni kamol toptirish, uning qalbida milliy g'oya, milliy mafkura, o'z vataniga mehr-sadoqat tuyg'usini uyg'otish, o'zligini anglash, uni milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdan iborat ekanligini ta'kidlaydi. O'zbekistonda bu masalaga nima uchun katta ahamiyat berilayotgani shu so'zlardan ko'rinib turibdi. Prezidentimizning 2001-yil 18-yanvardagi «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» fani bo'yicha ta'lim dasturlarini yaratish va respublika ta'lim tizimiga joriy etish to'g'risida»gi Farmonidan keyin ma'naviyat masalasi yangi bosqichga ko'tarildi va qator vazifalar belgilandi.

Bu vazifalarni amalga oshirishda milliy ma'naviyat va ma'rifat asoslariga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega-dir. U quyidagilarni qamrab oladi: 1. Ma'naviyat tushunchasi: uni o'qitishdagi maqsad va vazifalar, ma'naviyat ta'rifi hamda metodologik bazasi. 2. Ma'naviyatning tarkibiy asoslari: axloqiy, badiiy, diniy va milliy qadriyatlar. 3. O'zbek

xalqining milliy ma'naviyati jahon ma'naviy madaniyati-ning ajralmas qismi ekanligi.

Keyingi yillarda ma'naviyat muammosi yuzasidan qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Zero, ma'naviyat ko'p qirrali tushuncha bo'lib, inson faoliyatining barcha jabhalariga daxldordir. Demak, **ushbu fanning predmeti, dasturda ta'kidlanganidek, «jamiyat, inson va ma'naviyat o'rtasidagi munosabatlarni, shuningdek, ma'naviyatning shakllanishi, rivojlanishi, kishilar faoliyatini yo'naltirib turish vositasiga aylanishi sabablarini», aniqroq qilib aytganda, «jamiyat taraqqiyoti va inson ongining rivojlanishida ma'naviyatning rolini, uning shakllanishi, takomillashuvi, fuqarolarni ma'naviy jihatdan tarbiyalash omillarini» o'rganishdan iboratdir.**

Xo'sh, «Ma'naviyat asoslari» fanini o'rganish, umuman, ma'naviyat nima uchun zarur? Ushbu savolga javob har bir insonning qalbida mavjud. Chunki ma'naviyatsiz insonning hayvondan farqi yo'q. Unday odamning na jamiyatga, na tabiatga foydasi tegadi. U Chingiz Aytmatovning manqurtiga o'xshaydi. U fikrlamaydi, kelib chiqishini, kimligini bilmaydi, o'ylamaydi, faqat buyruqni bajaradi. Fuqarosi bunday bo'lgan jamiyat tanazzulga mahkumdur. Shu sababli har bir jamiyat yuksak ma'naviyatli kishilarga muhtoj, ularni tarbiyalash uchun bor imkoniyatini ishga soladi. Jumladan, O'zbekistonda mohiyatan butkul yangi jamiyat qurish jarayonida ma'naviyat iqtisodiyot bilan birga ustuvor yo'nalishlardan hisoblanmoqda. Islom Karimov «Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish O'zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir», deya bejiz ta'kidlamagan edilar.

Istiqlool tufayli ma'naviy hayotimizda tub o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Istiqloolning dastlabki kunlaridanoq mamlakatimizda bu sohaga alohida va uzluksiz e'tibor berib kelinmoqda. Xalqimizning milliy ongi, milliy g'ururi o'sib, jamiyatning ma'naviy asosini yanada mustahkamlashga poydevor yaratilmoqda.

Esda tuting: Yuksak ma'naviyat — jamiyat taraqqiyotining asosi.

Islom Karimov

**Ma'naviyat
tushunchasi ta'rifi**

«Ma'naviyat» tushunchasi mazmunan juda keng qamrovli. Chunki bu tushuncha azal-azaldan rivojlanib kelgan. Uning atama sifatida shakllanishiga islom falsafasi, ilohiyot fani, keyinchalik, ayniqsa, tasavvuf ta'limoti kuchli ta'sir ko'rsatgan. XX asrda «Ma'naviyat» tushunchasining mazmuni yanada kengaydi va dunyoviylik kasb etdi.

Inson hayotida moddiy ehtiyojlar qanchalik muhim ahamiyat kasb etsa, ma'naviy ehtiyojlarga talab undan ham kuchliroq ekanligini ta'kidlamog' zarur. Mustaqillikka erishilgandan keyin bizning yurtimizda ham ma'naviyat masalasiga bag'ishlangan qator kitoblar nashr etildi, maqolalar e'lon qilindi. «Vatan tuyg'usi» kitobi mualliflari ma'naviyatni «jamiyatning, millatning va yoki ayrim kishilarning ichki hayoti, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlashtiruvchi tushuncha» sifatida ta'riflaydilar. «Ma'naviyat — millat nishoni» asarida, «Ma'naviyat: — insonning ijtimoiy-madaniy mavjudot sifatidagi mohiyatidir, ya'ni insonning mehr-muruvvat, adolat, to'g'rilik, sofdillik, vijdon, or-nomus, vatanparvarlik, go'zallikni sevishtirish, zavqlanish, yovuzlikka nafrat, iroda, matonat va shu kabi ko'plab asl insoniy xislatlari va fazilatlarining uzviy birlik, mushtaraklik kasb etgan majmuyidir»,— deyiladi.

«Ma'naviyat» (arabcha «ma'nolar majmuyi»). U ruh, aql, ong, idrok, ruhiy holat, ichki kayfiyat, dadillik, jasorat, xususiy mohiyat, g'amxo'rlik, qayg'urish, did kabi bir necha ma'nolarni ham anglatadi.

«Ma'naviyat inson qalbida aks etgan ilohiy nurdir» (M. Imomnazarov).

O'zbek tilidagi «ma'naviyat» so'zining ma'nosiga rus tilidagi «духовность» tushunchasi mos keladi. Lekin «духовность» o'zbek tiliga aynan ag'darilsa, «ma'naviyat» emas, «ruhiyat» yoki «ruhoniya» bo'ladi. G'arb tillarida ham bu tushunchani ifodalaydigan atama «ruh» o'zagidan yasaladi.

«Духовность» asosida «dux» tushunchasi yotadi. «Dux», musoviylik (yahudiylik) va isoviylik an'analariga ko'ra, ikki ma'noda — ruh va nafas tarzida qo'llanadi. Ma'lumki, Yevropa falsafasi «axloq», «ruh», «iroda», «go'zallik» kabi

tushunchalarni tadqiq etishda beqiyos natijalarga erishgan, teran tadqiqotlarni amalga oshirgan bo'lsa-da, ma'naviy hayotni yaxlit holda emas, bo'lib o'rganish an'anasiga sodiq qolgan. Chunonchi, Germaniya olimlari fikricha, Gegel ta'limotida «ruh», Shopengauer ta'limotida «iroda» borliqning o'zagi sifatida ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, hindcha (forscha) «ma'nas» so'zini ham shunga qiyoslaydilar. Ma'naviyat tushunchasining mohiyatiga ko'ra ham unga bir qator ta'riflar beriladi: ilohiy deb bilish; mafkuraga yondosh deb bilish; ma'naviy madaniyatning sinonimi deb bilish; ma'naviy qadriyatlarning yig'indisi deb bilish. Mazkur ta'riflarning bir-biriga o'xshash tomonlari ko'p. Lekin bir-biridan farqli jihatlar ham mavjuddir.

Ma'naviyat — odamning ruhiy va aqliy olami yig'indisi. Ma'naviyat inson va jamiyat madaniyatining negizi, inson va jamiyat hayoti ma'lum yo'nalishining bosh omili. U muayyan iqtisodiy-ijtimoiy hayot tizimining shakllanishi, o'zgarishi yoki inqirozga yuz tutishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'naviyat boyib borsa, jamiyat ravnaq topib boradi va aksincha, ma'naviyatning qashshoqlashuvi jamiyat tanazzulga yuz tutishiga olib keladi. Boy ma'naviyatsiz buyuk davlat qurib bo'lmaydi. Ma'naviyat jamiyat va millat ravnaqining bosh omili va poydevoridir.

Ma'naviyat insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymon-irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuch. Moddiy narsalar odamga jismoniy oziq va quvvat bersa, ma'naviyat unga ruhiy oziq va qudrat bag'ishlaydi. Faqat moddiy jihatdan ta'minlanish bilan kifoyalanish — ongsiz va ruhsiz maxluqlarga xosdir. Ma'naviyatga intilish esa ruh va ong egasi bo'lmish odamga xos fazilatdir.

Ma'naviyat — jamiyatning, millatning yoki ayrim bir kishining ichki hayoti, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlantiruvchi tushuncha. Hozirgi kunda ma'naviyat masalalariga munosabat tubdan o'zgarib, uning boyib borishiga kuchli e'tibor berilayotganining boisi ana shunda.

Esda tuting: Ma'naviyat — taqdirning ehsoni emas. Ma'naviyat inson qalbida kamol topishi uchun u qalban va vijdonan, aql va qo'l bilan mehnat qilishi kerak.

Islom Karimov

Alisher Navoiy «ma'no ahli» deganda haqiqat yo'liga kirgan komil insonni nazarda tutgan. Ma'rifat ilm, irfon va maorif demakdir. Shunday ekan, ma'naviyat insonning ruhiy olami bilan chambarchas bog'liq tushunchadir. Ma'naviyat insoniyatning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch-quvvati ekan, binobarin, jamiyatning, insonlarning ma'naviy madaniyati qancha yuksak bo'lsa, mamlakat shuncha tez ravnaq topadi, boshqa ijtimoiy muammolarni hal qilish osonlashadi.

Jahon tajribasidan ma'lumki, Germaniya, Yaponiya kabi mamlakatlar qazilma boyliklari, yer-suvi bilan gullab-yashnayotgani yo'q, ular xalqining ma'rifati, aql-idroki bilan XX asrda o'ziga xos o'rin tutdi. Ma'naviyati qashshoq xalq hech qachon boy bo'lmaydi. O'z huquqini bilmagan, o'z qonunlari kuchini anglab yetmagan va tushunishni istamagan, mamlakatda ma'naviyat va ma'rifat tizimini yaxshi yo'lga qo'ymagan xalqning shon-shavkati oyoqosti bo'ladi, jahon hamjamiyatidagi o'rni yo'qoladi.

**«Ma'rifat»
va «madaniyat»
tushunchalari**

Ma'naviyat tushunchasi ma'rifat tushunchasini ham o'z ichiga olishini ta'kidlamoq lozim. «Ma'rifat» (ko'pligi «maorif») so'zi ham arabcha bo'lib, «arafa» so'zidan olingan. U bilish, bilim, ma'lumot, tanish, tanishish ma'nolarini bildiradi.

Ma'rifatli degani bilimli, muayyan sohada ma'lumotli, degani bo'lib, u insonparvarlik, ma'naviyat zaminidagina o'z mohiyatiga ega bo'ladi. Kishilarning bilimi va madaniyatini oshirishga yo'naltirilgan ta'lim-tarbiyaga ham ma'rifat deb qaraladi. Ma'rifatni hayotga singdirish bilim va madaniyatning qo'shma mazmuni bo'lib, maorif esa ana shu mazmunni yoyish quroli, vositasidir.

Ma'naviyat va ma'rifat tushunchalariga bog'liq atamalardan bo'lgan «madaniyat» so'zi arabcha madina (sha-

har, keng) soʻzidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayot tarzini ikki turga boʻlib, birini badaviy yoki sahroyi turmush, ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Badaviylik koʻchmanchi holda dasht-u sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik esa shaharda oʻtroq yashab, shaharga xos turmush tarzini kechiruvchi xalqlarga nisbatan ishlatilgan. Madaniyat tushunchasi insoniyat butun tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratgan moddiy va maʼnaviy boyliklar yigʻindisini aks ettiradi. Tor maʼnoda esa jamiyat maʼnaviy hayotini koʻrsatish uchun qoʻllaniladi.

Madaniyat atamasi ilm-fanda jamiyat qoʻlga kiritgan ishlab chiqarish, ijtimoiy va maʼnaviy yutuqlar majmuyini, biror ijtimoiy guruh yoki xalq maʼlum davrda erishgan shunday yutuqlar darajasini, oʻqimishlilik, taʼlim-tarbiya koʻrganlik, ziyolilik va maʼrifatlilik hamda turmushning maʼrifatli kishi ehtiyojlariga mos keladigan sharoitlari majmuini bildiradi.

Shu sababli, har qaysi millat nafaqat yer osti va yer usti tabiiy boyliklari bilan, harbiy qudrati va ishlab chiqarish salohiyati bilan, balki, birinchi navbatda, oʻzining yuksak madaniyati va maʼnaviyati bilan kuchlidir. Shu bois mamlakatimizning istiqlool yoʻlidagi birinchi qadamlaridanoq buyuk maʼnaviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy taʼlim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uygʻunlashtirish asosida jahon andozalari va koʻnikmalari darajasiga koʻtarish masalasiga katta ahamiyat berib kelinmoqda.

Kursni oʻrganish metodlari

«Maʼnaviyat asoslari» kursini oʻrganishda uning quyidagi metodlar asosida ish koʻrishiga eʼtibor qaratiladi: dialektik metod, qiyoslash va taqqoslash (kuzatish, tarixiy yondashish, mantiq) metodlari, empirik-sotsiologik metod, umummantiqiy metod (sintez, abstraktlash, umumiylik), nazariy metod (abstraktlikdan konkretlikka), axloqiy metod (ayrim guruh yoki shaxs xulqini kuzatish), izohlash metodi, diagnostika metodi, axborotlash metodi (fan yutuqlaridan foydalanish).

Umuman, mavzuni oʻrganishda milliy maʼnaviy merosimiz, mustaqil Oʻzbekistonning demokratik, huquqiy davlat

va fuqarolik jamiyati qurish yo'lida ma'naviyat sohasida qabul qilgan qonunlari, Prezident farmonlari, ma'naviyatning ham-ma faoliyat jabhalari: ilm, fan va amaliyot sohalari umumiy metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Jamiyat, xalq (millat) Jamiyat ma'naviyati shaxslar ma'naviyatidan tashkil topadi.
ma'naviyati

Shaxs ma'naviyati esa ruh va aql bilan bog'liqdir. Bu jihatdan qaraganda, jahon falsafasining tarkibiy qismi bo'lgan Sharq falsafasida inson vujudida ikki qarama-qarshi asos — modda va ruh dialektik bog'liqlikda ekanligi va ular inson mohiyatini belgilashda bosh ahamiyat kasb etishi aytiladi. Inson o'z aql-zakovati bilan shu ikki asosni boshqarib, nazorat qilib turadi.

Birinchi asos — inson tanasi, jismining ehtiyojidir. Tana moddiy bo'lganligi tufayli uning ehtiyojlari ham moddiydir. Inson moddiy dunyoda yashar ekan, tabiatning boshqa jonli mavjudotlaridan mehnat qilish jarayonida o'z aql-idroki, maqsadini amalga oshirishi bilan farqlanadi. Yaqin yillargacha moddiylik falsafasi aql-zakovatimizni, iste'dodimizni, salohiyatimizni tanimiz ehtiyojlari, nafsimiz yo'lga xizmat qildirganligi sir emas. Inson shu bugunga qadar yaratgan jami moddiy va ma'naviy boyliklarning negizi aynan shu ikki asosga — modda va ruhga tayangan ehtiyojlardir.

Inson vujudidagi bu asoslar tarbiya va parvarishga muhtoj. Ularning inson vujudidagi muvozanati tarbiya va parvarish orqali saqlanadi, mutanosibligi ta'minlanadi. Iymonning yetilishi insonning ma'naviy-ruhiy yuksalishi, o'zligini anglab yetishi, komil shaxs darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

Mustaqillik tufayli erishilgan eng katta va eng muhim yutuqlarimizdan biri fan bilan dinni, ilmiy dunyoqarash bilan diniy dunyoqarashni bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar sifatida baholashdan xalos bo'lganligimizdir. Bunda umumjahon, jumladan, Sharq falsafasining tub mohiyati ilm-fan erishgan yutuqlar bilan diniy tushunchalarni uyg'unlashtirish, ularning bog'liqligini ochib berishga qaratiladi. Islom falsafasida insonga jismoniy va ruhiy borliq deb qaralib, uning o'tkinchi va mangu hay-

oti mavjudligi ta'kidlanadi. Insonning inson sifatida mavjudligini ta'minlovchi uning tanasi emas, balki ruhidir. O'lim tanani yashashdan to'xtatadi, uni jasadga aylantiradi, shaxsiyatidan ajratadi. Inson tanasi foniy, o'tkinchi, o'zgaruvchi, ruh esa boqiy, o'zgarmasdir.

Ma'naviyati qashshoq bo'lgan odamdan biror narsa kutish aslo mumkin emas. Chunki u yaxshilik va ezgulik haqida umuman o'ylamaydi. Atrofiga va hatto ota-onasi, qarindosh-urug'lari taqdiriga ham befarq, loqayd munosabatda bo'ladi. Bunga juda ko'plab misol keltirish mumkin. Yuksak ma'naviyatli xalq, inson bugungi kun va kelajak haqida fikr yuritadi, qayg'uradi. Zotan, mustaqil yosh mamlakatimizning kelajagi uchun ma'naviyati yuksak, barkamol insonlar zarur.

Ruhning poklanishi qurilayotgan huquqiy demokratik davlatimizning ajralmas ma'naviy-axloqiy tamoyili hisoblanadi. Huddi shu g'oya islom dini va tasavvuf ilmida ham ilgari surilgan.

Ma'naviyat milliy xususiyatga ega ekanini hech qachon unutmaslik kerak. U milliy urf-odatlar, tarbiya an'analari, axloq-odob normalari, qadriyatlar, din, e'tiqod, madaniy-ma'rifiy, ijtimoiy, didaktik, falsafiy-pedagogik qarashlar, ruhiy-psixologik jarayonlar va shu kabilar majmuasidan iboratdir.

Ma'naviyatning tarkibiy qismlari

Axloq, ma'naviy meros hamda qadriyatlar ma'naviyatning tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Axloqiy bilimlar, malaka va ko'nikmalar, axloq qoidalari yordamida o'quvchining xulq-atvori, xatti-harakatlari, umuman axloqi boshqariladi. Axloqiy madaniyat o'quvchining ko'p qirrali faoliyati davomida shakllanib va takomillashib boradi. Axloqiy madaniyat ko'rinishlari, qirralari, shakllari xilmaxil. Ular insonparvarlik, halollik, tashabbuskorlik; erksevarlik, faollik, ijodkorlik, haqiqatgo'ylik, mas'uliyatlilik; saxiylilik, kamtarlik, poklik va shu kabilar. Axloqiy ong axloqiy madaniyatning negizini tashkil etadi. Axloqiy ong o'quvchi ijodiy faoliyatida o'z ifodasini topadi. Uning mezonini bilim va axloq me'yorlari, axloqiy tafakkur hisoblanadi. Axloq — ma'naviyat o'zagi. Inson axloqi shunchaki,

salom-alik, xushmuomalalikdangina iborat emas, balki u, avvalo, insof va adolat tuyg'usi, iymon, halollik deganidir.

Axloqiy ongni o'stirish axloqiy madaniyatni takomillashtirishning birlamchi vazifalaridandir. Axloqiy ongning yetukligi uzoq davom etadigan va murakkab jarayon bo'lib, u insoniyat qo'lga kiritgan barcha axloqiy-ma'naviy yutuqlarni o'zlashtirish, shu bilan birga, muayyan sharoit taqozo etadigan muammolarni bartaraf etish jarayonida amalga oshadi. Axloqiy ong vijdon, burch, mas'uliyat, hayo, g'urur kabi insonning ichki — ruhiy hissiyotiga asoslanadi. Axloqiy madaniyatning mag'zini tashkil etuvchi insonparvarlik, halol mehnat, o'zaro yordam, do'stlik, hamkorlik, o'zaro hurmat, baynalmilallik, saxovat, vatanparvarlik, burch, kamtarinlik kabi yuksak insoniy qadriyatlar axloqiy odat asosida o'quvchi ongi va faoliyatida tarkib topadi.

Axloqiy qadriyatlarni o'rganishda axloqiy odat, axloqiy bilim, axloqiy ishonch muhim o'rin tutadi. Demak:

- axloqiy ong, axloqiy sifat, axloqiy odat, axloqiy faoliyat o'quvchi ma'naviy madaniyatini shakllantirishning muhim belgilarini tashkil etadi;

- axloqiy madaniyat o'quvchining butun hayoti va faoliyati jarayonida rivojlanadi hamda mazmunan boyib, shakllanib boradi;

- axloqiy madaniyat ma'naviy madaniyatning boshqa tarkibiy qismlari bilan o'zaro aloqada va hamkorlikda o'quvchi faoliyatiga doimiy, izchil, sekin-asta singdirib borilgandagina ijobiy natija beradi.

Ma'naviy merosni o'rganishda quyidagilar muhim o'rin tutadi:

- xalq og'zaki ijodi (asotir, afsona, rivoyat, ertak, doston, naql, maqol, matal, qo'shiq, latifa, lof, xalq dramasi, askiya);

- xalq tasviriy va amaliy san'ati (xalq yaratgan badiiy-estetik san'at namunalari, xalq teatri, xalq musiqa san'ati);

- ijtimoiy-tarixiy taraqqiyot jarayonida paydo bo'lgan, rivojlangan qadriyat darajasiga ko'tarilgan an'analar, urf-

odatlar, rasm-rusumlar, amaliy faoliyatdagi ilg'or tajribalar yig'indisi.

Mavzuni o'rganishda xalq og'zaki ijodining ma'naviy qadriyatlarni targ'ib etishdagi ta'sir kuchi, unda xalqning orzu-umidlari, dunyoqarashi va xarakter xususiyatlari ochib beriladi. Ularda xalqning g'oyaviy-siyosiy, axloqiy, badiiy-estetik, ekologik, iqtisodiy, diniy, aqliy, jismoniy madaniyati mazmuni, ma'naviy talab va ehtiyojlari, orzu-umidlari, ta'lim-tarbiya shakllari, usul va vositalari o'z ifodasini topadi.

Xalq og'zaki ijodi namunalarida ma'naviy qadriyatlarning ikkala guruhiga mansub barcha qadriyatlarning poydevori (insonparvarlik, bilimdonlik, mehnatsevarlik, adolatparvarlik, kattalarga hurmat, rostgo'ylik, mehmondo'stlik va boshq.) o'z aksini topgan.

Doston xalq ma'naviy qadriyatlarini qorishiq holda mujassamlashtiruvchi xalq og'zaki ijodi janrlaridan biri bo'lib, unda musiqa, teatr, she'riyat kabi badiiy-estetik qadriyatlar birlashtirilgan. Dostonlarda yuksak insoniy fazilatlar baxshilar tomonidan badihago'ylik yo'li bilan tinglovchilarga yetkaziladi. Uning hissiy ta'sir kuchi orqali sharq xalqlarining chatishib ketgan falsafiy, diniy, axloqiy qarashlari, urf-odalari, turmushi badiiy gavdalantiriladi. Shuning uchun ham dostonlarning tarbiyaviy va ma'rifiy ahamiyati yuksak go'zallikka, baxt-saodatga erishishning birdan-bir yo'li maqsad sari qat'iy intilishda, matonat, mardlik, qahramonlik ko'rsatishda ekanligini namoyish etishdan iborat. 1998-yil 13-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan «Alpomish» dostoni yaratilganligining 1000 yilligini nishonlash to'g'risida» Qaror qabul qilindi. «Alpomish» dostoni ajdodlarimiz ijodiy dahosining bebaho badiiy yodgorligi sifatida jahon xalqlari liro-epik ijodi namunalari orasida alohida o'rin tutadi. Mustaqil rivojlanish davrida millat birliigi va ma'naviy uyg'onish, g'urur va o'zligini anglash ramziga aylangan ushbu doston yaratilganligining 1000 yilligi UNESKOning 1999-yildagi tadbirlari rejasiga kiritilganligi folklor merosini avaylab-asrash va avlodlarimizga to'la yetkazish maqsadida amalga oshirilgan g'oyatda muhim tadbir

bo'ldi. Surxondaryo viloyati va Toshkent shahar hokimliklari birgalikda 1999-yilning oktabr oyida Toshkent shahrida «Alpomish» dostoni va jahon xalqlari epik ijodiyoti» mavzuyida xalqaro konferensiya va Surxondaryo viloyatida tantanali bayram tadbirlarini o'tkazganligi bejiz emas.

Qadriyatlar muhim masalalardan biri bo'lib, ma'naviy hayotning tarkibiy qismidir. Mustaqillikning ma'naviy zaminini qaror toptirishda diniy qadriyatlar ham ma'lum ahamiyat kasb etadi. Diniy qadriyatlar ko'plab millatlar, elatlar, xalqlarga taalluqli bo'lgan, ularni g'oyaviy jihatdan birlashtiruvchi turli diniy talablar, g'oyalar, rivoyatlar, amaliy marosimlar, bayramlar majmuasidan iboratdir. Islom dini yer yuzidagi 120 ga yaqin davlatda tarqalgan.

Diniy madaniyat zahirida Sharq xalqlari kalomi, ya'ni e'tiqod ilmi va Qur'oni karim, hadisi sharif, fiqh, ya'ni ibodat, huquq, axloq, tarix, dunyoviy bilimlar turadi. Demak, diniy qadriyatlar, imon, e'tiqod kabi qoidalar ma'naviy madaniyatning muhim tarkibiy elementidir. Diniy axloq me'yorlari negizida milliy va umuminsoniy axloq qoidalari mujassam bo'lib, ma'lum tarixiy davrda shu davr talabi asosida sayqallanib boradi. Shunday ekan, imon, e'tiqod bironvga yaxshilik qilish, bilim olish, halollik, insoniylik kabi qadriyatlar asosida tashkil topadi.

Milliy qadriyatlar alohida olingan xalq, millat va elatlarning o'z tarixiy taraqqiyoti davomida yaratgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklari, urf-odatlar, marosimlari, bayramlari va millatning o'zligini belgilaydigan boshqa o'ziga xos tomonlari yig'indisidan iboratdir. Bu o'ziga xoslik moddiy, ma'naviy, ijtimoiy hayot, oila turmush tarzida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, xalq amaliy san'ati, xalq o'yinlari, rasm-rusumlari, urf-odatlari, marosimlari ham milliy qadriyatlar doirasiga kiradi.

Bulardan boshqa yana quyidagi qadriyatlarni milliy qadriyatlar sifatida belgilash mumkin: tabiiy qadriyatlar (yer-suv, havo, yer usti va osti boyliklari); ijtimoiy qadriyatlar (oilalar, millatlar, sinf va h.k.); moddiy qadriyatlar; ma'naviy qadriyatlar; umuminsoniy qadriyatlar; oilaviy qadriyatlar; shaxsiy qadriyatlar.

«Ma'naviyat asoslari» fani boshqa **ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan** chambarchas bog'liq bo'lib, ularga suyanadi, ulardan oziq oladi. Jumladan, tarix, adabiyot, inson falsafasi, milliy istiqloq g'oyasi, O'zbekiston Konstitutsiyasi va boshqalar ma'naviyat asoslari fanining nazariy manbalari hisoblanadi. Ular bir-birini to'ldiradi, boyitadi.

Yurtboshimiz Islom Karimov ma'naviyat masalasiga doimo jiddiy e'tibor berib kelgan. 1994-yil 23-aprelda Prezident tomonidan «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazini tashkil etish to'g'risida»gi Farmon e'lon qilindi. Ikki yil o'tgach esa, 1996-yil 9-sentabrda, Prezident Islom Karimovning «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida»gi Farmoni chiqdi. 1997-yil 29-avgustda birinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi-ning 9-sessiyasida qabul qilingan «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da, shuningdek, 1999-yil 3-sentabrda «Respublika ma'naviyat va ma'rifat kengashini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi Prezident Farmonida ma'naviyat masalasiga, ma'naviy qadriyatlarga yanada katta e'tibor berildi. Ular quyidagi tamoyillar asosida alohida ajratib ko'rsatildi:

1-tamoyil: «Vatan — eng oliy makon. U menikidir!»

2-tamoyil: «Eng oliy qadriyat — inson».

3-tamoyil: «Mulkning eng oliy shakli — intellektual mulk va inson faoliyatining eng oliy turi — intellektual mehnat».

4-tamoyil: «Vaqt — eng oliy boylik»...

Demak, o'zbek xalqi milliy ma'naviyati jahon xalqlari madaniyati tarixida o'ziga xos bebaho o'ringa ega. U jahon madaniyatining tarkibiy qismi sifatida o'ziga xos xususiyatlari bilan kishini o'ziga tortadi.

Ma'lumki, umuminsoniy qadriyatlar butun insoniyat tomonidan yaratilgan moddiy va madaniy, ilmiy, falsafiy, axloqiy, estetik, huquqiy, siyosiy, badiiy, ekologik qarashlar, butun insoniyatning mulki bo'lgan boshqa qadriyatlar yig'indisidan iboratdir. Haqiqatan, madaniyat, ma'naviyat umuminsoniy hodisa hisoblanadi.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy taraqqiyoti bevosita uning ma'naviy-axloqiy negizlarining rivojlaniishi bilan bog'liqdir. O'zbekiston Prezidenti Islom Karimov «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li» asarida qayd qilganidek, bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi;
- vatanparvarlikdan iboratdir.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar»ga alohida o'rin berilgandir. Unda aytilishicha, «yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analariga, urf-odatlariga hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etiladi».

Demak, yuqoridagilardan kelib chiqib, ma'naviyatga quyidagicha ta'rif berish mumkin:

Ma'naviyat — kishilarning falsafiy, huquqiy, ilmiy, badiiy, axloqiy, diniy tasavvurlari va tushunchalari majmuyi. (qarang: 10-ad) Shu nuqtayi nazardan qaraganda, I. Karimovning: «Ma'naviyat haqida gap ketar ekan, men, avvalo, insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning iymonirodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuchni tasavvur qilaman»,— degan fikrlari diqqatga sazovordir.

Islom Karimov asarlaridagi muhim fikrlar ma'naviyatni yaxlit tizim shaklida tasavvur etishda katta ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

Ma'naviyat — insonning ruhiyatini, o'zligini anglashi, didi, farosati, adolat bilan razillikni, ezgulik bilan yomonlikni, go'zallik bilan xunuklikni, vazminlik bilan johillikni ajrata bilish qobiliyati, aql-zakovati, yuksak maqsad va g'oyalarni qo'ya bilish, ularni amalga oshirish uchun harakat qilish va intilish salohiyatidir.

Albatta, bu ta'rifni ham eng oxirgi, qiyomiga yetgan, mukammal deb bo'lmaydi, deb hisoblashadi mualliflar. Demak, hali izlanishlar davom etadi.

Vazifalar: Mamlakatimizda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni amalga oshirishda, milliy ma'naviyat va uning asosiy mohiyatini yoshlar ongiga singdirishda quyidagi vazifalarni bajarish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- islohotlarning ikkinchi bosqichida ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk insonlar tarbiyasiga e'tiborni kuchaytirish;

- xalq xo'jaligining barcha sohalarida ma'naviy poklikka to'la erishish;

- milliy qadriyatlarni to'la tiklash, shu asosda milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirish;

- O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini mustahkamlash va takomillashtirish ishlarida faol qatnashish, bu yo'lda fidoyilik namunalarini ko'rsatish;

- mustaqillik, mamlakat va uning taraqqiyoti uchun halol xizmat qilish, O'zbekiston kelajagi buyuk davlat ekaniga ishonch tuyg'ularini tarbiyalash;

- Prezident farmonlariga, qonunlar va hukumat qarorlariga sodiq bo'lish, qadrlash hamda ularni ijro etish.

«Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» da qayd etilganidek: «Ma'naviy qadriyatlarimizni ilm-fan va taraqqiyot yutuqlari bilan boyitib borish, o'zligimizni chuqurroq anglash, milliy g'oya va istiqlol mafkurasi tamoyillarini xalqimizning qalbi va ongiga singdirish, muqaddas dinimiz va tariximizni soxtalashtirish, ulardan siyosiy maqsadlarda foydalanishga yo'l qo'ymaslik» ma'naviyat sohasidagi vazifalar sifatida belgilandi.

Demak, ma'naviyat — nur, ma'naviyatli shaxs dilida haqiqat nuri aks etgan, o'zligini anglagan, o'zining borliqdagi o'rni va vazifasini tushunib yetgan, haqiqat oldidagi o'z maqomiga loyiq bo'lish va burchini ijro etish mas'uliyatini o'z zimmasiga ola biladigan insondir. Millat ma'naviyati o'z tarixiy shakllangan qiyofasiga ega, shu bilan birga, mohiyatan umumbashariy qadriyatlarga aslozid emas, balki muvofiqdir. Jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish islohotlarni amalga oshirishda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishini tashkil etadi.

Esda tuting: Ma'naviyat sohasidagi eng asosiy vazifamiz — milliy qadriyatlarimizni tiklash, o'zligimizni anglash, milliy g'oya va mafkurani shakllantirish, muqaddas dinimizning ma'naviy hayotimizdagi o'rni va hurmatini tiklash kabi mustaqillik yillarida boshlagan ezgu ishlarimizni izchillik bilan davom ettirish, ularni yangi bosqichga ko'tarish va ta'sirchanligini kuchaytirishdir.

Islom Karimov

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Ma'naviyat, ruh, ma'rifat, madaniyat, metod, sintez, abstraktlash, empirik, iymon, jamiyat, shaxs, axloq, qadriyat, o'zlikni anglash, mafkura.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. «Ma'naviyat asoslari» fanining predmeti nima?
2. «Ma'naviyat» tushunchasi mazmuni va ta'rifi?
3. Madaniyat nima?
4. Ma'rifat nima?
5. Ma'naviyatning asosiy tarkibiy qismlari haqida nimalarni bilib ol-
dingiz?
6. Islom Karimovning «O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li»
asarida aytib o'tgan mamlakatimizni yangilash va rivojlantirishning o'z yo'li
to'rtta asosiy negizga asoslanishi haqidagi fikrlarini izohlang.
7. O'zbek xalqining boy madaniy va ma'naviy merosiga nimalar kiradi?

Erkin fikr yuritish Ma'naviyati yuksak inson deb kimni aytsa bo'ladi? Aksincha-chi?

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloq va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992.
2. I. Karimov. Istiqloq va ma'naviyat. T.: «O'zbekiston», 1994.
3. I. Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: «O'zbekiston», 1998.
4. I. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: «Sharq», 1998.
5. I. Karimov. Alloh qalbimizda, yuragimizda. T.: «O'zbekiston», 1999.
6. I. Karimov. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: «Sharq», 1999.
7. I. Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O'zbekiston», 1999.

8. I. Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi xalq e'tiqodi va buyuk ke-
lajakka ushonchdir. T.: «O'zbekiston», 2000.

9. I. Karimov. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudra-
timizda, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog'liq. T.:
«O'zbekiston», 2004.

10. «Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushunchalar, tamoyillar va atama-
lar» qisqa izohli tajribaviy lug'at. T.: «Yangi asr avlodi», 2002.

TEST SAVOLLARI

1. I. Karimov: «Ma'naviyat — taqdirning ehsoni emas. Ma'naviyat inson
qalbida kamol topishi uchun u qalban va vijdonan, aql va qo'l bilan mehnat
qilishi kerak», — deb qaysi asarida ta'kidlaydi? A) «O'zbekiston: milliy is-
tiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. B) «Milliy mafkura kelajak poydevori». D) «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q». E) «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda».

2. I. Karimov 2005-yilga qadar respublikamizda 1611 ta kasb-hunar kolleji
va 181 ta akademik litseylar bunyod etilishi to'g'risida Oliy Majlisning qaysi
sessiyasidagi ma'ruzasida ta'kidlagan edi? A) XIV sessiyasida. B) XIII sessi-
yasida. D) XV sessiyasida. E) XI sessiyasida. F) To'g'ri javob yo'q.

3. Ma'naviyat rivojlanishi ma'lum qonuniyatlarga tayanadi, ularni
nechta yirik guruhga ajratish mumkin? A) 2 guruhga. B) 3 guruhga. D) 4 gu-
ruhga. E) 5 guruhga. F) 6 guruhga.

4. Ma'naviyatning asosiy tushunchalariga nimalar kiradi?

A) Shaxsning o'zligini anglashi, bilimdonlik, diyonatlik. B) Qalbi to-
zalik, saxiylik, samimiylilik, oilaga sadoqat. D) Xayrixohlik, imonlilik, halol-
lik, e'tiqodlilik, poklik. E) A va B javoblar to'g'ri. F) Barcha javoblar to'g'ri.

5. 1999-yil 3-sentabrda Prezidentimizning ma'naviyat sohasiga tegishli
qaysi Farmoni chiqarildi? A) «Respublika ma'naviyat va ma'rifat kengashini
qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi. B) «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik
markazini tashkil qilish to'g'risida»gi. D) «Ma'naviyat va ma'rifat markazi
faoliyatini yanada takomillashtirish va samaradorligini oshirish to'g'risida»
gi. E) A va B. F) A, B, D.

2-§. MA'NAVIY MEROS, QADRIYATLAR, ULARNING SHAKLLARI VA O'ZARO MUNOSABATI

Ma'naviyat taraqqiyoti bosqichlari

Inson yaralibdiki, u yoki bu
darajada ma'naviy qiyofaga ega
bo'lgan. Yovvoyilik davrida ham
ba'zi insonlar insofli, o'ljani bosh-
qalar bilan baham ko'radigan, ba'zilar esa faqat o'zini
o'ylaydigan, xudbin ekanligini kinofilmlarda ham ko'ramiz.

Demak, ma'naviyat tarixan konkret (aniq) xususiyat-
larga ega ekan. U qadim zamonlardan to hozirgi kun-

gacha dunyoning barcha xalqlari tomonidan yaratilgan-dir. Shu sababli har bir xalq va millatning o'ziga yara-sha, o'ziga mos, o'ziga xos bo'lgan ma'naviyati bor. Ma'naviyat har bir xalqning ijtimoiy muhitiga bog'liq. Millatlarni yoki xalqlarni ma'naviyati yuksak yoki tuban deb baholash shovinizm va irqchilikning kelib chiqishiga zamin yaratadi.

Bashariyat ma'naviyati taraqqiyoti bosqichlarini quyidagicha bo'lish mumkin: qadimgi davr ma'naviyati (bizda islomgacha milliy ma'naviyat taraqqiyoti); o'rta asrlar ma'naviyati (bizda islom mintaqasi va Temuriylar davri ma'naviyati); yangi davr ma'naviyati (bizda milliy ma'naviyat takomili). Qadimgi madaniyat va ma'naviyat o'choqlari Qadimgi Sharqda, Misr, O'rta Osiyo va Me-sopotamiyada miloddan avvalgi IV—III ming yilliklarda), Hindistonda miloddan avvalgi III ming yillikda, Xitoy va Amazonka sohillarida miloddan avvalgi II ming yillikda sodir bo'lgan yuksalish izlari arxeologlarimiz tomonidan aniqlangan. O'rta asrlarda Buyuk ipak yo'li Uyg'onish davri madaniyati va ma'naviyatining yangi bosqichga ko'tarilishida katta rol o'ynagan.

Ma'naviy meros Ushbu masalani chuqurroq o'rga-nish uchun biroz aniqlik kiritish lo-zim. Bular: ma'naviy meros tushunchasi va uning davomiy-ligi, xususiyatlari hamda uni o'zlashtirish shakllari; ma'naviyat va madaniyatning qadimiyligi, o'zaro munosa-bati hamda inson hayoti, shaxs xulq-atvorining ma'naviy qaror topish bosqichlari; milliy mustaqillik sharoitida madaniy meros va qadriyatlarni targ'ib qilishda ijtimoiy-madaniy muassasalarning o'rni.

Birinchi masala ma'naviy va madaniy meros tushun-chalari bilan bog'liq. Ma'naviyat — kishilarning egalla-gan bilimlari, qadriyatlari, madaniyati, olgan bilimlarini hayotda qo'llay bilish kabi holatlar bilan belgilansa, ma'naviy va madaniy meros «tarixiy boylik singari» aj-dodlar tomonidan avlodlarga qoldirilgan ma'naviy meros ichidan millatning shu kundagi hayotiga asqotib turgan qismidir. Ota-bobolarimizning boy ma'naviy va madaniy

xazinasidan bizga faqat bir qismigina yetib kelgan. Ular ma'naviy yoki madaniy yodgorlik sifatida qadrlanadi.

Ma'naviy meros — bashariyat rivojlanishining uzoq davrlar mobaynida tarkib topgan, inson aql-zakovatining ifodasidir. O'tmish davrlardan insoniyatga qolgan moddiy va ma'naviy madaniyat boyliklari majmuiga **madaniy meros** deyiladi. Jamiyat o'zgarishi bilan uning madaniyati ham o'zgara boradi, lekin madaniy taraqqiyot uzilib qolmaydi. Ilgarigi madaniyat yo'q bo'lib ketmaydi, madaniy meros va an'analar saqlanadi. Har bir yangi avlod moddiy va ma'naviy madaniyat negizini har gal yangidan yaratmaydi, balki ajdodlar tomonidan yaratilgan madaniy boyliklarni qabul qilib oladi va davom ettiradi.

Moddiy va ma'naviy madaniyatlar bir-biri bilan uzviy bog'liqdir. Ularning har ikkalasi ham madaniyat ekanligini unutmaslik kerak. Negaki inson faoliyatining mahsuli bo'lgan ko'pgina narsalar ham aqliy, ham ma'naviy, ham jismoniy mehnatning natijasi sifatida paydo bo'ladi. Shunday ekan, madaniyat taraqqiyoti o'zidan oldingi avlodlar yaratgan qadriyatlarni o'zlashtirishdan boshlanadi. U yangi qadriyatlarni yaratish yo'lida tayanch vazifani o'taydi.

Tarixiy vorislik Ikki jarayon — eskilik bilan yangilik o'rtasidagi obyektiv zaruriy bog'lanish vorislik deb ataladi. Lekin buni izohlashda taraqqiyotga xizmat qiladigan ilg'or vorislikni unga to'siq bo'ladigan reaksion vorislikdan farqlash lozim. Madaniyatdagi ijobiy (pozitiv) va salbiy (negativ) vorislik ham mavjudligini aytib o'tish kerak.

Demak, tarixiy vorislik — jamiyat va uning madaniyati ravnaqining sharti. Chunki tarixiy davomiylik ma'naviyat rivojlanishining qonuniyati hisoblanadi. Afsuski, yurtimizda totalitar tuzum davrida madaniy merosga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lib kelindi. «Boy zamindorlarga, hokim sinf tabaqalariga xizmat qilgan o'tmish madaniyatining bizga keragi yo'q, yangi — proletar (yo'qsil) madaniyatini yaratamiz», — degan shior ostida sobiq Sovet Ittifoqi xalqlarining, jumladan, o'zbek xalqining moddiy va ma'naviy madaniyatiga qiron keltirdi, saroylar, masjid va madrasalar buzib

tashlandi, nodir asarlar yoqildi. Siyosatning eng zararli tomoni shunda bo'ldiki, madaniy merosga past nazar bilan qaraldi, osori atiqalar qarovsiz qoldi. Vorisiylik ko'p o'lchovli falsafiy mezon bo'lib, jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlarning uzluksizligini, turli davlatlar aloqasini, moddiy va ma'naviy boyliklarning bir avloddan ikkinchisiga o'tishini ifodalaydi. Ayni paytda keyingi avlodga shu merosdan qaysi biri o'tadi-yu, o'tmishda qaysi biri qolishi borasida murakkab tanlov jarayoni yuzaga keladi.

Shu bilan birga, har bir jamiyat o'tmish madaniy merosini qanday bo'lsa, shundayligicha, ko'r-ko'rona qabul qilib olmaydi. Har bir jamiyat madaniy merosining o'z dunyoqarashi, tuzumi, manfaatlariga mos keladigan, bugun va kelajak uchun xizmat qiladigan qisminigina qabul qiladi. Biz yuqorida qadriyatlar masalasiga biroz to'xtalgan edik. O'tmishdan qolgan barcha narsalarni bir xil qadriyat tushunchasi doirasiga kiritib bo'lmaydi. Masalan, sho'rolar zamonida yaratilib, uning siyosatini targ'ib etgan, kommunistik mafkura nuqtayi nazaridan yozilgan, endilikda o'z umrini yashab bo'lgan qancha-qancha asarlarni bugungi kun uchun ham, kelajak uchun ham qadriyat sifatida qarab bo'lmaydi. To'g'ri, ular meros, lekin madaniy meros emas, ularni tarixiy fakt sifatida saqlab qolish mumkin, xolos. Demak, madaniy merosning qadri abadul-abad tushmaydigan qismiga ***milliy qadriyatlar*** deyiladi.

O'zbekistonda istiqlool sharofati bilan milliy qadriyatlar qayta tiklanmoqda. Milliy qadriyatlarimiz istiqlool madaniyatini yaratishimizda negiz bo'lib xizmat qilmoqda. Bu hol milliy mafkuramizda ham o'z ifodasini topib, jamiyatimiz taraqqiyotiga xizmat qilmoqda. Qaysi mamlakatda bo'lmasin, jamiyatdagi yangilanish doimo madaniy merosning uyg'onishiga olib keladi. Bu esa ommaning birlashuvida, milliy o'zlikni anglashning shakllanishi va rivojlanishida muhim g'oyaviy vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, eski mafkuradan voz kechilgan va yetarli darajada ishlangan yangi mafkura hali yaratilmagan paytda yuzaga kelgan bo'shliqni to'ldiradi. MDH mamlakatlarida yuzaga kelgan hozirgi ahvol fikrimiz dali-

lidir. Ularning har biri milliy uygʻonish omili sifatida oʻtmish madaniy merosini zoʻr berib tiklamoqda.

Respublikamizda «Maʼnaviyat va maʼrifat» jamoatchilik markazi qoshida 1996-yil yanvar oyida «Oltin meros» xalqaro jamgʻarmasining tashkil etilishi mustaqillik sharoitida oʻtmish madaniy merosini oʻrganish va oʻzlashtirishning yorqin dalilidir. «Oltin meros» xalqaro xayriya jamgʻarmasiga Oʻzbekiston ijodkorlari, ijodkor yoshlarining «Isteʼdod» xayriya, milliy va ijtimoiy barqarorlik hamda madaniyat jamgʻarmalari ham qoʻshildi. Yangi xayriya jamgʻarmasi faoliyati xalqimiz merosining nodir namunalarini toʻplash va asrab-avaylashga, uni nafaqat respublikamizda, balki turli mamlakatlarda targʻib qilishga qaratilgan. Ushbu jamgʻarma fuqarolarda, ayniqsa, yoshlarda vatanparvarlik, mustaqillik tuygʻularini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Moddiy va maʼnaviy madaniyatimiz shu qadar ulkanki, merosimiz nafaqat oʻz xalqimiz, balki Yevropa, Osiyo Arab mamlakatlarini ham oʻziga jalb qilib, qiziqish uygʻotmoqda va bu umuminsoniy qadriyatlarga qoʻshilgan salmoqli his-sadir. X—XI asrlarda — Yevropa madaniyati hali uygʻonish pallasiga kirmagan paytdayoq bizning Sharq madaniyatimiz barcha jabhalarda yuqori choʻqqilarni zabt etdi. Yaqin vaqtgacha barcha fanlar poydevori yunonlar tomonidan yaratilgan, degan qarash mavjud edi. Aslida ular yaratgan ilm-fan, falsafaning poydevoriga bir necha asr oldin «Avesto»da asos solingan. Makedoniyalik Aleksandr (Iskandar Zulqarnayn) Oʻrta Osiyoga bostirib kelganida, avvalo, zardushtiyar ibodatxonalarini vayron etib, kohlarni yoʻq qildi. Chunki kohlilar bosqinchilarga qarshi vatanparvarlik kurashini uyushtirgandi. Aleksandr «Avesto»ning 12 ming qoramol terisiga oltin suvi bilan koʻchirilgan nusxasini olib ketib, ilm-fanga, astronomiyaga, tabobatga, jugʻrofiyaga oid qismlarini tarjima qildirib, qolganini kuydirib tashlagan. Qadimgi yunonlarning oʻzlari Platon va Aristotel taʼlimoti, umuman, yunon falsafasi zardushtiylik taʼsiri ostida shakllandi, deb tan olganlar.

Ibn Sino, Al-Farobiy, Fargʻoniy kabi koʻplab olimlarimizning asarlari lotin, qadimiy fransuz, italyan, ispan

tillariga tarjima qilinib, tarjimalar XII—XIII asrlar, asosan, XIV asrdan boshlab Yevropa ilm-fani, falsafasiga chuqur ta'sir ko'rsatdi. Bu asarlarning ko'pchiligi Parij Milliy kutubxonasida hozirgacha saqlanadi.

Ma'naviy meros manbalari Ma'naviy merosimizning tub manbalari quyidagilardan iborat: qadimgi tarixiy yodgorliklar; arxeologik topilmalar; etnografik manbalar; toponimik manbalar; yozma manbalar; oilaviy tarixiy manbalar.

Xalq ma'naviyati, an'analari, urf-odatlari milliy negizdan hosil bo'ladi va tarixiy ahamiyatiga ko'ra xos va nodir sanaladi. Ayni paytda har bir xalqning o'ziga xos madaniyati asrlar davomida boshqa xalqlarning madaniy yutuqlaridan ajralmagan holda yuzaga keladi, rivojlanadi. Har bir avlod madaniy boylikni yangidan yaratmaydi, balki sivilizatsiya davomida shakllangan moddiy va ma'naviy boyliklarni qabul qiladi hamda boyitadi.

Mamlakatimiz Prezidenti 1998-yil 26-iyulda tarixchi olimlar va jurnalistlar bilan suhbatdagi «Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q» nomli nutqida: «Beshafqat davr sinovlaridan omon qolgan, eng qadimgi toshyozuvlar, bitiklardan tortib, bugun kutubxonalarimiz xazinasida saqlanayotgan 20 mingdan ortiq qo'lyozma, ularda mujassamlashgan tarix, adabiyot, san'at, siyosat, axloq, falsafa, tibbiyot, matematika, fizika, kimyo, astronomiya, me'morchilik, dehqonchilikka oid o'n minglab asarlar bizning beqiyos ma'naviy boyligimiz, iftixorimizdir. Bunchalik katta merosga ega bo'lgan xalq dunyoda kam topiladi. Shuning uchun ham bu borada jahonning sanoqli mamlakatlarigina biz bilan bellasha olishi mumkin...»— degan edi.

Ma'naviy madaniyat Mazkur muammoning ikkinchisi ma'naviyat va madaniyatning qadimiyligi, o'zaro munosabati hamda inson hayoti, shaxs xulq-atvorining ma'naviy qaror topish bosqichlari hisoblanadi. Uni o'rganishda, avvalo, madaniyat eng umumiy tarzda inson va jamiyatning o'zgaruvchanlik faoliyatining barcha turlari hamda faoliyat natijalarining majmui ekanligini unutmaslik lozim. Madaniyat jamiyat va inson taraqqi-

qiyotining muayyan bir darajasi, kishilar hayoti va faoliyatining turli ko‘rinishlarida, ular yaratadigan moddiy va ma’naviy boyliklarda ifodalanadi. Madaniyat tushunchasi muayyan tarixiy davrlar, ijtimoiy-iqtisodiy tuzumlar, muayyan jamiyatlar, elat va millatlar taraqqiyoti, moddiy va ma’naviy hayot darajasini, inson faoliyati yoki turmushini ifodalovchi tushunchadir.

Muayyan madaniyatning qamrovi behad keng bo‘lib, u insonlar tomonidan yaratilgan ma’naviy boyliklarni, ijtimoiy ongning ilmiy, badiiy, huquqiy, diniy, axloqiy, falsafiy va boshqa shakllarini, dunyoqarash va tafakkurning barcha shakl va tomonlarini, jamiyatdagi g‘oyalar va ta’limotlarni, badiiy asarlar, estetik qarashlarni ham qamrab oladi. Bundan tashqari, ma’lumot berish, ta’lim-tarbiya, falsafa, din, huquq, etika, estetika, san’at va adabiyot singarilar ham ma’naviy madaniyatga kiradi. Ma’naviy boyliklar siyosiy va huquqiy mafkura, falsafa, axloq, san’at ahli, musavvirlar, bastakorlar, shoir va yozuvchilar, nazariyotchilar, xullas, xalq ommasi tomonidan yaratiladi va ommalashadi. Ma’naviy boyliklar avloddan-avlodga, bir tuzumdan ikkinchi tuzumga meros sifatida o‘tadi va jamiyat taraqqiyotiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Madaniyatning paydo bo‘lishi va rivojlanishi kishilik jamiyati taraqqiyotining eng qadimiy bosqichlariga borib taqaladi. Madaniyat insonning kelib chiqishi bilan uzviy bog‘liqdir. Madaniyat tarixi jamiyat tarixining ajralmas qismidir. Shuning uchun ham uning vujudga kelishi va rivojlanishi masalasini jamiyat tarixidan, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlaridan, boyliklar va ishlab chiqarish usulidan ajratib ko‘rish mumkin emas. Madaniy taraqqiyotning umumiy qonuniyatlaridan biri uning to‘xtovsiz ravishda boyib borishi va rivojlanishi bilan belgilanadi. Madaniyat taraqqiyotida moddiy ishlab chiqarishning rivoji asos bo‘ladi. Ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmalarning, ishlab chiqarish usullarining almashinuviga qarab madaniyat ham sifat jihatdan o‘zgarib boradi. Jamiyatning taraqqiy etishi madaniyatning o‘zgarishini talab qiladi, madaniyatning yangilanishi esa, o‘z navbatida, jamiyatning taraqqiy qili-

shiga sabab bo'ladi. Boshqacha aytganda, moddiy va ma'naviy madaniyat durdonalari inson aql-idroki, iste'dodi va mehnati mahsulidan iboratdir. Xalq ommasi madaniyat ijodkorigina emas, balki uni to'xtovsiz ravishda boyituvchi, rivojlantiruvchi, avloddan-avlodga yetkazib turilishini ta'minlovchi hamdir.

Shu boisdan ham har bir ijtimoiy tuzum taraqqiyotida madaniyat o'ziga xos belgi va xususiyatlarga ega bo'ladi. Kishilik jamiyatining har bir tarixiy bosqichi o'z madaniy boyliklarini yaratadi va shu tariqa boshqasidan farqlanib turadi. Har bir xalq madaniyati o'z mamlakati doirasidagina, tor milliy biqlikda emas, balki boshqa xalqlar madaniyati bilan o'zaro aloqada rivojlanadi. Shu jumladan, o'zbek xalqi madaniyati ham faqat milliy asosda emas, balki umuminsoniy madaniyatlar ta'sirida ham rivojlanib boradi. Yangi demokratik ta'lim tizimida: o'quvchi shaxsining ma'naviy madaniyati hozirgi insoniyat erishgan yutuqlarga asoslanib qurilmog'i; ma'naviy madaniyatni shakllantirishda milliylikdan yiroq va unga zid unsurlardan voz kechmoq zarurdir.

Madaniyat shaxs kamolotiga moddiy (texnika, ishlab chiqarish tajribasi, moddiy boyliklar) va ma'naviy (fan, adabiyot, san'at, maorif, din, umuminsoniy va milliy ma'naviy qadriyatlar) jihatdan ta'sir ko'rsatadi. Moddiy va ma'naviy madaniyatning o'zaro aloqasi hamda ta'siri natijasida aqlan yetuk, axloqan barkamol, jismonan sog'lom, dunyoqarashi keng, yaxlit shakllangan shaxs tarkib topadi. Jamiyatning moddiy madaniyati uning ma'naviy ta'sirisiz, inson ongi va faoliyatidan tashqarida yaratilmaydi. Inson biror moddiy boylik yaratar ekan, avvalo, uning qurilishi, ishlab chiqarish jarayoni va ta'lim-tarbiyaviy natijasini o'z ongida tasavvur etadi, amaliy ahamiyatini oldindan ko'ra biladi. Ayni shu jarayon ma'naviy manbalarni yaratishga ham tegishli.

Shuni ham unutmaslik kerakki, moddiy hayot bilan ma'naviy hayot dialektik ravishda bog'langan. Moddiy hayot birlamchi, chunki inson ma'naviy muammolar bilan shug'ullanishdan oldin moddiy ehtiyojlarini qondirgan bo'lishi zarur. Binobarin, ma'naviy hayot ikkilamchi, chunki u mod-

diy hayotning kishilar ongidagi in'ikosini aks ettiradi. Shaxs, jamiyat hayoti va rivojlanishi moddiy ishlab chiqarishga qay darajada bog'liq bo'lsa, u ma'naviy madaniyatning boy va sermazmun bo'lishiga shu darajada ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Aksincha, ma'naviy hayot va boyliklar qanchalik yuksak taraqqiy etgan bo'lsa, jamiyatning moddiy taraqqiyoti uchun shunchalik keng imkoniyatlar ochiladi.

Aslida shaxs tashqi olam, voqea va hodisalarni aql, idrok, ruhiy holat, ichki kayfiyatlar orqali qabul qilib olishi jarayonida ma'naviy madaniyatli insonda vatanga muhabbat, samimiy do'stlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, mustahkam e'tiqod, imyon, nafosat, axloqiy madaniyat singari fazilatlar shakllanib boradi. Uning sifat darajasi kishilarning umuminsoniy va milliy qadriyatlarga, xalqning ma'naviy merosiga bo'lgan munosabatlarida namoyon bo'ladi. Ma'naviyat negizi hisoblangan umuminsoniy va milliy qadriyatlar shaxsning ijtimoiy tuzum ustqurmalariga munosabati, turli ma'rifiy-madaniy g'oyalar, tushunchalar, qarashlar, tasavvurlar tizimining mahsulidir. Ma'naviy madaniyatning mohiyatini namoyon etuvchi obyekt shaxs hisoblanadi.

Ma'naviy madaniyatning asosiy belgilari insonning ichki va tashqi dunyosida namoyon bo'ladi. Shaxsning ichki ma'naviy dunyosi ma'naviy ehtiyoj, ma'naviy qiziqish, ma'naviy faoliyat va ma'naviy qadriyat kabi asosiy belgilar tizimidan iborat bo'lib, ular o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shaxsning ma'naviy ehtiyoji ma'naviy qiziqishni vujudga keltiradi, u shaxs faoliyati jarayonida namoyon bo'ladi va natijada, ma'naviy qadriyat yuzaga keladi. Ma'naviy qadriyat, o'z navbatida, yuqori ma'naviy ehtiyojning paydo bo'lishiga asos bo'ladi. Ma'naviy rivojlanishning bu aylanish davri uzluksiz davom etadi.

Shaxsning ma'naviy ehtiyoji ko'p jihatdan jamiyatning ma'naviy, moddiy taraqqiyoti darajasiga bog'liq ravishda namoyon bo'ladi. Bu ehtiyoj adabiyot va san'atga, ta'lim va tarbiyaga nisbatan qiziqishni yanada oshiradi. Jamiyatning madaniy hayoti xalqning ma'naviy talabi va qiziqishlarini qondira olmasa, bu narsa jamiyat a'zolarining mod-

diy va ma'naviy faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan shaxs ma'naviy madaniyati uning keng tarmoqli manbalari vositasida shakllanadi, degan xulosa kelib chiqadi.

Faylasuf olimlarning fikrlariga asosanib, shaxs ma'naviy madaniyati shakllanishiga ta'sir etuvchi quyidagi manbalarni: din, fan, adabiyot, san'at va maorifni ko'rsatish mumkin. Ular o'zaro aloqadorlikda inson ongi va faoliyatiga ta'sir etadi. Demak, ma'naviy madaniyatni shakllantirish manbalari: 1) fan; 2) adabiyot; 3) san'at; 4) din; 5) ma'rifat; 6) ijodkorlik; 7) ma'naviy-ruhiy qadriyatlardir.

Ma'naviy manbalarni o'rganish jarayonida shaxsning yangi-yangi ma'naviy ehtiyojlari paydo bo'ladi. Shu ehtiyojlarni qondirishga harakat qilish esa shaxsda o'z oldiga qo'ygan maqsad va vazifalarni amalga oshirishga intilishni, izlanishni yuzaga keltiradi.

Ma'naviy manbalar ma'naviy madaniyat manbalarining tarixiyliigi, izchilligi va uzviyligi; ma'naviy madaniyat manbalarining xalqchilligi, insonparvarligi; moddiy va ma'naviy boyliklarning o'zaro aloqadorligi va ta'siri; manbalarning hayot bilan, turmush bilan bog'liqligi; umuminsoniy milliy qadriyatlarning insonparvarlik, vatanparvarlik va milliy xarakteri masalalari bilan uzviy bog'liqdir.

Tarixiy davomiylik Milliy mustaqillik sharoitida madaniy meros masalasi muhimdir. Demak, madaniy meros — bizning moddiy va ma'naviy boyligimiz. Bu jahon ganjiga qo'shilgan bebaho xazinani ajdodlarimiz bizga meros qoldirgan. Bizning tarix oldidagi vazifamiz shu ulkan merosni asrab-avaylab, ke-lajak avlodlarga yetkazishdir.

Madaniy merosni baholashda, umuman, madaniy siyosatning konseptual asoslarini yaratishda insonparvarlik, taraqqiyparvarlik mezonlariga tayanish kerak. Har bir xalq o'z madaniy merosini to'liq o'rganishi lozim. Madaniy merosni o'rganishdan maqsad o'tmishga sig'inish emas, balki o'tmishga suyanib, undan foydalanib, olg'a siljish, rivojlanishning yangi bosqichiga chiqishdir.

Madaniy meros va qadriyatlarni targ'ib qilishda xalq ta'limi tizimi, ommaviy axborot vositalari tizimi, doimiy

va ko'chma madaniy-ma'rifiy muassasalarning o'rni beqiyosdir. Hali totalitarizm davrida buyuk qadriyatimiz bo'lgan tilimizni saqlab qolish va uning jamiyatimizdagi o'rnini yanada mustahkamlash uchun mamlakat rahbari Islom Karimov tashabbusi bilan 1989-yil 21-oktabrda «Davlat tili haqida» Qonun qabul qilindi. Qonunda O'zbekistonning davlat tili o'zbek tilidir, o'zbek tili respublikaning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotining barcha sohalarida to'liq amal qiladi, deb belgilab qo'yildi.

Mustaqillik yillarida Prezidentimiz tomonidan madaniy meros va qadriyatlarni targ'ib qilish samaradorligini yanada oshirish maqsadida, yuqorida eslatilgan farmonlardan tashqari, yana bir qator qaror va farmonlar qabul qilinganligini ta'kidlamoq zarur.

Jumladan:

1. 1996-yil 27-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazi qoshidagi «Oltin meros» xalqaro xayriya jamg'armasini qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi Qarori;

2. 1996-yil 31-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Respublikada musiqiy ta'limni, madaniyat va san'at o'quv yurtlari faoliyatini yaxshilash to'g'risida»gi Farmoni;

3. 1997-yil 8-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekistonda milliy raqs va xoreografiya san'atini rivojlantirish to'g'risida»gi Farmoni;

4. 1997-yil 23-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekistonning badiiy akademiyasini tashkil etish haqida»gi Farmoni;

5. 1996-yil 7-mayda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston ijtimoiy taraqqiyotida televideniya va radioning rolini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni;

6. 1998-yil 12-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to'g'risida»gi Farmoni;

7. 1998-yil 13-yanvarda Vazirlar Mahkamasining «Alpomish» dostoni yaratilganligining 1000 yilligini nishonlash to'g'risida»gi Qarori;

8. 1998-yil 24-iyulda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Ma’naviy-ma’rifiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi Qarori;

9. 1999-yil 15-aprelda «Arxivlar to‘g‘risida»gi Qonun;

10. 2000-yil 29-martda «Avesto» yaratilganligining 2700 yilligini nishonlash to‘g‘risida Vazirlar Mahkamasi Qarori;

11. 2004-yil 21-martda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004—2009-yillarda maktab ta’limini rivojlantirish davlat umummilliy dasturi to‘g‘risida»gi Farmoni qabul qilindi.

Umuman, Prezident Islom Karimov ilgari surgan fikr va g‘oyalardan ma’naviyatning quyidagi tarkibiy qismlarini aniqlab olish mumkin:

- madaniy-ma’rifiy yuksalish;
- ijtimoiy-didaktik taraqqiyot;
- falsafiy-pedagogik o‘rish;
- iymon-e’tiqodning butunligi;
- milliy axloq-odob me’yorlariga to‘la rioya qilish;
- ilm-ma’rifatli bo‘lish;
- insonparvarlik, vatanparvarlik, xalqparvarlik, adolat-parvarlik;
- milliy qadriyatlarga muhabbat;
- fidoyilik, mardlik, jasurlik, tashabbuskorlik;
- poklanish;
- islom diniga e’tiqodlilik;
- Vatan va xalq mustaqilligini doimiy ravishda himoya qilish va unga xizmat qilish, ajdodlarga, ularning merosiga chuqur hurmat va shu kabilar.

Prezidentning «Muzeylar faoliyatini tubdan yaxshilash va takomillashtirish to‘g‘risida»gi Farmonidan ko‘zlangan maqsad muzeylarni yagona bir oilaga birlashtirish, ya’ni ular faoliyatini boshqaruvchi markaziy rahbar organ yaratishdan iboratdir. Aslida muzey — madaniyat ko‘zgusi, tarixiy, moddiy va ma’naviy yodgorliklarni to‘plash, saqlash, o‘rganish va tashviq qilish kabi ishlarni amalga oshiruvchi ilmiy, ma’rifiy-ma’naviy maskandir. U ekspozitsiya va ko‘rgazmalar vositasida ilmiy tashviqot va ma’naviy tarbiya vazifasini bajaradi. Muzeylar ijtimoiy

vazifalariga ko'ra: ilmiy-tadqiqot, ma'rifat va o'quv muzeylariga; yo'nalish va kolleksiyalariga qarab esa: tarmoq (fan va san'atning biror sohasiga ixtisoslashgan), o'lkashunoslik (muayyan ma'muriy hududning turli jabhalari majmuasini aks ettiruvchi) va me'morial (muhim tarixiy voqealar, atoqli arboblarga bag'ishlangan) muzeylarga bo'linadi. Yurtimizda zamonaviy tushunchadagi muzeylarning 122 yillik tarixi bor. 1876-yilda Toshkentda turli kolleksionerlar qo'lida to'plangan turli ashyolar to'plami asosida o'lkashunoslik muzeyi (hozirgi O'zbekiston tarixi muzeyi), 1918-yilda O'zbekiston davlat san'at muzeyi, 1937-yilda Toshkentdagi Amaliy san'at muzeyi, 1941-yilda Alisher Navoiy nomidagi muzey, mustaqillik yillarida — 1996-yilda Temuriylar tarixi davlat muzeyi, Olimpiya shon-shuhrati muzeyi kabi bir qator sohalarni yorituvchi muzeylar tashkil topdi.

Buyuk davlatlarning bugungi kuni hamda istiqbolini madaniyat va ma'naviyat haqida guvohlik beruvchi muzeylarsiz tasavvur etish qiyin. Prezidentimiz Islom Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida ta'kidlaganidek, biron-bir jamiyat ma'naviy imkoniyatlarini, odamlar ongida ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirmay hamda mustahkamlamay o'z istiqbolini tasavvur eta olmaydi. Bu borada amalga oshirilayotgan ishlar yuzasidan quyidagicha xulosalarga kelish mumkin:

1. «Ma'naviyat va ma'rifat» jamoatchilik markazining tuzilishi va unga yuklangan vazifalar mamlakatimiz ma'naviy hayotini tubdan jonlantirib yubordi.

2. Ma'naviyatga davlat siyosatining bosh vazifasi deb qarash bu sohaning taraqqiy topishiga zamin bo'ldi. Ma'naviy-ma'rifiy islohotlar davlat siyosatining asosiy, ustuvor yo'nalishi deb belgilandi.

3. Barcha jabhadagi rahbarlarning ma'naviyat bilan bevosita shug'ullana boshlashi ma'naviyatni jonlantirishga imkon yaratdi. Sho'rolar davrida ma'naviyat va ma'rifat masalalari bilan tashkilot rahbarining uchinchi o'rinbosari shug'ullanar edi, xolos. Ko'pgina MDH davlatlarida hozir ham shunday. Bizda esa ma'naviyat masalasi bilan Bosh

vazirning o‘rinbosari va shaxsan hokimlar shug‘ullanadi. Prezidentimiz esa barcha rahbarlarga namuna sifatida «ma’naviyatning bosh homiysi va himoyachisi» deb e’lon qilindi.

4. Barcha sohalarda ma’naviyat va ma’rifat masalalari bo‘yicha rahbarlarning maxsus birinchi o‘rinbosarlari lavozimi joriy qilinishi boshqaruv tizimida katta voqea bo‘ldi.

5. Respublikamizda amaliy qadriyatlarni tiklash bo‘yicha jiddiy tadbirlarning amalga oshirilishi xalqimiz hayotidagi eng muhim voqealardan biridir.

O‘zbekiston mustaqil respublika sifatida tan olingandan keyin amalga oshirilgan eng buyuk ishlar sirasiga ma’naviy merosimiz va qadriyatlarimizga munosabat tubdan o‘zgarganini ham kiritish lozim. Bu borada Prezident tashabbusi va rahnamoligida ko‘plab ishlarning amalga oshirilishi ma’naviyat jabhasida qator ijobiy samaralar berdi. Xususan, shu sa’y-harakatlar natijasida Navro‘z, Hayit bayramlari tiklandi; A. Yassaviy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshband, Amir Temur va Zahiriddin Muhammad Bobur kabi buyuk shaxslarning tarixdagi o‘rni haqqoniy bahosini topmoqda.

Demak, ma’naviyatga bashariyat taraqqiyotining mahsuli sifatida qaralmog‘i lozim. Bu esa milliy ma’naviy qadriyatlarga hurmat va millat o‘zligini anglab yetishini talab qiladi.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Islom mintaqasi, Amazonka, Mesopotamiya, ma’naviy meros, madaniy meros, tarixiy vorislik, milliy qadriyat, dialektika, tarixiy davomiylik.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Mustamlaka yillari va ma’naviyat masalasida o‘z fikringizni bayon qiling.

2. Mustaqillikning milliy ma’naviy tiklanishga ta’siri qanday?

3. Milliy ma’naviy tiklanish nima?

4. Nima uchun Islom Karimov ma’naviyatni rivojlantirishga ustuvor vazifa sifatida qaramoqda?

5. Mustaqillik yillarida ma’naviy merosimiz rahnamolari nomlarining tiklanishi.

6. Unutilgan va taqiqlangan milliy qadriyatlarimizning tiklanishi.

7. O‘z yeri, o‘z tili va o‘z diniga ega bo‘lish nima?

8. O‘zbek milliy qadriyatlari:

«Farzand kutib»,
«Yigitlik sha'ni, qizlik iffati»,
«Kelin-kuyov axloqi»,
«Ota-ona qadri» haqida gapiring.

Mulohaza uchun mavzu:

XIX asrdagi Farg'ona general gubernatori M. D. Skobelevning: «Mil-latni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyati, san'ati, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi adoyi tamom bo'ladi...» — degan so'zlari haqida bahs yuriting.

ADABIYOTLAR

1. I. K a r i m o v. O'zbekistonning o'z istiqlool va taraqqiyot yo'li T.: «O'zbekiston», 1992.
2. I. K a r i m o v. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tah-did, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari T.: «O'zbekiston», 1997.
3. I. K a r i m o v. Yuksak ma'naviyat — jamiyat taraqqiyotining asosi. Asarlar, 7 tom, T.: «O'zbekiston», 1999.
4. I. K a r i m o v. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O'zbekiston», 1999.
5. B. Z i y o m u h a m m a d o v va boshqalar. Ma'naviyat asoslari. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000.
6. O. M u s u r m o n o v a. Ma'naviyat, qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi. T.: «O'qituvchi», 2000.
7. «Ma'naviyat asoslari». T.: 2000.
8. M. M u r o d o v. O'zbek qadriyatlari. T.: «Cho'lpon», 1995.

TEST SAVOLLARI

1. 1998-yilda qaysi buyuk allomamizning necha yilligiga bag'ishlangan tantana nishonlandi?
A) Imom al-Buxoriy, 1125 yilligi. B) Imom al-Moturidiy, 1225 yilli-gi. D) Imom at-Termiziy, 1225 yilligi. E) A. Navoiy, 557 yilligi. F) Al-Marg'inoniy, 875 yilligi.
2. 2000-yilda 1130 yillik tavalludi nishonlangan allomamiz nomini aniqlang.
A) Imom al-Buxoriy. B) Imom al-Moturidiy. D) Imom at-Termiziy. E) Burhoniddin Marg'inoniy. F) To'g'ri javob yo'q.
3. 2000-yilda Burhoniddin Marg'inoniy tavalludining necha yilligi ni-shonlandi?
A) 877 yil. B) 960 yil. D) 1060 yil. E) 1130 yil. F) 1190 yil.
4. Mafkuraning ma'naviyatda tutgan o'rni nimada?
A) U inson, jamiyat yoxud millat, yoki guruhlarining intilishlari, ruhi-yatlari va kayfiyatlarini o'zida mujassamlashtiradi. B) Uning xarakterli tomoni shundaki, u o'zidan oldingisini qabul qilmaydi. D) U ma'lum bir

tarix bosqichida insoniyatning yuqori yutuqlari majmuyidir. E) A va D. F) To'g'ri javob yo'q.

5. I. Karimov: «...qayerdagi mafkuraviy bo'shliq vujudga kelsa, o'sha yerda begona mafkura hukmronlik qilishi tayin»,— deb qaysi asarida ta'kidlaydi?

A) Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin. B) Milliy istiqlol mafkurasi — xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. D) Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. E) Istiqlol va ma'naviyat. F) To'g'ri javob yo'q.

6. O'zbek tiliga davlat tili maqomi O'zbekiston Oliy Kengashining qaysi sessiyasida berildi?

A) IX. B) X. D) XI. E) XV.

7. «Markaziy Osiyoda narkotiklarning noqonuniy savdosi, uyushgan jinoyatchilik va terrorchilikka qarshi kurash bo'yicha hamkorlikning ustuvor yo'nalishlari» to'g'risidagi hujjat qachon imzolandi?

A) 2000-yil aprel, Toshkent. B) 2000-yil avgust, Bishkek. D) 2000-yil oktabr, Toshkent. E) 2001-yil yanvar, Ostona. F) To'g'ri javob yo'q.

8. I. Karimov: «Milliy g'oya birinchi navbatda yosh avlodimizni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini payvand qilishdek oliyjanob ishlarimizda madadkor bo'lishi zarur»,— deb qaysi asarida ta'kidlaydi?

A) Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni — millat qilishga xizmat etsin. B) Istiqlol va ma'naviyat. D) Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. E) O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. F) To'g'ri javob yo'q.

3-§. AMALIY MASHG'ULOT

Milliy va umuminsoniy ma'naviyat va ularning o'zaro munosabati

Darsning maqsadi: o'quvchilarni milliy va umuminsoniy ma'naviyat hamda ularning o'zaro munosabati to'g'risida mustaqil fikrlashga va o'z mulohazalarini erkin ifodalashga, shu orqali milliy va umuminsoniy ma'naviyatning mohiyatini to'g'ri anglashga o'rgatish.

Darsning shakli: guruhlar taqdimoti (prezentatsiya-si). Darsga oid jihozlar: markerlar, flamaster, plakatlari va kerakli adabiyotlar, shu bilan birgalikda sinf taxtasi va bo'rdan unumli foydalanish mumkin. Kodoskop va multimedia materiallarini tayyorlab foydalanilsa yanada yaxshi.

Darsning tuzilishi:

Tashkiliy daqiqa.

Yangi mavzu bo'yicha guruhda ishlash.

Guruhlar ishining yakuni.

Darsga yakun yasash va uy ishi.

Sinf taxtasiga quyidagi yozuv osib qo'yiladi:

Ma'naviyat — davlat asosi, davlat esa ma'naviyat suyanchig'i. Milliy ma'naviyat, avvalo, tarixiy hodisadir. U qisqa davrda shakllanmaydi. U millatning ibtidosi bilan bog'liq. Milliy ma'naviyat tarixi millatning ma'naviy rivojida namoyon bo'ladi. Milliy ma'naviy kamolot zamonada, ya'ni millatning butun tarixi davomida yuz beradi, ammo u ba'zan shiddat bilan yuksalsa, ba'zan tanazzulga yuz tutishi mumkin. Umuminsoniy ma'naviyat insoniyat ijtimoiy manfaati, ehtiyoji uchun xizmat qiladigan, ularni ezgulikka yo'llaydigan ma'naviy boylikdir.

Noan'anaviy amaliy mashg'ulot bo'lganligi uchun dars haqida qisqacha ma'lumot:

— ushbu darsning maqsadini o'qituvchi oldindan (oldingi darsda) o'quvchilarga tushuntiradi.

— Maqsad: o'quvchilarning ijodiy izlanishi va o'z mustaqil fikrlarini bildirishi uchun imkoniyat yaratish.

— O'qituvchi shu maqsadda sinf o'quvchilarining bilimlarini, qobiliyatlarini hisobga olib guruhlariga bo'ladi.

— Har bir guruh qaysi mavzuni keng yoritib berishi va uni taqdim etishi (prezentatsiya) nega kerakligi tushuntiriladi.

— Mavzu taqdimoti plakatga chizilishi yoki sinf taxtasiga yozilishi kerak. Kodoskop yoki multimediyaga moslab kompyuterda yoziladi.

— Guruhdagi 5—6 o'quvchining hammasi o'z fikrini bildirishi kerak.

— Har bir guruh o'z chizmasini sinf taxtasiga ilib qo'yishi kerak.

— Boshqa guruhdagilar savol berish huquqiga ega.

— O'qituvchi dars oxirida guruhlar ishiga yakun yasaydi va uy ishini topshiradi.

Diqqat: ahamiyat bergan bo'lsangiz, birinchidan, darsda faqat o'quvchilar faol ishtirok etadi. Ikkinchidan, har bir guruh mustaqil fikrga ega bo'lib, o'z fikrini bayon qiladi va uni asoslashga harakat qiladi. Uchinchidan, dars jonli mu-loqot tarzida olib boriladi. To'rtinchidan, dars ko'rgazmalilik asosida tashkil qilinib, o'quvchilar o'zlari tayyorlagan ko'rgazmali qurol yoki chizmadan foydalanadilar.

O'qituvchi darsni boshqarib boradi va oldin o'tilgan mavzulardagi eng muhim joylarni o'quvchilar yodiga tu-shirib turadi.

Guruhlarga beriladigan topshiriqlar:

1-guruh. Islomgacha bo'lgan milliy ma'naviyatimiz taraqqiyoti. Milliy ong va milliy o'zligini anglash masa-lasi.

2-guruh. Ma'naviyatning uch guruhi, qadriyatlar ma-salasi.

3-guruh. Umuminsoniy qadriyatlar va umuminsoniy ma'naviyat.

4-guruh. Xalqimizning an'analariga hurmat, «millat-chilik», Sharq va G'arb ruhi masalasi.

1-guruh taqdimoti: (sinf taxtasiga chizma ilinadi)

1-o'quvchi: Islomgacha bo'lgan milliy ma'naviyatimiz tarixi bir necha ming yilni qamrab oladi. Ma'naviyatimiz to'g'risidagi ma'lumotlarning bir qismi hatto milliy hudud-larimizdan tashqarida ham topilgan bo'lib, «Avesto» kito-bi va turkiy toshbitiklarda uchraydi. Ikkinchi qismi qadimgi Shumer, Bobil va Assur, Misr va Yunon, Hind va Xitoy manbalarida, Eron shohanshohlaridan qolgan toshbitiklarda aks etgan. Uchinchisi guruh manbalar arxeologik yodgorlik-lar bo'lib, ular bevosita yurtimiz hududidagi moddiy ashyo-lar va inshootlar bilan bog'liq. To'rtinchi guruh manbalar so'nggi davrlargacha og'zaki an'ana holida yetib kelgan xalq adabiyoti, urf-odat va marosimlar, o'yinlar, bayramlar ko'rinishida namoyon bo'ladi.

2-o‘quvchi: Milliy ong milliy madaniyatning tarkibiy qismi bo‘lib, uni milliy madaniyatning cho‘qqisiga qiyos qilish mumkin. Milliy ong milliy madaniyatning millat manfaati, millat istiqboli, taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarining inson ongidagi ifodasidir. Shuni ham unutmaslik lozimki, u milliy madaniyat zaminida shakllanishi, rivojlanishi mumkin. Milliy madaniyati rivojlanmagan, milliy birdamlik va hamkorlik tuyg‘ulari zaif bo‘lgan xalqlarda yuksak milliy ong bo‘lishi amri maholdir.

Milliy madaniyatning birlik va hamkorlikka, millat tarixini xolisona anglashga, milliy til va madaniyatni qadrlashga, milliy axloq-odob va boshqa ma‘naviy xislatlarni saqlashga xizmat qiluvchi tomonlari milliy ongning negizini tashkil etadi. Bundan tashqari, agar milliy ongimiz to‘xtovsiz yuksala bormasa, mustaqilligimizning ma‘naviy zamini mustahkam bo‘lmaydi. Chunki milliy ong mustaqillilikka yo‘nalish beradi, xalqni yaktan, yakdil qiladi.

Milliy ong muayyan millat va xalqning ijtimoiy birligi, ijtimoiy shart-sharoitlari, urf-odatlar, an‘analari, turmush tarzi asosida vujudga kelgan kishilarning (millat yoki xalqning) hissiyotlari, kechinmalari, tushunchalari, qarashlari, g‘oya va nazariyalari majmuini ham anglatadi. Milliy ong mahalliy borliqni (ijtimoiy borliqni) aks ettirsa-da, u hech qachon sust bo‘lmaydi. Aksincha, milliy ong ajdodlarning avlodlarga qoldirgan ma‘naviy merosi orqali yangi sharoitda vujudga kelgan muayyan ta‘lim va tarbiya jarayoni bilan qo‘shilib rivojlanadi. Shu bois ta‘lim-tarbiyaning milliy ongning shakllanishi hamda taraqqiy etishidagi o‘rni va ahamiyati nihoyatda ulkandir. Ta‘lim-tarbiya tizimini ana shu asosda qayta ko‘rib chiqish hozirgi davrda ayniqsa muhimdir. Bu esa, o‘z navbatida, ilm-fan, axloq va huquq, adabiyot va san‘at oldiga bir qator masalalar qo‘yadi. Binobarin, maktab yoshlarga fan asoslaridan bilim beribgina qolmay, balki ularni tarbiyalaydi, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishga ko‘maklashadi, komil inson degan oliy maqsad sari yetaklaydi.

3-o‘quvchi: Avvalo muayyan jamiyatlardagi har bir millatning ongi, ma‘naviy qiyofasi o‘sha tabiiy, ijtimoiy, tarixiy sharoitlarga qarab o‘zgarib borishi tabiiydir. Zero,

millatning ruhiy, ma'naviy qiyofasi mavjud ijtimoiy ong shakllarida o'z ifodasini topadi.

Milliy ong ijtimoiy ong shakllari singari ma'lum davrlarda o'zining nisbiy mustaqilliligi tufayli jamiyat asosini tashkil etuvchi bazis va ustqurmaning mohiyatini tubdan o'zgartirib borishga faol ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bunga misol tariqasida sobiq Ittifoqdagi respublikalar hududida ro'y berayotgan keskin o'zgarishlar jarayonini ko'rsatib o'tish mumkin. Ularning hayotida shiddat bilan ro'y berayotgan ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va huquqiy o'zgarishlar qanchalik keskin tus olmasin, xalq ommasi ongining yangicha shakllanishi anchagina ijobiy tus olyapti.

Milliy ong va uning shakllanishi, eng avvalo, milliy uyg'onish zaminida boshlanadi. Milliylikni tan olish — millatga mansub kishilarning ijtimoiy-etnik barqarorligini tan olish demakdir. Milliylikda insoniy va umuminsoniy qadriyatlar muayyan qiyofa va shakl kasb etadi. Milliylikda milliy mansublik ruhi ham mavjud. Diqqat qilinsa, milliy ruhimizdagi milliy tuyg'ularimiz mavjud milliy tasavvurlarimiz, kayfiyatlarimizda sodda ong sifatida ifodalanishini bilish mumkin. Agar milliy mansublik va uning barcha tomonlari kishilar tasavvurida ilmiy asoslangan bo'lsa, uni milliy o'zligini anglash, deb tushunish mumkin. Milliy o'zlikni anglash ilmiy-siyosiy tus olsa va ijtimoiy harakat uchun qo'llanma darajasiga ko'tarilsa, milliy mafkura deb ataladi. Bu sohadagi asosiy qoidalar Islom Karimovning «Istiqlol va ma'naviyat» to'plamida ta'kidlangan bo'lib, bugungi kunimizga xos yorqin xususiyatlardan biri millatning o'zligini anglashidir.

4-o'quvchi: Demak, millatning o'zligini anglashi tushunchalarining tarkibiy qismlari, avvalo, quyidagilardan iborat:

1. Millat (etnos)ga mansubligini anglash. Milliy birlikni va boshqa etnoslarning mavjudligini tushunib yetish.

2. Millatning insoniyat taraqqiyotidagi tarixiy o'rnini bilish.

3. Milliy qadriyatlar: til, tug'ilib o'sgan joy, madaniyatga (keng ma'noda) sodiqlik.

4. Milliy manfaatlarni tushunib yetish.

5. Milliy mustaqillik va milliy taraqqiyotga intilish va unga vijdonan xizmat qilish.

6. Vatanparvarlik.

Basharti, mustaqil davlatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi bo'lgan xalqda yetuk milliy ong bo'lmasa, ozodlik, erkinlik haqida gap ham bo'lishi mumkin emas. Agar xalqning milliy ongi to'xtovsiz o'sib bormasa, mustaqillikning ma'naviy zaminini mustahkamlanmaydi.

5-o'quvchi: Siyosiy madaniyati o'sgan, milliy o'zligini anglagan xalq va millatning hayoti mazmunan boyiydi, go'zallasha boradi. O'zligini, milliy o'zligini anglash — bu milliy birlik, milliy ahillik va milliy totuvlikning asoslaridan biridir. Xalqning milliy jihatdan o'zligini anglashiga erishmasdan turib, umumiy maqsadlar yo'lida birlashtirib, g'oyaviy-iqtisodiy jihatdan uyushtirib, har qanday murakkab vazifalarni hal qiladigan buyuk ijtimoiy kuchga aylantirib bo'lmaydi.

Avvalo, o'zligini anglash — bu xalqning o'tmish tarixiy taraqqiyot yo'lini, ota-bobolarining, nasl-nasabining, avlod-ajdodlarining kim bo'lganligi va ularning jahon ilm-fani, madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan buyuk hissalarini bilib olishdir. Milliy o'zlikni anglash kishi jamiyat va Vatanning porloq istiqbolini ta'minlash uchun qanday imkoniyatlarga ega ekanligini chuqur anglab yetishi va mavjud imkoniyatlarni yuzaga chiqarish uchun o'zini safarbar etishi, demakdir.

O'zini chuqur anglab yetgan, ko'zi ochilgan, aqli yetilgan, g'oyaviy-siyosiy jihatdan uyg'ongan, jipslashgan xalq va millatni mustamlakachilik usulida ushlab turish, tili, madaniyati, qadriyatlarini oyoqosti qilish, boyliklarini talon-taroj qilish, huquqini poymol etish, davlat mustaqilligidan judo qilish mumkin emas.

2-guruh taqdimoti:

1-o'quvchi: Dunyodagi har bir davlat, katta-kichikligidan qat'i nazar, o'z taraqqiyoti jarayonida ma'naviyatga ehtiyoj sezadi. Bu tarixiy zaruratdir. Ma'naviyatning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati tarixning burilish davrlarida, ayniqsa, beqiyos bo'ladi.

Demak, ma'naviyatning uch guruhi bo'lib, ular milliy, mintaqaviy va umuminsoniy ma'naviyatga bo'linadi. Milliy ma'naviyat — muayyan elat, millat, uning ajdodlariga xos bo'lgan behad qimmatli ma'naviy boylikdir.

Mintaqaviy ma'naviyat esa muayyan jug'rofiy millatlarga xos, ular uchun umumiy bo'lgan ma'naviy boyliklardir. Bunga Markaziy Osiyo xalqlarining mushtarak ma'naviyatini misol qilib keltirish mumkin.

Umuminsoniy ma'naviyat esa butun insoniyatga, jahon xalqlariga tegishli bo'lgan ma'naviy boyliklardan tashkil topadi. Milliy ma'naviyat, avvalo, tarixiy hodisa ekanligi bilan ajralib turadi. U bir kun yo bir yilda shakllanmasdan, balki insoniyatning milliy-ma'naviy tarixi, millatning ma'naviy kamol topish jarayoni bilan bog'lanib ketadi. Milliy ma'naviyatning asosiy belgisi va o'zagi milliy axloq, milliy his-tuyg'u, milliy ruhiyat kabi masalalar bilan bog'liq, shu bilan birga, milliy ma'naviyatda milliy manfaat masalalarini ham o'rganib chiqish maqsadga muvofiqdir.

2-o'quvchi: Ma'naviyat majmui ham milliy, ham umuminsoniy qadriyatlar asosida shakllanadi. Milliy axloq ma'naviyatning markazida turadi. Uning belgilari rostlik, adolat, do'stlik, insonparvarlik, bir-biriga hurmat, hamjihatlik, bilimlilik, mehnatsevarlik, ona tili va Vatanga muhabbat, saxovat, mas'ullik, halollik singari fazilatlaridir.

Qadriyat so'zining ma'nosini o'zbek tilidagi qadr so'zi ma'nosidan bilib olish mumkin. Qadr tushunchasi serqirra ma'no va mazmunga ega bo'lib, qadriyat sifatida qaralayotgan obyekt, narsa, voqea, hodisa yoki biror idealning subyekt uchun ijtimoiy ahamiyatini anglatadi. Qadriyatlar mohiyati jihatidan moddiy va ma'naviy qadriyatlarga bo'linadi va ular quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi:

1. Inson yashab turgan moddiy muhit bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar.

2. An'analar, urf-odatlar va marosimlarda aks etadigan axloqiy qadriyatlar.

3. Insoniyat aql-idroki va amaliy faoliyati zaminida shakllangan mehnat malakalari va ko'nikmalari, bilim va

tajribalari, qobiliyat va iste'dodlarida namoyon bo'ladigan qadriyatlar.

4. Odamlar o'rtasidagi jamoatchilik, hamkorlik, xayri-xohlik, hamjihatlikka asoslangan munosabatlarda ko'rinadigan qadriyatlar.

5. Kishilar yoshi, kasbi, jinsi va irqiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan qadriyatlar.

Bayon etilgan qadriyatlar, o'z navbatida: 1) umuminsoniy, 2) mintaqaviy, 3) milliy, 4) diniy qadriyatlarga bo'linadi. Umuminsoniy ma'naviyat birligida mazkur qadriyatlarning o'ziga xos o'rni bo'lib, ular 2 turga: milliy va umuminsoniy qadriyatlarga bo'linadi.

3-o'quvchi: Milliy qadriyatlar ayrim xalq, millatlar va elatlarning tarixiy taraqqiyoti jarayonida yaratilgan barcha moddiy va ma'naviy boyliklarning yig'indisidan iborat. Milliy qadriyatlar umuminsoniy va mintaqaviy qadriyatlar bilan birgalikda mavjud bo'ladi.

Milliy qadriyatlar masalasiga mustaqillikkacha yetarlicha e'tibor berilmay kelindi. Endilikda mustaqillik va demokratiya jarayoni milliy qadriyatlarni qayta idrok etish va anglashni talab etadi. Bu sohada yig'ilib qolgan muammolarni yangicha tafakkur asosida chuqur nazariy mu-shohada etish hayot taqozosidir.

Milliy qadriyatlar tor ma'noda muayyan bir millatning, elatning qiziqishlari va manfaatlarini ifodalovchi munosabatlar mazmunini tashkil etsa, keng ma'noda muayyan bir davlatda yashovchi barcha millatlar va elatlarning manfaatlari hamda qiziqishlarini ifodalovchi munosabatlar yig'indisini aks ettiradi.

4-o'quvchi: Milliy qadriyatlarning shakllanishi va rivojlanishi muayyan bir millatning hayoti, turmush tarzi, tarixi, madaniyati, urf-odatlar, tili, o'tmishi, kelajagi bilan uzviy bog'liq bo'ladi.

Milliy qadriyatlar murakkab ijtimoiy-tarixiy hodisa bo'lib, millatning tili, madaniyati, tarixi, udumlari, jamiki moddiy va ma'naviy boyliklari, iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotini har tomonlama qamrab oladi. Insonning qaysi millatga mansub ekanligi uning tuyg'usida ham aks etadi. Milliy

tuyg‘u tabiiy tuyg‘udir. Unda millatning tarixi, hozirgi ahvoli, milliy ruhiyati va xususiyatini tushunish hissiy shaklda mujassamlashgan bo‘ladi. Insonda milliy ong va g‘urur bo‘lmasa, u o‘zining qaysi millatga mansubligini his etmasa, uning o‘z milliy manfaat va qadriyatlarini qanday qilib anglashini tasavvur qilish qiyin. Toki millatlar, milliy manfaatlar mavjud ekan, milliy munosabatlar ham, milliy tuyg‘ular ham, milliy qadriyatlar ham saqlanib qolaveradi. Millatni milliy qadriyatlardan mahrum qilishga urinish tarix va insoniyat uchun eng katta jinoyat ekanligini bugun tushunib yetayapmiz. Millatlarning o‘zligini anglash jarayoni takomillashgan sari milliy manfaatlari bilan birga milliy qadriyatlari ham kuchayib, mustahkamlanib boraveradi.

Milliy qadriyatlarning kuchayib borishi mahdudlikka, milliy xudbinlikka, o‘z millati manfaatlarini birinchi o‘ringa qo‘yish, boshqa millatlar va xalqlar manfaatlarini hisobga olmaslikka olib kelmasligi kerak.

5-o‘quvchi: Qadriyatlar qanchalik bir-biriga yaqinlashib, ta’sir ko‘rsatmasin, har bir millat uchun ma’naviy kamolotning asosiy yo‘li va mezoni milliy qadriyatlar bo‘lib qolaveradi. Biron millatning yaxshi urf-odatlarini, marosimlari boshqa millat ruhi, milliy ma’naviy ehtiyoji va talablariga mos kelgandagina shu millat hayotida chuqur tomir otish imkoniga ega bo‘ladi.

Bundan tashqari, har bir xalq qadrlagan narsa yoki hodisa, birinchi navbatda, uning milliy ma’naviyati bilan bog‘liq bo‘ladi. Milliy qadriyatlarni qandaydir o‘zgarmas hodisa deb qaramaslik kerak. Milliy taraqqiyot bilan bog‘liq bo‘lgan ijtimoiy, iqtisodiy, ma’naviy hayotning takomillashib borishi, yashash va mehnat qilish sharoitlari o‘zgarishi bilan milliy qadriyatlar ham rivojlanib boradi.

3-guruh taqdimoti:

1-o‘quvchi: *Umuminsoniy qadriyatlar* insonlarda axloq va madaniyatning ustunligini e’tirof etishda, ularni turli ijtimoiy-iqtisodiy tuzumli mamlakatlar hamkorligining umumiy yo‘nalishini hosil qilish va dunyoda sodir bo‘layotgan

ijtimoiy-siyosiy ishlarni tushunishda, mamlakatlar va xalqlar o'rtasida madaniy-ma'naviy, ilmiy-texnikaviy, harbiy sohani, aloqani rivojlantirishda ko'rinadi.

Umuminsoniy qadriyatlar jahon sivilizatsiyasining yaxlitligi, uning barcha bosqichlari bir-biri bilan uzviy bog'langanligining ifodasidir. Bu jihatdan qaraganda, umuminsoniy va milliy qadriyatlar bir-biri bilan bevosita bog'liqdir.

Umuminsoniy qadriyatlar milliy qadriyatlardan mazmun jihatdan chuqur va keng bo'lib, uni o'z ichiga oladi. Demak, umuminsoniy qadriyatlar barcha millatlar, elatlar va xalqlarning maqsad va intilishlarining yaxlitligi hamda umumiyligini ifodalaydi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, dunyodagi birtorta xalq va millat o'zidan boshqa xalq va millatdan, umumiy jahon sivilizatsiyasidan alohida tarixga ega emas. Millatlar boshqa xalqlarning yutuqlaridan foydalanmay turib rivojlana olmaydi. Barcha xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy-ma'naviy rivojlanish tarixi bir-biri bilan uzviy bog'lanib, taraqqiy etib kelgan. Zotan, hamma vaqt butun jahon iqtisodiy va ma'naviy rivojlanishi xalqlar, millatlar, elatlar, urug'lar va qabilalar tarixi, taqdirларining o'zaro bog'lanishi, bir-birini boyitishi asosida amalga oshib kelgan.

2-o'quvchi: Umuminsoniy qadriyatlar o'zining mazmuni, mohiyati, keng miqyosda amal qilishi, dunyodagi ko'plab xalqlar, millatlarning o'tmishdagi, hozirgi davrdagi va istiqboldagi taraqqiyoti bilan uzviy aloqadorlikda ekanligi bilan mintaqaviy va milliy qadriyatlardan tubdan farq qiladi.

Tabiatni muhofaza qilish, ekologik tarbiya va madaniyatni rivojlantirish, insoniyatning sihat-salomatligini ta'minlash, oziq-ovqat, energiya va yoqilg'i tanqisligini tugatish, madaniy boyliklarni, sivilizatsiyani eson-omon saqlab qolish, urushlarning boshlanishiga yo'l qo'ymaslik, tinchlikni saqlab qolish — bularning hammasi umuminsoniy, umumbashariy qadriyatlardir. Umuminsoniy qadriyatlar alohida xalqlar va millatlargagina mansub bo'lmay, bashariyatning mulkidir.

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar bir-biri bilan bevosita bog'liqdir. Ularning har ikkalasi bir-biriga ta'sir etadi, biri ikkinchisini to'ldiradi, mazmunan boyitadi.

3-o'quvchi: Umuminsoniy qadriyatlar kishilarning talab va ehtiyojlari asosida aql-zakovat bilan yaratilgan, ularning tasavvurlari, tafakkurlari, kelajak orzu-istaklari, e'tiqodlari, axloq qoidalarini o'zida mujassam etgan, hayotda sayqal topgan ma'naviy boylik bo'lib, tarbiyaning tayanch vositalaridan hisoblanadi. Qolaversa, bunday qadriyatlar tarixiy taraqqiyotda hayotda sinalgan, jamiyat taraqqiyotida ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy hodisadir.

Umuminsoniy ma'naviyat hayot uchun qimmatli, inson qalbida o'chmas iz qoldiradigan, insoniyat ijtimoiy manfaati, ehtiyoji uchun xizmat qiladigan, ularni ezgulikka yo'llaydigan ma'naviy boylikdir. Umuminsoniy ma'naviy boyliklarga ilm-fan, falsafiy tafakkur yutuqlari, adabiyot, me'morchilik, san'at asarlari, kashfiyot, ixtirolar, ma'naviy madaniyat durdonalari, hurfikrlilik, umuminsoniy axloqiy me'yorlar kiradi.

4-o'quvchi: Umuminsoniy ma'naviyat o'z ijobiy ahamiyatini yo'qotmaydi. Inson ozodligi, Vatan, inson salomatligi, intellektual va aqliy mulklar, vaqt, har bir shaxsning yashash, bilim olish, keksayganda ijtimoiy himoyadan bahramand bo'lish imkoniyatlari, adolat, mehnatsevarlik, ezgulik, yaxshilik, tinch-totuvlik, do'stlik, halollik, vatanparvarlik, ota-onani hurmat qilish, farzandlar haqida g'amxo'rlik, vijdon, burch, baynalmilallik kabi qadriyatlar umuminsoniy qadriyatlar sirasiga kiradi.

Xalqlarning ulug'vorligi milliy mahdudlikda emas, balki umuminsoniy xususiyatlarga ega ekanligida, jahon sivilizatsiyasiga qo'shadigan hissasidadir. Ayni chog'da boshqa bir narsani ham e'tibordan qochirmaslik kerak. Gap shundaki, milliy manfaatlarni, milliy qadriyatlarni umuminsoniy manfaatlar va qadriyatlarga qarama-qarshi qo'yish, muayyan ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa muammolarni qay-sidir millat va elatning manfaatlariga xilof ravishda hal etishga intilish, milliy manfaat bahonasida milliy xudbinlikni, tekinxo'rlikni olqishlash millatlararo munosabatlar taraqqiyotiga salbiy ta'sir o'tkazadi. Bir millatning manfaat va qadriyatlari boshqa millatnikidan ajralmagan holda o'rganilishi kerak. Mamlakatimizda yashovchi har bir

millat va elat singari o'zbek xalqining ham o'ziga yarasha ajoyib moddiy, ma'naviy, tarixiy qadriyatlari bor. Ularni oqilona va xolisona o'rganish mustaqillik sharoitidagi iqtisodiy, madaniy va ma'naviy taraqqiyot shartlaridan biridir.

5-o'quvchi: Demak, umuminsoniy qadriyatlarni mohiyati va mazmuniga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Inson va insoniyat — eng oliy qadriyatlardir.
2. Insoniyatning mavjud bo'lishi uchun zarur bo'lgan tabiiy imkoniyatlar, mehnat, mehnat qurollari va mehnat mahsulotlarining birligi — moddiy hayot qadriyatlari.
3. Jamiyat hayotiy faoliyati uchun zarur bo'lgan va insoniyat taraqqiyoti jarayonida yuzaga kelgan ijtimoiy soha va tuzilmalar (oilalar, millatlar, sinflar, davlatlar) majburiy ijtimoiy hayot qadriyatlari tushunchasida ifodalanadi.
4. Kishilarning ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan ilmiy bilimlar, falsafiy, axloqiy, estetik g'oya va ideallar yig'indisi ma'naviy hayot qadriyatlari deb ataladi.

4-guruh taqdimoti:

1-o'quvchi: Xalqimizning yaxshi an'ana, udumlari, mehnatsevarlik, halollik, mehmondo'stlik, yaxshi qo'ni-qo'shnichilik, katta va kichiklar, farzandlar va ota-ona o'rtasidagi hurmat-izzat singari ajoyib insoniy xislatlar qayta tiklanmoqda. Ming yillar mobaynida shakllangan ma'naviy va milliy qadriyatlar hozirgi davrda yaratilgan ma'naviy boyliklar bilan qo'shilib, taraqqiyotimizni tezlatadi, g'oyaviy va ma'naviy poklanishni ta'minlashga ko'maklashadi.

Shunga ko'ra xalqimizning buyuk farzandlari xotirasini abadiylashtirish, ularning qadr-qimmatini tiklash, tavalludlarini tantanali ravishda o'tkazishda respublikamizda keyingi vaqtlarda ko'p xayrli ishlar qilinayotganligini e'tirof etmoq lozim.

Mamlakatimizda insonni e'zozlash, uning obro'-e'tiborini tiklashda mintaqamizdagi shaharlar, tumanlar, xo'jaliklar, maktablar, ko'chalarga xalqimizning ulug' farzandlari nom-

larining berilishi tarbiyaviy ahamiyat kasb etayotganligini ham unutmaslik zarur. Lekin bunday ishlar shoshma-shosharlik bilan emas, balki oqilona hal qilinishi lozim. Bizningcha, Al-Xorazmiy, Amir Temur, Navoiy, Bobur kabi buyuk insonlarning muborak nomlarini yirik ilmiy markazlar, mashhur universitetlar, harbiy bilimgozlarga berilsa, tarixiy haqiqatga mos tushgan bo'lardi.

2-o'quvchi: Millat endigina oyoqqa turayotgan va milliy davlatchilik qaror topayotgan bosqichda ijobiy ma'nodagi millatchilik birlashtiruvchi, uyushtiruvchi vazifani o'taydi. «Millatchilik» siyosiy tusga kirsas, kuchli salbiy yo'nalish kasb etadi. Davlat va millat xavfsizligiga, mintaqaviy va keng ko'lamdagi xavfsizlikka, kuchli tahdidga aylanib ketishi ham mumkin. Millatchilik O'zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasida millatlararo munosabatlarga xavf solishi ehtimoldan xoli emas. U Markaziy Osiyodagi respublikalarning hududiy-ma'muriy chegaralarini vujudga keltirish sohasida Rossiya imperiyasi olib borgan va Sovet hokimiyati davom ettirgan siyosat oqibatlariga borib taqalishini unutmaslik lozim. Chor Rossiyasi, so'ngra esa Sovet davlatining aniq maqsadga qaratilgan migratsiya siyosati Markaziy Osiyo mintaqasi aholisining polietnik tarkibi yanada xilma-xil bo'lishiga olib keldi. O'zbekistonda yashayotgan boshqa millatlarning vakillari orasida ham etnik-madaniy asoslarda jipslashish jarayonlari faol yuz bermoqda. Hozirgi kunda anchagina o'zbeklar O'zbekistondan tashqarida yashamoqda. Masalan, Tojikistonda jami aholining 24,4 foizini, Qirg'izistonda — 13,8 foizini, Turkmanistonda — 9,0 foizini, Qozog'istonda — 2,5 foizini o'zbeklar tashkil qiladi. Shuning uchun ham Markaziy Osiyoning suveren davlatlari o'rtasida chuqur va har tomonlama aloqalar o'rnatish, «Turkiston — umumiy uyimiz» g'oyasiga asoslangan o'zaro munosabatlarga e'tibor berish zarur. Milliy munosabatlar hamisha dolzarb masala hisoblanadi. Agar milliy masala to'g'ri hal qilinmasa, jamiyat 2 tomonlama zarar ko'radi:

1) mamlakat ichida millatlar o'rtasida kelishmovchilik, nizolar chiqib turadi, bu esa iqtisodiy rivojlanishga ham, ma'naviy yuksalishga ham salbiy ta'sir qiladi;

2) davlatning chet davlatlar bilan bo'ladigan munosabatlariga raxna tushadi.

3-o'quvchi: Madaniy-ma'rifiy sohada G'arb va Sharqning o'ziga xos qiyofalari borligini ko'p mutafakkirlar e'tirof etgan. Xususan, Ibn Sino o'zining «Sharq falsafasi» asarida olimlarni «g'arbhilar» va «sharqchilar»ga ajratar ekan, ba'zi kishilarning falsafiy yo'nalishda yunon falsafasiga yopishib olish holatlarini johilliklari, aqllarining zaifligi oqibati, deb baholagan edi. Ulug' hind mutafakkiri Sevami Vivekanada: «Yevropa ovozi — siyosat ovozidir va bu borada uning ustozlari qadimgi Yunonistondir» — deydi. Sharq ovozi — ruhiyat va ma'naviyat ovozidir — barcha payg'ambarlarning butun hayot faoliyatlari Ruhni targ'ib qilishga qaratilgan.

Kommunistik mafkura qurboni bo'lgan rus sharqshunos va ruhiyatshunos olimasi E.P. Blavatskaya shunday degan: «Sharq tarbiyasi an'anasining asosida birdamlik va uyg'unlik falsafasi yotadi. Sharqda ustoz o'z shogirdlariga «bir qo'lning barmoqlari singari» birdam va uyg'un bo'lish ruhini singdiradi». Yana mafkuraviy tazyiqqa uchragan rus sharqshunos olimlaridan biri S. F. Oldenburg fikricha: «G'arb moddiy madaniyat borasida tuban va ayanchlidir». Insoniyatning haqiqiy umumbashariy madaniyati G'arb sivilizatsiyasi va Sharq ma'naviyatining qo'shilishi asosida yaratilgandir.

G'arbhilik ruhida sho'ro fani ilmiylikka emas, balki mafkuraviylikka asoslangan edi. Qadimgi Sharq deganda Yevropa ko'proq muloqotda bo'lgan Misr, Ossuriya, Bobil va G'arbiy Osiyo tushunilar va faqat ularning tarixi bilan cheklanilar edi.

4-o'quvchi: Umuminsoniy qadriyatlar negizida 2 ta konsepsiya yotadi. Bular — Yevropamarkazchilik konsepsiyasi va Osiyomarkazchilik konsepsiyasi oqimlaridir.

Sivilizatsiya va umuman madaniyat rivojlanishidagi murakkab, uzoq va qarama-qarshi kurash shunga olib keldiki, turli irqchilik nazariyalari, mustamlakachilik mafkurasi va siyosati yuzaga kelishi bilan go'yoki G'arb ilg'or, uyg'un rivojlanuvchi, taraqqiy etuvchi sifatida, Sharq esa sustkash, dangasa, an'analarga yopishib olgan

tarzda qaralib, G‘arb bilan Sharq bir-biriga qarama-qarshi qilib qo‘yilgan edi. Bu narsa, jumladan, fanda ham ko‘zga tashlanadi. Shunday tadqiqotlarning «asosi» sifatida turli sabablarni bichib-to‘qib chiqarishdan ham tap tortilmagan. Chunonchi, G‘arb kishisining miyasi va tafakkur tarzi Sharq kishisining miyasi va tafakkur tarzidan mutlaqo boshqacha, ya‘ni ustun ekanligi ta‘kidlanadi. Sharqda ham darhol buning aksini isbotlashga kirishib ketildi, ya‘ni sharqliklar o‘z ustunliklarini da‘vo qila boshlashdi. Har ikkala markazchilik — sentrizm vakillari, haqiqiy madaniyat sivilizatsiyasini chetda qoldirib, hatto qadimgi faylasuflarning fikrlarini tan olmay qo‘yishdi. Shu o‘rinda loaqal qadimgi yunon faylasufi Geraklit «sog‘lom fikr — hamma uchun umumiy» deganini eslash zarur.

Markazchilik g‘oyasining takrorlanishi hozirgi kunda ham yuz berib turganligini unutmaslik zarur. Bunday harakatlar faylasuflar, madaniyat xodimlari vakillari va umuman jahon xalqlari va mamlakatlari o‘rtasidagi hamkorlikka raxna solishga xizmat qilayotgani ham ma‘lum. Binobarin, zamonaviy fan G‘arb va Sharqni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yishning asossiz ekanligini isbotlovchi rad etib bo‘lmaydigan dalillarga ega.

Shu boisdan ham bugungi kunda asosiy yo‘nalishni umuminsoniy qadriyatlarga qaratish — zamonaviy sivilizatsiya va mustahkamlanishning zaruriy sharti va omilidir. Bunday yondashuv Sharq va G‘arbning falsafiy ta‘limotlari, oqim, yo‘nalishlari va umuman ular madaniyatlari o‘rtasida mu-sobaqa va hamkorlik zarurligini ko‘rsatib beradi. Busiz bugungi kunda olamshumul muammolarni yechish mushkul.

5-o‘quvchi: Bu sohada mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov 1995-yil 3-oktabrda Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasining ochilishi marosimida so‘zlagan nutqida: **«Tanlagan o‘z taraqqiyot va islohot yo‘lidan tezkorlik bilan ilgari siljishga kuchli ruhiy quvvat beradigan milliy madaniyatimiz, sharq falsafasining hayotbaxsh va teran bu-loqlaridan bahramand bo‘lish muhimdir»**, — degan edi.

«Nur — Sharqdan». Bu Rim imperiyasida keng tarqalgan maqol. Yaqin vaqtlargacha Yunon va Rimda ilm-u fanning

rivoj topishida Misr, umuman, Yaqin Sharq mamlakatlari asos bo'lib xizmat qilganligi aytilgan. Haqiqatda esa, miloddan avvalgi Ioniya fani va falsafasi Yaqin Sharq ta'siri ostida emas, balki zardushtiylik ta'limoti asosida shakllangan.

Sharq madaniyati, ilm-fani, falsafasi va adabiyotining ta'siri Janubiy Fransiya, Provans, Shimoliy Fransiya va Italiyada sezilarli darajada kuchli bo'ldi. Parijda Sharq she'riyatining ta'siri ostida Trubadur va Turuverlar lirikasi, Italiyada «yangi yoqimli uslub» shakllandi.

Agar G'arbiy Yevropa fan va texnika rivojining oliy darajasiga ko'tarilgan bo'lsa, Sharq xalqlari inson qalbini, ruhiyatini o'rganishda yuqori darajaga ko'tarildilar. Rus adibi S. Sulginskiy: «G'arb — oqil, Sharq — donishmand, G'arb — kenglik, Sharq — teranlik, G'arb — harakat bilan yashagan, Sharq esa orzu-umid bilan, agar G'arbnings atqoli olimlari faol bo'lsalar, Sharqda ular faylasuflar... G'arbgaga nisbatan bir necha asrlar avval Sharqda ilm-fanning deyarli barcha sohalari uchun asos yaratilgan edi»,— deb yozgan.

Esda tutaylik! O'quvchilar takrorlashadi:

1. Demak, umuminsoniy qadriyat, bu — avvalo, bashariyatning mavjud bo'lishi va yashab qolishini ta'minlaydigan tinchlik, umumjahon sivilizatsiyasi va madaniyati kabi tushunchalar bilan bevosita bog'liqdir.

2. Ayniqsa, hozirgi atom asrida insoniyatning eng oliy qadriyati bu tinchlik va osoyishtalikni har qanday yo'l bilan bo'lsa-da, saqlab qolishdan iboratdir. Busiz boshqa har qanday qadriyat haqida gapirish aslo mumkin emas. Qadriyat qanday turkumga ajralmasin va qanday ko'rinishga ega bo'lmasin, insoniy munosabatlar va umuman insoniyat-siz u hech qanday ahamiyat kasb etmaydi va tushuncha sifatida ham biror ma'noni anglatmaydi.

3. Demak, faqat inson va insoniy faoliyat tufayligina qadriyat tushunchasining haqiqiy ma'nosini ijtimoiy borliq va ijtimoiy ong doirasiga hamda shunga muvofiq kishilarning ijtimoiy faoliyati sohasiga tatbiqan tushunish mumkin.

4. Umuman olganda, mamlakatimiz Prezidenti I. Karimov ta'kidlaganidek: «Xalqimizning asrlar osha yashab kelgan an'analari, urf-odatlar, tili va ruhi negiziga qurilgan milliy mustaqillik mafkurasi umuminsoniy qadriyatlar bilan mahkam uyg'unlashgan holda kelajakka muhabbat, insonparvarlik ruhida tarbiyalashni, halollikni, mardlik va sabr-bardoshlilikni, adolat tuyg'usini, bilim va ma'rifatga intilishni tarbiyalash yo'lida xizmat qilmog'i lozim». Bu purma'no fikr-mulohazalarda ta'lim-tarbiya jarayoni bilan umuminsoniy va milliy qadriyatlarning o'zaro aloqasi hamda yangicha metodologik yondashuvning butun mazmun-mohiyati to'raligicha ifodasini topgan.

5. Odamlarning o'zida jamiyatni yangilash va o'zgartirish zarurligiga ishonch tug'dirmasdan va qadriyatlarga munosabatlarini, daliliy sabablarni o'zgartirmasdan turib isloh qilish yo'lidan amalda olg'a borish, ayniqsa, yangi jamiyat barpo etish, tamomila yangi munosabatlarni joriy etish mumkin emas.

O'qituvchi darsni yakunlaydi. Har bir guruh va o'quvchini baholaydi. Maslahatlar va uyga vazifa beradi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Multimedia, «Avesto», toshbitiklar, milliy ong, milliy madaniyat, ijtimoiy ong, o'zlikni anglash, mintaqaviy qadriyatlar, umuminsoniy qadriyatlar, «Hur sharqdan», Markazchilik g'oyasi.

4-§. DIN VA MA'NAVIYAT. ISLOM DINI VA TASAVVUF TA'LIMOTIDA MA'NAVIY BARKAMOL INSON MASALASI

Din so'zi	Insoniyat ma'naviy madaniyati
va dunyo dinlari	yaxlit bir butunlikdan iborat. Din, falsafa, adabiyot, san'at va h. k. —

bularning hammasini shu muazzam daraxtning shoxlariga qiyos qilsa bo'ladi. «Din» ko'p qirrali va murakkab tushunchadir. Din so'zi arabcha bo'lib, ilohiy qudratga ishonch, ishonmoq ma'nosini bildiradi.

Dunyoda dini, e'tiqodi bo'lmagan xalq yo'qdir. Insonlarning ehtiyoji hosilasi sifatida maydonga kelgan dinning jamiyatda falsafiy-nazariy jihatdan bajaradigan vazifasi nihoyatda muhim. U insonlarni yashashdan maqsadi nima ekanligini, qanday yashash lozimligini, inson hayotining mazmuni nima ekanligini, insof, adolatni, tinchlikni, dorulfano masalasida nimalarga itoat qilish lozimligini, dorulbaqoga qanday tayyorgarlik ko'rish kerakligini, eng muhimi, insonlar halol va pok mehnati bilan kun ko'rishi, ilm-ma'rifatga ega, birodar bo'lishi lozimligini targ'ib qiladi.

Eng qadimiy va jahon xalqlari orasida yakkaxudolikka asoslangan birinchi kitobiy din zardushtiylik bo'lib, unga ulug' vatandoshimiz, miloddan avvalgi ming yillikning boshlarida yashab o'tgan, hozirgi Markaziy Osiyo hududida faoliyat ko'rsatgan ilohiyotchi, faylasuf, shoir va tabiatshunos bo'lgan Zardusht Spitama asos solgan.

Dunyoda keng tarqalgan dinlar quyidagilardir:

1. **Xristian dini** — (Iisus Xristos — Iso Masih nomidan) — I asrning 2-yarmida Rim imperiyasining sharqiy qismida yashovchi yahudiylar orasida paydo bo'lgan va dunyoga tarqalgan. Yevropa, Lotin Amerikasi mamlakatlari, Avstraliyada, Afrika davlatlari, Yaqin Sharq va Uzoq Sharq hududlarida keng yoyilgan. Hozirgi paytda 1 mlrd. 500 million kishi bu dinga sig'inadi. Xristianlarning haj qiladigan joyi Quddusi Sharifda. Rivoyatlarda Iso Payg'ambar xristianlikni shu joydan tarqatgan deyiladi.

2. **Yahudiylik** (Iudaizm) — asosan, yahudiylar o'rtasida tarqalgan din. Miloddan avvalgi I ming yillik boshlarida Falastin (Quddus)da vujudga kelgan. Arabiston yarim orolida ko'chib yurgan yahudiy qabilalari miloddan avvalgi XIII asrda Falastinni bosib olib, yahudiy davlatini tuzgan. 1948-yilda u yerda Isroil davlati tashkil topdi.

3. **Buddizm** (miloddan avvalgi VI—V asrlarda) Hindistonning shimolida vujudga kelgan. Keyinchalik Janubi-Sharqiy va Markaziy Osiyo hamda Uzoq Sharq mamlakatlari keng tarqalgan. Budda diniga hind, xitoy, koreys,

yapon, vetnam, mo'g'ul, buryat, yoqut xalqlari sig'inadilar. Ularning sig'inadigan joyi: Lixasa (Tibetning markazi — Nepalga yaqin). Buddistlar Lixasaga borib «haj» qilib keladilar va u yerda dalay-lama (Tibet va Mo'g'ulistonda budda dini peshvosi) bilan uchrashuv o'tkaziladi.

4. **Islom dini.** Islom — dunyoda keng tarqalgan dinlardan biri bo'lib, 1,3 mlrd. ga yaqin musulmonlar unga e'tiqod qilishadi. Osiyo qit'asidagi Arabiston yarim oroli, Iordaniya, Suriya, Iroq, Eron, Turkiya, Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Pokiston; Afrika qit'asidagi Marokash, Jazoir, Tunis, Liviya, Misr Arab Respublikasi, Somali singari mamlakatlar xalqlari, Efiopiya, G'arbiy Sudanda yashovchilarning bir qismi, Malayziya, Indoneziya xalqlari, Livan, Hindiston, Xitoy hamda Filippin aholisining ma'lum bir qismi, Yevropa qit'asidagi Bolqon yarim orolida yashovchi xalqlarning bir bo'lagi islomga e'tiqod qiladi. Musulmonlarning haj qiladigan joyi — Makkada. U yerda islom dinida eng muqaddas hisoblangan Ka'ba — «Allohning uyi» («Baytulloh») deb nom olgan ibodatxona mavjud.

**Islomning
mohiyati**

«Islom» so'zi arabcha bo'lib, «xudoga o'zini topshirish», «itoat», «bo'ysunish» degan ma'nolarni

bildiradi. Shundan bu dinga ishonuvchilar «muslim» deb ataladi. Uning ko'plik shakli «muslimun». Islom dini Arabiston yarim orolida VII asr boshlarida paydo bo'lgan. Payg'ambarimiz Muhammad alayhissalom (570—632) Makkada Quraysh qabilasiga mansub bo'lgan Hoshimiylar xonadonida tug'ilganlar. Ular 609—610-yillarda Makkada yakka xudoga e'tiqod qilish to'g'risida targ'ibot boshlaganlar. Biroq zodagonlarning qarshiligiga uchrab, 622-yilda o'z tarafdorlari bilan Madina (Yasrib) ga ko'chganlar (hijrat qilganlar). Musulmonlarning hijriy yili hisobi o'sha yildan boshlanadi. 630-yilga kelib Makka ham musulmonlar qo'liga o'tib, u yerda musulmon davlati shakllanadi. Makka birinchi marta Ptolomey asarida (II asr) Makoraba nomi bilan tilga olingan. Islom dinigacha majusiy qabilalarning diniy markazi bo'lgan. Shu o'rinda Madina haqida qisqacha ma'lumot berib o'tish joiz. Qadimda uni Yasrib

(Yatrib) —savdo-sotiq shahri, deb atashgan. Yuqorida aytilganidek, 622-yili Muhammad alayhissalom Makkadan Madinaga ko‘chib o‘tgan. Uning daxmasi Madinada bo‘lganligi uchun shahar musulmonlarning Makka (Ka’ba) dan keyingi ikkinchi ziyoratgohi hisoblanadi. Madina markazida VII asrda qurilgan katta Jome’ masjidi bor.

Muhammad alayhissalom vafotlaridan keyin bu davlatni ularning o‘rinbosarlari, ya’ni noib-xalifalar boshqaradilar. Shu munosabat bilan ham musulmonlar davlati tarixda «Arab xalifaligi» deb nom olgan. Dastlab arab xalifaligi katta hududni egallagan edi. O‘rta Osiyo yerlari — Movarounnahr VIII asr boshlaridan VIII asr o‘rtalarigacha arablar tomonidan fath etilib, ular bilan birga islom dini kirib keldi. Islom dini Turonga Arab xalifaligining amiri Qutayba ibn Muslim va askarlari tomonidan 705—715-yillarda yoyilgan.

Arab fotihlari bosib olingan yerlarda xalqni islom diniga kiritib boshladilar. Arablar islom dinini tarqatishda turli usullardan foydalandilar. Jumladan, islom dinini qabul qilganlar soliqlardan ozod etilgan. Ana shu davrdan boshlab O‘rta Osiyo mintaqasida islom madaniyati va ma’rifati o‘ziga xos ravishda shakllandi hamda taraqqiyot bosqichini bosib o‘tdi.

**«Qur’oni karim» —
ibrat kitobi**

Islom aqidalarining asosiy axloqiy-huquqiy tamoyillari Muqaddas «Qur’on»da o‘z ifodasini topgan. Qur’oni karim, hadisi shariflarda ma’no va mazmun teran, umuminsoniy qadriyatlarni himoya etuvchi va targ‘ib qiluvchi falsafiy xulosalar chuqur.

Bu muqaddas kitob Yer yuzi musulmonlarining dasturilamali, diniy ahkomlar manbayidir. Qur’oni karim sahifalarini bir kitobga jamlash xalifa hazrati Abu Bakr davrida boshlanib, xalifa hazrati Usmon davrida yakunlangan va 4 nusxada ko‘chirilgan. Ana shu ko‘chirilgan dastlabki nusxalardan biri O‘zbekiston musulmonlari idorasida saqlanadi. «Qur’on» — dunyo madaniyatining ulkan boyligi, barcha musulmonlarning kitobi bo‘lib, arab tilida «qiroat» ma’nosini anglatadi. Islomning shar’iy

ma'nosi — Allohning yagonaligiga iymon keltirib, unga bo'ysunish va butun qalb bilan unga ixlos qilmoqlik, Alloh amrini bajarmoqlikdir. Allohga iymon keltirgan va Alloh yuborgan payg'ambarlarga ergashgan kishi musulmon deyiladi.

Qur'oni karimning eng muhim hikmati shuki, unda har bir inson uchun bevosita ahamiyatli bo'lgan so'zlar, yo'l-yo'riqlar, asosiy qoidalar, ta'limotlar aniq ko'rsatilgan. Qur'oni karimdagi ilm haqidagi, madaniyat, ma'naviyat, ma'rifat haqidagi g'oyalar umumbashariyatga tegishlidir. Unda ilm-ma'rifatga inson ma'naviy-axloqiy barkamolligining ustuvor sohalaridan biri sifatida qaralgan. Axloq va odob masalasiga alohida e'tibor berilgan.

«Qur'on» kishilarni tenglikka, birodarlikka, tinch-totuv yashashga, ezgulikka undaydi. Shunga ko'ra, u katta axloqiy qimmatga ega. «Qur'on»da saxovat, mehmonnavozlik, jasorat, sabr va qanoat, qo'li ochiqlik, bag'ri kenglik, mu-ruvvatlilik, keng fe'llik, to'g'rilik, vafodorlik va sodiqlikka katta e'tibor berilgan va yuksak ma'rifat belgisi, deb qaraladi. Unda ehson mazmuni keng qamrovda olinadi. Unga muomala ham, inson amalga oshiradigan barcha yaxshi ishlar ham kiritiladi. Ehson insonning tabiiy vazifasi bo'lishi kerakligi talqin etiladi. Kim birovga ehson qilsa, uning foydasi o'sha kimsaning o'ziga qaytishi, chunki birovga yaxshilik qilgan kishi o'zida ruhiy qanoat his etishi, boshqalar tomonidan hurmat-ehtiromga sazovor bo'lishi ta'kidlanadi.

Qur'oni karimda ehsonga loyiq kishilarga birinchi navbatda ota-onalar kiritiladi va ota-ona haqi belgilab beriladi. «Al-Isro» surasining 23—24-oyatlarida ota-onaga yaxshilik Alloh taologa ibodat qilishdan keyin ikkinchi vazifa sifatida ta'kidlanadi. Ota-ona qanday bo'lishidan qat'i nazar, farzand ularga nisbatan hurmat saqlashi, ularning so'zlarini qaytar-masligi, ota-ona bolani dunyoga keltirish bilan birga, farzandga ta'lim-tarbiya ham berganligini unutmay, ularning haqqini ado etishga doimo tayyor turishi lozimligi ta'kidlanadi.

Mazkur oyatlarda eng oliy insoniy muomala qoidalari sifatida quyidagilar belgilangan:

— ota-onaga ehtirom bajo keltirish;

— ota-onaga rahm-shafqat qilish;

— ularning haqiga duo qilish.

«Qur'on»ni o'rganish jarayonida faqat ota-ona emas, oilaning boshqa a'zolariga: qarindoshlar, yetimlar, kambag'allar, qo'ni-qo'shnilarga ham yaxshilik qilish zarurligi haqidagi ma'lumotlarni bilib olish mumkin. Ezgulik qilish, el-yurtga foyda keltirish, yomonlarni yo'ldan qaytarish, to'g'ri yo'lga solish yuksak ma'naviy fazilat sifatida e'zozlanadi. Yurtboshimizning Imom al-Buxoriy yodgorlik majmuining ochilishiga bag'ishlangan marosimda so'zlagan nutqidagi fikrlari bu masalada katta ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega: «Savob — ulug' insoniy fazilat, yuksak islomiy qadriyatlardan biridir. Mening komil ishonchim shuki... savobli ishlarni qilgan odamga, uning el-u yurtiga, albatta, Allohning rahmatlari yog'iladi. Muqaddas Qur'oni oyatda ta'kidlanganidek, yaxshilikning mukofoti faqat yaxshilikdir».

«Qur'on»da sabr ham ehson bilan bir qatorda sanaladi: «Hud» surasi 115-oyatida: «Ey Muhammad, mashaqqat va ozorlarga sabr qiling! Zotan Alloh chiroyli amal qiluvchilarning ajr mukofotlarini zoye etmas»,— deyiladi. «Qur'on»da oliy xislatlardan yana biri sadoqat, deb ta'lim beriladi. Sadoqat bor joyda ishonch, e'tiqod mavjud. Sadoqat barcha yaxshiliklarning debochasi sifatida talqin etiladi. Kishilarda bir-biriga ishonch faqat sadoqat orqali paydo bo'ladi. «Qur'on» insonlarni shunga undaydi. «Qur'on»da kishilar o'rtasida o'zaro munosabatlarni yaxshilash to'g'risida ham gap boradi va bu oliy darajadagi insoniy xislat bo'lib, pok qalbli kishilargina bunga erisha oladi, deyiladi.

Unda odob-axloq madaniyati, huquqiy munosabatlar va insonni ulug'lashga oid muhim ko'rsatmalar mavjud. Jumladan, «Bandalarimizga aytingki, ular eng go'zal so'zlardan so'zlashsinlar», «Biz odam bolalarini mukarram qildik... ularga halol-pok narsalardan rizq-u ro'z berdik va ularni o'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal — ustun qilib qo'ydik», «Yer yuzida kibr-havo bilan yurmagin! Chunki sen hargiz yerni teshib ketolmaysan va bo'y-ibastda tog'larga yetolmaysan», — deb ko'rsatiladi.

Ijtimoiy hayotda bir shaxs yoki jamiyat kishilarining farovon va baxtli hayoti ko'p jihatdan ularning tinch-to-tuv yashashiga bog'liq. «Qur'on»da yaxshilik tushunchasi ostida rostgo'ylik, qanoat, saxiylik, shijoat kabi fazilatlar ko'zda tutiladi. Har bir kishiga zarar yetkazuvchi yomonlik bilan dushmanlik qoralanadi.

«Qur'on»da shirinsuxanlik, to'g'ri so'z va muomala madaniyatiga rioya qilish qonun-qoidalarini keltiriladi. Shirinsuxanlik insonning muomala madaniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi, obro'yini orttiradi, hurmatga sazovor qiladi. «Qur'on»da insonning ma'naviy pok bo'lishi, havoyi nafs-dan saqlanish masalalariga ham e'tibor berilgan.

Insonni axloqiy kamolga yetkazishda zid xususiyatlar: manmanlik, ichkilikbozlik, qimorbozlik, yolg'onchilik, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, ochko'zlik kabilar xususida ham ibrat oladigan fikrlar bildirilgan. Manmanlik — o'z aybini tan olmaslik, takabburlik sanaladi. Manmanlik illati kishilarni sog'lom fikr yuritishdan, o'zini takomillashtirib borishdan mahrum etadi.

«Qur'on»da yolg'onchilik va uning turlari, zararli oqibatlar haqida ham fikr bildiriladi. Yolg'onchilikning eng xavflisi xiyonat deyiladi. Chunki xiyonat jamiyat uchun ham, odamlar uchun ham zarar keltirib, uni xarob etadi. Yolg'onchilikning yana bir turi va'daga vafo qilmaslik, deb ko'rsatiladi. Irodasiz, birovga yaxshilikni ravo ko'rmaydigan, ishonchsiz kishilar va'dasiga vafo qilmasligi — munofiqlik, va'da bersa — vafo qilmaydi va omonatga xiyonat qiladi.

Prezident Islom Karimov MDH xorijiy muxbirlar xalqaro uyushmasi a'zolari bilan suhbatida shunday degan edi: «Islom dini mutaassib din emasligiga iymonim komil. Qur'onni yaxshi bilgan kishi bu ilohiy kitobda insonparvarlik, tinchlik, osoyishtalik va boshqa dinlarga murosa bilan qarash targ'ib qilinishini juda yaxshi biladi... islom dini insonni gunohlardan forig' qilishiga ishonaman... shu sababli odamlarda dinga e'tiqod tug'ilishini aslo qoralab bo'lmaydi. Bizda masjidlar tiklanmoqda. Qur'on ilk marta o'zbek tiliga tarjima qilindi. Bu bizning tariximizda katta voqeadir».

Qur'oni karim oyatlarining har biri obyektiv mavjud boqiy qonuniyatlarga asoslangan. Janobi Rasulullohning aytishlariga qaraganda, u zotga bu oyati karimalar vahiy orqali goh aniq ovoz bilan, u kishigagina eshitiladigan tarzda, goho tushlari orqali ma'lum bo'lgan. Ul zot Payg'ambar bo'lmaslaridan oldin ismlariga «amin», ya'ni «rostgo'y» qo'shimchasini olishga muyassar bo'lganlar.

**Hadislar —
xalq mulki**

Janob Payg'ambarimiz (s.a.v.)
hikmatli so'zlari yig'indisidan iborat bo'lgan hadislarda Muhammad

alayhissalomning muloyimligi, bag'rikengligi, kechirimliligi, sharm-hayoliligi, o'ch olish o'rniga afv etishga moyilligi, qiyinchiliklarni chidam bilan yengishlari, adolat-parvarligi, saxiyliklari va shijoatlari hamda barcha oliy-janob fazilatlar chuqur va ixcham ifoda etilgan. Hadislar islomda Qur'oni karimdan keyin ikkinchi manba hisoblanadi va xalqning turmush tarzidagi barcha qonun-qoidalarini belgilab beradi.

Hadislarni to'plash, ayniqsa, VIII asrning 2-yarmidan boshlab g'oyatda avj olib, ilm darajasiga yetgan. VIII asrdan XI asr o'rtalarigacha hadis ilmi bilan Sharqning turli tomonlarida mingdan ortiq kishi shug'ullangan. Lekin payg'ambar nomlari bilan bog'langan 14 mingga yaqin hadis to'plangan. Shu bois ular qayta-qayta tekshirilib, olimlarning betinim mehnati natijasida, asl holiga keltirilgan. Hadis ilmining rivojida oltin davr hisoblangan hijriy uchinchi (milodiy to'qqizinchi) asr katta bosqich bo'ldi. Butun musulmon olamida eng nufuzli manbalar deb tan olingan 6 ta ishonchli hadislar to'plami (As-Sahih as-sitta) mualiflari Markaziy Osiyo xalqlari vakillari bo'lganlar. Ular:

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, 194 (810)—256 (870).

2. Imom Muslim ibn al-Hajjoj, 206 (819)—261 (874).

3. Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, 209 (824)—279 (892).

4. Imom Ahmad an-Nasoiy, 215 (830)—303 (915).

5. Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoni, 202 (817)—275 (888).

6. Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Mojjja, 209 (824)—273 (886).

Ushbu muhaddislarning har biri hadis ilmining rivojiga salmoqli hissa qo'shgan benazir olimlar hisoblanadi. Hadis ilmida «Amir ul-mo'miniyn», «Imom ad-dunya», «Imom al-muhaddisiyn» («Barcha muhaddislarning imomi») degan sharaflı nomlarga sazovor bo'lgan Imom al-Buxoriy hazratlari alohida e'tiborga molik zotdir.

Imom al-Buxoriy (809—870) Buxoroda dunyoga kelgan. Uning otasi Ismoil o'z davrining ilm-ma'rifatli kishilaridan bo'lgan. U o'g'lining tug'ilgan kunini yozib ketgan qog'oz zamondoshlari qo'liga yetgan. Imom al-Buxoriy yoshligida otasi vafot etib, onasi tarbiyasida o'sgan. Bolaligidan aql-idrokli, o'tkir zehnli va ma'rifatga havasi kuchli bo'lgan, turli ilm-fanlarni, ayniqsa, Payg'ambarimiz hadislarini alohida mehr va ixlos bilan o'rgangan. Ko'p olimlardan eshitgan hadislarini, to'plamlarni yodlagan, us-tozi Dohiliy bilan qizg'in bahslarda qatnashgan. Bugungi kunda Imom al-Buxoriyning 20 dan ortiq katta va kichik kitoblari orasida «Al-Jome' as-sahih» alohida o'rinda tura-di. Bu shoh asarda axloq va odobga xos hadislar maxsus bir bobda mujassamlangan va ahamiyati jihatidan Qur'oni karimdan keyingi ikkinchi diniy manba deb e'lon etilgan. «Al-Adab al-mufrad» («Adab durdonalari») kitobida ham axloqiy qadriyatlar o'z ifodasini topgan.

Imom al-Buxoriy hadisga bag'ishlangan asarlarida axloq-odob haqida fikr bayon etar ekan, odamlarni ota-ona hurmatini joyiga qo'yish, ularni e'zozlash, dillariga hech bir ozor bermaslik, farzandlar o'z ota-onalari oldidagi burchlarini mukammal ado etishlari zarurligi, bolalarning solih-qobil bo'lishlari, ta'lim-tarbiyaga, oilaviy muhitning barqarorligi kabi masalalarga alohida e'tibor bergan. 1998-yil 23-oktabrda hadis ilmining sultoni Imom al-Buxoriyning 1225 yilligi keng nishonlandi. «Imom al-Buxoriy va uning dunyo madaniyatida tutgan o'rni» mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman o'tkazildi. Samarqandning Chelak tumani Xarsang qishlog'ida maqbara qurildi. Imom Buxoriy kompleksi hozir katta ziyoratgoh joyga aylandi.

«Imom al-Buxoriy» xalqaro xayriya jamg'armasi tashkil etildi.

Alloma Imom Iso at-Termiziy (824—892) — Termiz shahrida dunyoga kelgan. Boshqa hadischi olimlar kabi at-Termiziy ham yoshlik chog'idan hadis mutolaasiga kirishib, Imom al-Buxoriyga shogird bo'lgan. Alloma Termiziy asari tarkibiy jihatdan bir qancha boblarga bo'linadi, unda tahorat, salot (namoz), zakot, ro'za, haj, janoza, nikoh, emizish, taloq, savdo-sotiq, rozilik ahkomlari, tovon to'lash, me'yor, sayd, qurbonlik, nazr-niyoz, iymon, siyratlar, jihod, kiyim-kechak (libos), taomlar, ichimliklar (al-ashriba), xayr-ehson va saxovat, tabobat, huruju fitnalar, bashoratlar, shahodat, jannat sifatleri, jahannam sifatleri, ilm, izn so'rash va odob masalalari, Qur'on fazilatleri, qiroat, tafsir, duolar, manoiqlar (fazilatlar), illatlar haqidagi boblar keltiriladi.

Islom axloqi Rasululloh hadislarining yana bir muhim mavzu yo'nalishi, jismoniy va ma'naviy intilishdir. Tahorat, g'usl masalalari tashqi ozodalik talablari bo'lsa, haromdan, yolg'on so'z, g'iybat, tuhmat, zinokorlik, o'zgalar haqiga hiyonatga va zulmga yo'l qo'ymaslik, ulardan qat'iy saqlanish ichki ma'naviy poklikka oid talablardir. Ma'lumki, hadislarda insonning inson oldidagi mas'uliyati «savob», «gunoh» tushunchalari orqali boshqarilishi aytiladi. «Savob» mohiyatini ochib beruvchi umuminsoniy qadriyatlarni quyidagicha berishimiz mumkin:

ota-ona, keksalarga

hurmat,

halollik,

ilimli bo'lish,

ishonch,

hamkorlik,

himmat,

do'stlik,

bardoshlilik,

insonparvarlik,

xushxulqlilik,

ayollarni e'zozlash,

qanoat,

saxovat,

muloyimlik,

rostgo'ylik,

latiflik,

iffat,

to'g'rilik,

dinni e'zozlash,

shukr,

ozodalik,
halimlik,
pokizalik,
tavoze,
bilimdonlik,
hayo, vazminlik,
tejamkorlik,
tadbirkorlik,
sir saqlash,
kamtarlik,
xayr-ehson,

diyonat,
vafo,
oqibatlilik,
qadr,
rahm-shafqat,
saxiylik,
e'tiqod,
sadoqat,
mehmondo'stlik,
sabotlilik,
mehr-oqibat va boshqalar.

Aksincha, iymon talablariga zid noaxloqiy xususiyatlar keskin qoralanadi va ular «gunoh» sifatida huquqiy qonunlar bilan qat'iy man etiladi. «Gunoh» ishlarga quyidagilar kiradi:

o'g'rilik,
zino,
hayosizlik,
munofiqlik,
yolg'on so'zlash,
shartida turmaslik,
kek saqlash,
nopoklik,
riyokorlik,
xusumat,
nohaqlik,
hasad,
nodonlik,
qotillik,
fitna,
g'iybat,
ochko'zlik,

tamagirlik,
isrofgarchilik,
itoatsizlik,
bid'at,
xurofot,
chaqimchilik,
kibr,
gina-adovat,
xiyonat
razillik,
baxillik,
zulm,
maqtanchoqlik,
ikki yuzlamachilik,
takabburlik,
manmanlik,
shuhratparastlik
va boshqalar.

Umuman, islom barcha mo'minlarni to'g'ri yo'lga chorlovchi, insonparvar din ekanligini anglab va bilib olish

lozim. Shundagina dindan ma'naviy va ma'rifiy tarbiyada foydalanish zaruratiga to'g'ri yondashiladi.

**Tasavvuf
ta'limoti**

Sharq xalqlari tafakkurini asrlar davomida nurafshon etib, ma'naviyatimiz va ma'rifatimizga chuqur ta'sir o'tkazgan tasavvuf (so'fizm) ta'limoti islomdagi diniy-falsafiy oqim bo'lib, VIII asr o'rtalarida paydo bo'lgan. Dastlab u zohidlik (tarkidunyochilik — bu dunyo hoyu havasidan voz kechish) harakati ko'rinishida bo'lib, Bag'dod, Basra, Kufa, Damashq shaharlarida keng yoyilgan. Unda xalqning aqli, tafakkuri, ma'naviy hayoti, hikmatlari o'z ifodasini topgan. Asli tasavvuf so'zining bir necha ma'nosi bor: U «so'fiy» so'zidan, «so'fiy» so'zi esa «so'f» so'zidan yasalgan. So'f deb arablar jundan to'qilgan matoni aytadilar. Avval boshda so'fiylik yo'lini tutgan kishilar, boshqa oddiy kishilardan ajralib turish uchun, jundan tikilgan chakmon (hirqa) kiyib yurishni odat qilganlar. Shu bois ularni jun mato kiyib yuruvchilar, ya'ni so'fiylar deb ataganlar. So'fiy boshqa odamlardan o'zining pok va g'aribona turmush kechirishi, doimiy ibodatda bo'lishi va faqat ilohiy ruhga qo'shilishini maqsad qilib qo'yishi bilan farq qilgan. So'fiy uchun dunyodan va oxiratdan tama bo'lmasligi kerak. Uning yagona istagi Allohning diydoriga yetishishdan iborat. Hamma narsadan voz kechish, oxir-oqibatda o'zlikdan kechish so'fiylik ta'limotining tub mohiyatini tashkil etadi. So'fiylik insonni o'rganishda, avvalo, kishining ko'ngliga, diliga tayanadi, ko'ngil, qalbni tarbiyalashga, ko'ngil kishisini voyaga yetkazishga intiladi, negaki Alloh faqat insonning pokiza qalbidagina jilva qiladi.

Tasavvuf — Alloh, payg'ambarni va rahnamolarni yaxshi ko'rish, bor vujudini ularga bag'ishlash hamdir. Umuman tasavvuf bid'at, g'aflat, dunyoparastlik va xalqdagi parokandaliklarga qarshi bo'lgan buyuk kishilarning maslagi asosida tuziladi. Tasavvufda insonparvarlik, odamiylik, insof, saxovat, muhabbat haqidagi g'oyalar mujassamlangan. Demak, tasavvuf ahli pok va go'zal bo'lishga, haq va haqiqatni bilishga intilgan.

Har qanday g'oyaviy ta'limotda bo'lgani kabi, islom dinida ham ziddiyatlar va ixtiloflar bo'lib, ularning natijasida VIII asrning 2 yarmidan boshlab islomning o'z ichida ham turli yo'nalishlar, mazhablar, oqimlar yuzaga kela boshlagan. Tasavvuf X—XI asrlarda Movarounnahr, umuman musulmon mamlakatlari xalqlarining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'naviy hayotida g'oyaviy oqim sifatida keng yoyildi. Dunyoning shohona boyliklaridan va nozne'matlaridan voz kechish, Alloh visoliga yetishmoq uchun pok, o'zining halol mehnati bilan yashash, ixtiyoriy ravishdagi faqirlik tasavvufga xos xususiyat hisoblangan.

Demak, islomning o'z ichida yuzaga kelgan turli yo'nalish, mazhab va oqimlar mavjud bo'lib, ularning o'ziga xos tomonlari quyidagilardan iborat:

1. **Xorijiyalar yo'nalishi** (ajralib chiqqan, isyonchi ma'nosini bildiradi). U xalifa Ali va umaviylar o'rtasidagi kurash davomida vujudga kelgan. Xorijiyalar o'zlarini haqiqiy musulmon deb hisoblaganlar va «dindan qaytgan», «yo'qotishga mahkum etilgan», deb e'lon qilingan guruhlariga qarshi kurashganlar. Xorijiyalarning qarashlariga ko'ra, xalifa diniy jamoa tomonidan saylanadi. Har bir oddiy, taqvodor musulmon xalifa etib saylanishi mumkin. Agar xalifa uni saylagan jamoa manfaatini himoya etmasa, uni jazolash mumkin, deb hisoblanadi. Xorijiyalar haqiqiy dinni qayta tiklash tarafdorlari, oddiy xalq orzu-umidlarini ifodalagan, adolatli davlatni tiklashni maqsad qilib qo'yganlar. Xorijiyalar Abu Muslim qo'zg'olonlarida qatnashganlar. VII—IX asrlarda umaviylar va abbosiylarning xorijiyalarga qarshi kurashi oqibatida bu yo'nalish yo'qolib ketdi. Ulardan faqat ibodiylar (Jazoir, Tunisda) hozirgacha saqlanib qolgan.

2. **Sunniylik mazhabi** esa VIII—XII asrlarda Arab xalifaligidagi eng yirik yo'nalishlardan biri sifatida shakllangan. Hozirgi davrda jahondagi barcha musulmonlarning 90 foizi sunniylik mazhabidadir.

Sunniylar Qur'on bilan Sunnaga amal qiladilar. Unda Muhammad payg'ambar va xalifa Ali bilan birga shialik tarafdorlari rad etadigan dastlabki xalifalar — Abu Bakr, Umar, Usmon ham e'tirof etiladi. Sunniylikning o'zida 4 ta diniy-

huquqiy mazhab bor: 1) hanafiya, 2) molikiya, 3) sho-fe'iya, 4) hanbaliya. Mazhablar ayrim huquqiy masalalarini hal etish tamoyillariga yondashish, marosimchilik masalalari, an'analar, urf-odatlarini bilangina bir-biridan farq qiladi. Sunniylar xalifalik hokimiyati tarafdori bo'lsa, shialar imomat tarafdoridir. Sunniylar ichida ixtiloflar kam bo'lgan. O'rta asrlarda hech qanday mazhablar ajralib chiqmagan. Yangi (XVIII asr) davrda vahhobiylar diniy-siyosiy oqimi va o'ziga xos ahmadiya mazhabi sunniylikdan ajralib chiqdi.

3. **Shialik oqimi** (arabcha «guruh», «taraflar»). Bu oqim mohiyati jihatidan sunniylikdan so'ng 2-o'rinda turadi. Hozirgi davrda jahon musulmonlarining 10 foizi shia mazhabiga mansub. Siyosiy guruh sifatida (Ali hokimiyati) VII asr o'rtalarida paydo bo'lgan. Iroq va Eronda bu yo'nalish keng tarqalgan. Shialik diniy-aqidaviy ta'limot bo'lib, xalifalik hokimiyatiga qarshi kurash ham olib borgan. Shialar ham sunniylar kabi Qur'onni e'tirof etadilar, ammo xalifalar davrida uning ayrim qismlari tushirib qoldirilgan, deb hisoblaydilar. Ular Qur'on mazmunini majoziy talqin etib, o'z ta'limotlarini asoslaydilar. Shialar hadislardan mustaqil to'plamlar tuzib, uni Axbor deyishgan. Shialar 5 ta aqidaga: tavhid, adl, nubuvvat, imomat, qiyomatga e'tiqod qilganlar. Tavhid — Allohning yagonaligini e'tirof etish; adl — adolat, taqdir; nubuvvat — payg'ambarlik; qiyomat yoki maod — oxiratning kelishi, o'lganlarning tirilishi; imomat — imomlar hokimiyatini e'tirof etish. Shialik Ali va uning avlodlaridan iborat 12 imom hokimiyatini tan oladi. Shialar ham Makka va Madinaga borib ziyorat qiladilar, shu bilan Karbalo, Najaf shaharlaridagi imomlar qabrlarini ham borib ziyorat qiladilar. **Shialik oqimiga mansub bo'lgan mazhablar quyidagilardir:**

a) **ja'fariya mazhabi** — hukmron, b) zaydiylar, c) ismoiliylar, d) ibodiylar va boshqa mazhablar hozir ham mavjud. Shialik, asosan, Eronda hukmron e'tiqod hisoblanadi.

4. **Ash'ariylar, jabariylar, qadariylar, murji'iyalar, mu'taziliylar, mutakallimlar kabi diniy-falsafiy oqimlar**

islom ilohiyotida paydo bo'lgan. Bu oqimlarning ko'pchiligi yakka xudo, uning adolatliligini e'tirof etadi. Inson taqdirining avvaldan belgilab qo'yilishini rad etadi va inson erki, tafakkuri, aqlini ustun qo'yadi.

5. So'fiylik ta'limoti — oqimi: VIII asr oxiri — IX asr boshlarida paydo bo'lgan. Bu oqim butun musulmon mamlakatlarida, jumladan, O'rta Osiyoda ham keng tarqalgan. So'fiylik nazariyasiga ko'ra, dunyo — butun olam xudoning mujassamlanishi, xudo barcha ko'rinadigan narsalarda mavjud, narsalar esa xudoda mavjud. Dunyo — dunyoviy ruh shaklida butun olamga tarqalgan xudo singari yagonadir. Inson esa ana shu ruhning bir qismi, ertami-kechmi u bilan qo'shiladi. Imom G'azzoliyning fikricha, so'fiy bo'lish — doimo xudoga sodiq qolish, odamlarga samimiy, muloyim muomalada, ular bilan tinchlikda yashash, o'z «yukini» boshqalar gardaniga ag'darmaslik, balki odamlarning istagiga muvofiq hamma narsani o'z ustiga olish demakdir. So'fiylik qoidasi: kambag'allik — uning bezagi, sabr-toqat — uning naqshi, qanoat qilish — uning oti, ishonch — uning qadr-qimmatidir.

So'fiylik musulmon Sharqi xalqlarining ko'p asrlik ma'naviy hayotining g'oyaviy asosini belgilab bergan ta'limot sifatida maydonga chiqdi. U — ilohiy poklik va insoniy go'zallikni idrok etish yo'li. Haq va haqiqatni himoya etish vositasi bo'lib xizmat qiladi. So'fiylikning o'zi 3 oqimga bo'linadi:

1. **Mansur Xalloy**, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumi kabi ulug'larning fikricha, inson eng oliy go'zallik, shodlik, baxt uning vaslidadir, foni bo'lishdadir. So'fiylar inson ma'naviy-ruhiy komillikka erishish yo'lida 4 bosqichni bosib o'tishi kerak, deb hisoblaydi:

Birinchi bosqich — shariat: diniy marosimlar va shariat aqidalarini, taqvolarini aynan, izchil bajarish. Chunki shariat — qonun bo'lib, bu qonun vujudni va qalbni tarbiyalaydi.

Ikkinchi bosqich — tariqat, nafsni tiyish, xushnudlik, xilvat, ma'naviy muhabbatni chuqurlashtirib, xudo

to'g'risida o'ylash, ya'ni fano — o'zdan kechish, ko'ngilni poklab, ruhni nurlantiruvchi faoliyat shakli.

Uchinchi bosqich — ma'rifat: hamma narsaning, butun borliqning asosi xudo ekanligini, o'zining mohiyati bilan birligini bilish va anglash. Bunda odam uchun kibr-u havo, manmanlik, shon-shuhrat be'mani bo'lib ko'rinadi. Shunda u orif, ya'ni bilimli, xudoni tanigan bo'ladi.

To'rtinchi bosqich — haqiqat: bunda so'fiy xudoning dargohiga erishadi, vasliga vosil bo'ladi, u bilan birlashadi, vahdat tashkil etadi, shu bilan inson foniy, ya'ni «anal-haq» bo'la oladi.

2. **So'fiylik 2-oqimining** eng mashhur nazariyotchisi Zayniddin binni Muhammad Imom G'azzoliy (1058—1111), Ahmad Yassaviylardir. G'azzoliy inson kamolga yetishi, xudo «vasliga» yetishi uchun ma'lum shartlarni bajarishi kerak, deydi. Bular Qur'on va hadisdagi qoidalaridir.

3. **So'fiylikning 3-oqimi** Naqshbandiya ta'limoti bilan bog'liqdir. Bu oqim XIII asr oxirlarida shakllandi. XIV—XV asrlarda Markaziy Osiyoda keng rivojlandi. Bu oqim yassaviylik bilan bog'liqdir.

Odatda, tasavvuf (so'fiylik) nazariy va amaliy qism-larga bo'linadi. *Nazariy tasavvuf* falsafiy qarashlarning muayyan majmui sifatida olam haqida fikr yuritib, uni vahdat ul-vujud, ya'ni yagona borliqdan iborat, deb tushuntiradi. Borliq esa hech qanday bo'laklarga bo'linmaydi. Inson uning nimadan va qanday paydo bo'lganligini bilishga qodir emas, hislar yo'li bilan uni idrok etish mumkin. «Dil odamining xossasi uldirki, hazrati Haq subhonahu va taoloni, osmon sifatlaridan boshlab, hamma mavjudotning haqiqatini bilmoqdir».

Demak, yagona borliq o'zidan shu'la — nur taratib, chegarasiz, adadsiz odamlarni harakatga keltirib, o'z nazoratida tutib turadi. Mavjudotning asosi mana shu yagona borliqdan olinadi. Ana shu yagona borliqning bir zarrasi odamning ruhidir. Ruh dunyoga kelib, komillikka intiladi — yashaydi, yetuklik tomon harakat qiladi va, nihoyat, o'z mohiyati — yagona borliqqa qaytadi. Shuni unutmas-

lik kerakki, bu butun mavjudotning taqdiriga tegishlidir. Inson yashar ekan, o'z oldiga yagona borliq — asliyatni tanish yo'lida bilim egallashni asosiy maqsad qilib qo'yadi.

Amaliy tasavvuf, biz yuqorida aytgan haqiqatni anglab yetish va uning yordamida ongli yashash fikrini targ'ib qiladi. Shu asosiy maqsad yo'lida ma'rifatga erishish g'oyasini ilgari suradi. Bilim yuksak axloq-odobdan boshlanadi. Boshqacha aytganda, axloqiy me'yorlar, qoidalarining muayyan tizimi tasavvufning amaliy qismi mohiyatini ifodalaydi. Demak, tasavvufning nazariy va amaliy jihatlari yagona talqin etiladi.

Vijdon erkinligi

O'zbekiston fuqarolarining vijdon erkinligi qonun bo'yicha kafolatlangan. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 31-moddasida: «Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har bir inson xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi», — deyiladi.

O'zbekistonning mustaqilligi inson va fuqarolarning ham, u yashayotgan jamiyatning ham ma'naviy jihatdan boyib borishi uchun keng yo'l ochdi. Davlatimizda vijdon erkinligi masalasi bilan bog'liq munosabatlar o'zgardi. Istiqlolning dastlabki kunlaridanoq diyorimizning barcha fuqarolari haqiqiy e'tiqod erkinligini his eta boshladilar. Davlat bilan diniy tashkilotlar o'rtasidagi munosabatlar O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 1-mayda qabul qilingan «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi (yangi tahrirdagi) Qonuni bilan tartibga solinadi.

Bugungi kunda O'zbekistonda turli din vakillari o'z dinlariga hech qanday to'siqlarsiz e'tiqod qilishlari uchun barcha sharoitlar yaratilgan. Sobiq ittifoq davrida respublikamizda bor-yo'g'i 89 ta masjid va ikkita madrasa faoliyat ko'rsatgan bo'lsa, hozir O'zbekiston musulmonlari idorasi boshqaruvi ostida Adliya vazirligidan rasmiy ro'yxatdan o'tgan 1700 dan ortiq masjid, 10 ta madrasa faoliyat ko'rsatib turibdi.

Hadislarda millatlararo mojarolar, qonli to'qnashuvlar, millat ajratishlar qoralangan. Har xil millat vakillari, garchi

dinlari va diniy e'tiqodlari o'zaro farq qilsa-da, bir-birlarining tillari, tarixlari, madaniyatlari, milliy urf-odatlari va qadriyatlarini bilish va hurmatlashga, o'zaro totuv bo'lib yashashga da'vat etilgan.

Mamlakatimizda istiqomat qilayotgan turli millat vakillari ham o'zlari e'tiqod qilayotgan dinlarida erkin ibodat qilmoqdalar. Bugun respublikamizda 15 turdagi konfessiyada 170 dan ortiq noislomiy diniy tashkilotlar rasman faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakatimizda yirik diniy tashkilotlardan O'zbekiston Musulmonlari idorasi, O'rta Osiyo Rus pravoslav cherkovi boshqarmasi, O'rta Osiyo Injil Nasroniylar — Baptistlar, O'rta Osiyo Yettinchi kun Adventistlar cherkovi va boshqa konfessiyalar yagona huquqiy tizim va maqom asosida ish olib bormoqda.

Mamlakatimizda tashkil topgan bu ibratli va noyob hodisa — turli dinlarga mansub xalqlarning ko'p millatli davlatda tinch-totuv yashay olish tajribasini jahon miqyosida o'rganilsa va qo'llanilsa juda ham foydali bo'ladi.

Biroq oxirgi paytlarda diniy-ma'naviy qadriyatlar rivojiga o'zining salbiy ta'sirini ko'rsatayotgan ayrim jarayonlar ham yuz berdi.

Ijtimoiy xavfli mazhablar

Diniy firqachilik, diniy toifa-chilik, guruhbozlikning ba'zi bir qarashlari bilan sira chiqishib

bo'lmaydi. 1998-yil fevralida O'zbekiston televideniya'si Afg'oniston jurnalistlari tomonidan tayyorlangan «Qonli Qaysar» nomli hujjatli filmni namoyish qildi. Bu film Turkiya televideniya'sida ham ko'rsatilgan edi. Unda toliblarning Faryob viloyatidagi o'zbeklar yashaydigan Qaysar qishlog'ida amalga oshirgan yovuzliklari haqida hikoya qilinadi. 1998-yil yanvar oyida, ya'ni ulug' Ramazon kunlarida o'zlarini «asl» musulmon deb ataydigan bir guruh toliblar jangarilari Qaysar qishlog'iga kirishadi. Tinch aholi ulardan qochishga ulgurgan. Biroq qocha olmay qolgan 800 kishini toliblar qiynab o'ldirganlar. Ular odamlarning terisini tiriklayin shilib, ko'zlarini o'yib olishgan. Keyin murdalarni shu holda tashlab ketishgan. Qishloqda faqat kampirlar bilan go'daklar qolishgan. Musulmon degani

bilan, odam musulmon bo'lib qolmaydi. Shariat qoidalarini bilib, unga amal qilmaslik og'ir gunoh.

1990-yillarda mamlakatimiz va qo'shni respublikalarda taraqqiyotimiz, osoyishtaligimizni ko'rolmaydigan «vahhobiylik», «tolibon», «hizbut-tahrir», «akromiyalar» kabi oqimlarning guruh va to'dalari paydo bo'la boshladi. Bunday to'dalar o'zlaricha masjidlarda g'avg'o ko'tarib, o'tish davri qiyinchiliklaridan foydalanib, ayrim yoshlar ongini zaharlashga urindilar. Mustaqillik bergan erkinlikni suiiste'mol qilib, mamlakatni dunyoviy demokratik yo'ldan olib borish emas, balki islomiy davlat qurishni shior qilib chiqdilar. Bu mutaassib dindorlar o'zlarini «vahhobiy» yoki «dinni tozalovchilar», «fundamentalistlar» deb yuritsalarda, aslida islomning o'ziga zarba bermoqdalar. Vahhobiylarning ijtimoiy-tarixiy mohiyati nimalardan iborat?

Vahhobiylikning mohiyati	Vahhobiylik harakati sunniy mazhablarning eng kichigi bo'lib, radikal yo'nalish hisoblangan hanbaliylikdan kelib chiqqan, dunyoviy qadriyatlarga nisbatan o'ta murosasiz diniy-mafkuraviy oqimdir.
-------------------------------------	--

Mutaxassislarining fikricha, bu oqimning ayrim ko'rinishlari XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududida ham bo'lgan. 1990-yillarda vahhobiylik oqimiga mansub kishilar O'zbekiston Respublikasida ham borligi ma'lum bo'ldi. 90-yillarning boshida vahhobiylar Namanganda Alisher Navoiy haykalini buzib tashlashgan. 1990-yil dekabrda 5 nafar askarning avtobusda yoqib yuborilishi, milliylik shiori ostida o'zaro nizolarning keltirib chiqarilishi, 1991-yil dekabrda sobiq viloyat partiya qo'mitasi binosini egallab olishga va uni «Islom markazi»ga aylantirishga bo'lgan urinishlar, «Adolat», «Islom lashkarlari» norasmiy guruh a'zolarini jinoiy javobgarlikdan ozod qilish maqsadida viloyat prokuraturasi binosining o'rab olinishi ular faoliyatining bir qismi, xolos.

Hokimiyatni egallash ishtiyoqida namanganlik Tohir Yo'ldoshev 1990—91-yillarda «Otavalixon» jome' masjidida o'rnatib olib, «vahhobiylik»ni targ'ib qiluvchi shaxslar bilan «Islom lashkarlari» nomi ostida yangi norasmiy guruh

tashkil qildi va «Islom davlati» qurishni maqsad qilib qo'ydi. «Adolat» va «Islom lashkarlari»ning maqsadlari bitta edi — hokimiyatni zo'rlik bilan qo'lga olib, dastlab Farg'ona vodiysida, keyinchalik butun O'zbekistonda «Islom davlati» tashkil qilishdan iborat edi. Ular ko'plab tashkilot va xo'jaliklarning ma'muriy binolarini zo'rlik bilan egallab olib, «Diniy markaz»ga aylantirishga harakat qildilar.

Aslida bu diniy ekstremistik guruhlar o'z oldiga bir necha yo'nalishda faoliyat olib borishni maqsad qilib qo'ygan edi.

Birinchi yo'nalish: hokimiyatni muhofaza qiluvchi idoralarni kuchsiz qilib ko'rsatib, xalqni qo'rquvga solish maqsadida turli jinoyatlar va terroristik harakatlar sodir etishdan iborat bo'lgan. Buning uchun zamonaviy qurol-aslahalar bilan to'liq ta'minlagan, uyushgan qurolli guruh tashkil qilingan. Bu uyushgan qurolli jinoiy guruh xalq osoyishtaligini buzish, fuqarolar mol-mulkini talon-taroj qilish, aholini o'ldirish bilan shug'ullangan.

Ikkinchi yo'nalish: o'z atrofida imkon qadar ko'proq kuch to'plash maqsadida jinoyat sodir etishga moyil bo'lgan shaxslarni qidirib topish, ularni xorijga yuborish, maxsus tayyorgarlikdan o'tib kelishlari va «Jihad» harakatlariga tayyor bo'lib turishlarini ta'minlashdan iborat bo'lgan. Shu maqsadda bir guruh yoshlar xorijiy davlatlarga noqonuniy yo'llar bilan yuborilib, bir necha oylab islomiy jangarilar, qo'poruvchilar tayyorlaydigan maxsus harbiy o'quv markazlarida tayyorgarlikdan o'tishgan.

Uchinchi yo'nalish: shahar va qishloqdagi masjidlar, mahallalar, xonadonlar va turli xil marosimlarda aholini «Islom davlati» qurishda, hayotga shariat qonunlarini tatbiq qilishda ishtirok etishga da'vat qilishdan iborat bo'lgan. «Islom davlati» tuzish kerakligini, bunda ishtirok etish farz ekanligini targ'ib qilishgan. Ana shunga qarshi chiqqan har qanday odamga qarshi, hatto o'z ota-onasi va aka-ukasi bo'lsa ham, «jihad» qilishga fatvo berilgan.

Qurolli guruhlar, jinoiy uyushmani mablag' bilan ta'minlash maqsadida umumiy xazina — «Baytulmol» tashkil qilingan.

Ekstremistik fanatik ruhdagi jinoiy guruh a'zolarining yovuzliklari tinch, osoyishta hayot kechirayotgan aholi qalbini larzaga soldi. Ro'y bergan jinoyatlar ildizi chuqur bo'lib, ular katta, mudhish maqsadni o'z oldiga qo'ygan edilar. Ular 1998-yilga kelib biri biridan mudhish 10 ta jinoyat sodir etishgan.

Pokistonning Peshovar tumanida joylashgan diniy o'quv yurtlarida «Hizbu harakati jihod», «Da'vat ul-Irshod» va «Pokiston islom ulamolari jamiyati» kabi tashkilotlar yordamida o'zbekistonlik, aksari vodiylilik bo'lgan yoshlar O'zbekistonda terrorchilik harakatlari uchun o'qitilgan. Maxsus tayyorgarlikdan o'tgach, ular Tojikiston va Qirg'iziston orqali O'zbekistonga yo'llangan. 90-yillarning 2-yarmida Pokistondagi bu yashirin o'quv markazlarida Markaziy Osiyodan, asosan, Tojikiston va O'zbekistondan kelgan «tinglovchilar» soni 400 ga yaqin bo'lgan.

1999-yil 16-fevral kuni Toshkent shahrida odamlar qurbon bo'lishiga olib kelgan terrorchilik harakati sodir etilgan edi. Natijada, 13 kishi halok bo'ldi, 128 nafar kishi esa turli darajada tan jarohati oldi, 83 nafari kasalxonada yotib chiqdi. Portlashlar shaharning turli nuqtalarida 6 joyda sodir etilishi mo'ljallangan bo'lib, ulardan bittasi detonatsiya oqibatida yuz bermaganligi sababli 5 ta joyda sodir bo'ldi. Vazirlar Mahkamasi binosiga kirish joyida, ya'ni Prezident korteji o'tadigan yo'lda, «Nodirabegim» kinoteatri, Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki, Ichki ishlar vazirligi binolari yonida hamda jinoyatchilar tomonidan ijaraga olingan eski bir hovlida portlash sodir bo'ldi. Terrorchilik harakatlari portlatgich moddalar bilan to'ldirilgan turli rusumdagi 5 ta avtomashinani portlatish vositasida amalga oshirilgan.

Asrimizning so'nggi yillariga kelib, dunyoning goh u, goh bu chetida islom dinini niqob qilib olgan buzg'unchi oqimlar paydo bo'lgani ma'lum. Ular jamiyatda tartibsizlikni avj ol-dirib, el-yurt tinchligiga raxna solib, Konstitutsion tuzumni ag'darib tashlab, islom davlatini barpo etishga urinayotirlar. G'alamislar bu qabih niyatlarini amalga oshirish maqsadida hali ongi shakllanmagan yoshlarning fikrini chalg'itib, o'z tomonlariga og'dirib olishga harakat qilmoqdalar.

Hozirgi kunda g'ayriqonuniy ravishda faoliyat ko'rsatayotgan turli oqimlar, diniy ekstremistik tashkilotlar xususida so'z yuritar ekanmiz, ularning g'oyalari nimadan iborat va o'z oldilariga qanday maqsadni qo'yishgan, degan haqli savol tug'ilishi tabiiy. Umuman, islomda hizb, ya'ni firqa tuzish shariat qonunlariga zid hisoblanadi.

Qur'oni karimda «...odamlarni aldab fitnaga solish o'ldirishdan yomonroqdir»,... «Alloh zulm qiluvchilarni sevmaydi», deb ta'kidlanadi. Diniy ekstremistlarning harakatlari esa Qur'oni karim oyatlariga mutlaqo ziddir. Chunki ularning asl maqsadi dinni mustahkamlash emas, din niqobi ostida hokimiyatga erishishdir. Hozirgi kunda bu oddiy haqiqatni har bir ongli inson tushunib yetdi va o'ziga xulosa chiqarib oldi.

Yurtboshimiz alohida ta'kidlaganidek: «...ayni zamonda, biz din peshvolariga, o'zimizga o'xshagan musulmon birodarlarimizga bir narsani takror va takror uqtirmoqchimiz... diniy partiyalar tuzib, hokimiyat talashib yurishlar xudoga ham yoqmaydi. Hamma ahil, hamma pokiza bo'lib yashasin. Kimning fazilati qancha, kimning gunohi qancha ekanini yaratganning o'zi ajrim qilib beradi u dunyoda».

1997-yil yuz bergan Namangan voqealari, 1999-yili Toshkentdagi portlashlar, 2000-yil avgust oyida Surxondaryo va Toshkent viloyatida sodir bo'lgan hodisalar, 2004-yil mart oyida Toshkent va G'ijduvonda, 30-iyulda Toshkentda sodir etilgan jinoiy harakatlarda ishtirok etgan, xalqimizning tinchligini buzishga, o'z Vatanga xiyonat qilib, aziz tuprog'imizni oyoq osti qilishga uringan xalqaro terrorchilarning gumashtalari, vatanfurush, xoin, qonxo'r kallakesarlarga nisbatan huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan jinoyat ishlari qo'zg'atilib, oliy jazoga va uzoq muddatli qamoqqa hukm etildi, ularning bir qismiga nisbatan qidiruv e'lon qilindi.

Xalqimizning asl farzandlari vatanimiz sarhadlariga suqulib kirishga harakat qilgan xalqaro terrorchilarga qarshi ona-Vatan himoyasiga otlanib, ularga qaqshatqich zarba berdilar. Kecha-yu kunduz mardlarcha jasorat ko'rsatib, g'animni yer tishlatdilar.

Umuman, bugun — XXI asr boshida ham O‘zbekiston xavfsizligiga tahdid soladigan bunday kuchlarga qarshi o‘z bilim va salohiyatimizni yanada oshirishimizni taqozo etiladi.

Yoshlarimiz bugungi kunda terrorizm va diniy ekstremizm ko‘lamining xavfli ravishda kengayishi dunyo hamjamiyatida turli xil tashvishli savollarni keltirib chiqarayotganini anglab yetishlari zarur. Terrorizm dunyo davlatlariga, xalqlariga, xususan, O‘zbekistonning milliy xavfsizligidir. Binobarin, Prezident Islom Karimov qayta-qayta ta’kidlaganidek, o‘z uyimizni o‘zimiz asramog‘imiz, o‘z yurtimizni o‘zimiz himoya qilmog‘imiz lozim. «... Hamma gap har qanday tahdid yoki tahlika oldida vahimaga tushmasdan, ana shu kurash va sinovlarga doimo tayyor turishida, ogoh va sergak bo‘lishda»,— deb uqtiradilar yurtboshimiz.

Demak, islom fundamentalizmi yuzaga kelishining obyektiv va subyektiv sabablari bor ekan, ularni sinchiklab o‘rganib, chora-tadbirlar ko‘rilsa, bu oqim o‘z zaruriyatini yo‘qotadi.

Prezident Islom Karimovning «O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» kitobini o‘rganar ekanmiz, «Muqaddima»dayoq ogohlik haqidagi fikrlarga duch kelamiz: «Ogoh bo‘ling, odamlar!» degan da’vat hamisha bong urgandek yangrab turishi kerak».

Shunday qilib, diniy ekstremizm va xalqaro terrorizm ikkalasi ham tahdid — halokatli kuch. Shu sababli Prezidentimiz bu kuchlarning vatani, millati yo‘qligini, ularga qarshi xalqaro jamoatchilik kuchlarini birlashtirish zarurligini bir qancha xalqaro anjumanlarda uqtirib keldi. Buni faqatgina 2001-yil 11-sentabrda AQSHda ro‘y bergan terrorchilik harakatidan keyingina boshqa davlatlar rahbarlari tushunib yetdilar va o‘z kuchlarini yovuz terrorchilarga qarshi birlashtirdilar.

Lekin xalqaro terrorizm hali katta kuchga ega. Buni 2004-yilda Ispaniyada, Saudiya Arabistonida, Rossiyada, mart va iyul oylarida Toshkentda bo‘lgan voqealar ko‘rsatib turibdi. Shu sababli, dunyodagi barcha taraqqiyparvar kuchlarni bu ofatga qarshi birlashtirish zarur.

Bu borada Shanxay Hamkorlik Tashkilotiga (SHHT) a'zo davlatlar tomonidan amaliy ish qilinmoqda. Tashkilotning 2004-yil iyun oyida Toshkent shahrida bo'lib o'tgan yig'ilishi doirasida SHHT mintaqaviy aksiterror tuzilmasi ijroiya qo'mitasi rasmiy ochildi. Uning qarorgohi Toshkentda joylashgan. Bu tashkilot xalqaro terrorchilik, ekstremizm, narkotrafik kabi xavf-xatarlarning oldini olishga o'z hissasini qo'shadi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Ayn, dunyo dinlari, diniy e'tiqod, xristianlik, yahudiylik, buddizm, Islom, Qur'oni karim, Hadis, muhaddislar, Tasavvuf ta'limoti, xorijiylik, sunniylik, shialik, so'fiylik, Naqshbandiya, Vijdon erkinligi, tolibon, vahbiylik, diniy ekstremizm, fundamentalizm.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Mustaqillik va islom dini haqida o'z fikringizni bayon qiling?
2. O'zbek tiliga davlat tili maqomi berilishi nimalarga olib keldi?
3. Diniy ekstremizm haqida fikr yuriting.
4. Islomiy qadriyatlarning tiklanishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Diniy olam va dunyoviy ilm o'rtasidagi bog'liqlik qanday?
6. Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy haqida nimalarni bilasiz?
7. Ilm olishga bag'ishlangan hadislardan namunalar va sharhini keltiring.
8. Tasavvuf diniy ta'limoti va uning mohiyati haqida nimalarni bilasiz?
9. Xoja Ahmad Yassaviy va Bahouddin Naqshband ta'limotlari haqida gapiring.
10. «Diling Allohda, qo'ling mehnatda bo'lsin» iborasining mohiyatini izohlang.

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-tom. T.: «O'zbekiston», 1996.
2. I. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: «O'zbekiston», 1997.
3. I. Karimov. O'zbekiston XXI asrga intilmoqda. T.: «O'zbekiston», 1999.
4. I. Karimov. Hushyorlikka da'vat. T.: «O'zbekiston», 1999.
5. I. Karimov. Alloh qalbimizda, yuragimizda. T.: «O'zbekiston», 1999.
6. I. Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-tom. T.: «O'zbekiston», 1999.
7. I. Karimov. Vatanimizning tinchligi va xavfsizligi o'z kuch-qudratimizga, xalqimizning hamjihatligi va bukilmas irodasiga bog'liq. T.: «O'zbekiston», 2004.

8. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar. T.: 2000.
9. Al-Buxoriy. Hadis. 1-4 kitoblari. T.: 1993—98.
10. N. Komilov. Tasavvuf. T.: 1997.

TEST SAVOLLARI

1. «Islom» so'zining ma'nosi nima?
A) «Xudoga o'zini topshirish». B) «Itoat». D) «Bo'ysunish». E) A va B.
F) Barchasi to'g'ri.
2. Islom dini qachon vujudga kelgan?
A) VII asr. B) VII—VIII asrlar. D) V—VI asrlar. E) IV—V asrlar.
F) VIII—IX asrlar.
3. Movarounnahrda islom dini qachon kirib kelgan?
A) V asrda. B) VI asrda. D) VII asrda. E) VIII asrda. F) IX asrda.
4. Qur'oni karim kimning davrida kitob holiga keltirilib, to'rt nusxada ko'chirilgan?
A) Xalifa Abu Bakr davrida. B) Xalifa Umar davrida. D) Xalifa Usmon davrida. E) Xalifa Ali davrida. F) To'g'ri javob yo'q.
5. 1998-yilda qaysi allomaning 1225-yilligi nishonlandi?
A) Imom Muslim. B) Imom al-Buxoriy. D) Imom at-Termiziy.
E) Imom an-Nasoiy. F) Imom Abu Dovud.
6. «Aybsiz odam yo'q, shuning uchun agar aybsiz do'st axtarsak, do'stsiz qolamiz», — deb kim aytgan?
A) Al-Buxoriy. B) Naqshband. D) At-Termiziy. E) Ahmad Yassaviy.
F) I. Karimov.
7. Milliy qadriyatlarimizning zamonlar osha bezavol yashab kelishiga sabab, avvalo, muqaddas dinimiz hisoblanadi», — deb kim ta'kidlaydi?
A) Al-Buxoriy. B) Naqshband. D) At-Termiziy. E) Ahmad Yassaviy.
F) I. Karimov.
8. Toshkent Islom Universiteti qachon tashkil etildi?
A) 1997. B) 1998. D) 1999. E) 2000. F) 2001.

5-§. AMALIY MASHG'ULOT

Tasavvuf tariqati va unga qarshi oqimlar hamda bu oqimlarga qarshi kurash vazifalari

Darsning maqsadi: o'quvchilarni tasavvuf tariqati namoyandalari bilan tanishtirish, ularda turli yot mafkuraviy oqimlarga qarshi kurash tuyg'usini, iymon-e'tiqodni mustahkamlashga xizmat qiladigan mafkuraviy immunitetni shakllantirish.

Darsga oid jihozlar:

1. Dunyo xaritasi.
2. O'zbekiston xaritasi.
3. Lug'at (tushunchalarning izohlari).
4. Tasavvuf namoyandalari portretlari.

5. Plakat va markerlar.

Darsning tuzilishi:

1. Tashkiliy daqiqa.
2. Topshiriqlarni bajarish vaqti.
3. Savol-javoblar.
4. Bahs-munozara.
5. Yakunlash.

I z o h : Amaliy mashg'ulotlarini o'tkazishda o'qituvchi oldindan sinf o'quvchilariga topshiriq va vazifalar beradi. Kerakli adabiyotlardan qanday foydalanishni tushuntiradi. Bu esa o'quvchilarni mustaqil ishlashga, mustaqil fikrlashga va amaliy mashg'ulotlarning sarmazmun o'tishiga yordam beradi. Darsni o'tishda interfaol metodlardan foydalanadi.

Sinf taxtasiga quyidagi so'zlar
yozib qo'yiladi:

Har bir inson o'z e'tiqodi va diniga amal qilish, o'z diniy marosimlarini bajo keltirish huquqiga ega. Bugungi kunda din barcha illatlardan, yolg'on va riyokorlikdan poklanishga, yuksak axloqiy negizlar va ma'naviy fazilatlarni qayta tiklashga ko'maklashmoqda. Islom — ota-bobolarimizning dini, musulmonlarning ongi, turish-turmushining mohiyati, hayotning o'zidir. Davlat har bir musulmon uchun muqaddas bo'lgan Makkaga haj qilishda zarur yordam beradi.

A m a l i y m a s h g ' u l o t u s u l i : Bahs-munozara. Sinf o'quvchilari doira yoki to'rtburchak shaklida stollar atrofida ikki guruhga bo'linib o'tiradilar. Bo'linish ixtiyoriy bo'lib, ko'k va yashil rangli qog'ozlar tanlanadi. Har bir o'quvchi o'zi tanlagan rangli qog'ozni (unga raqam qo'yilishi ham mumkin) ko'kragiga taqib qo'yadi.

Yashil ranglar — savol beradilar.

Ko'k ranglar— javob beradilar.

(Agar ko'k ranglar javob bera olmasalar, savol bergan tomon javob berish huquqiga ega).

Davra markazida boshlovchi (eng iqtidorli o'quvchi) bo'ladi va bahs-munozarani boshqarib boradi. Zarur hollarda o'qituvchi aralashadi va kerakli tomonga yo'naltiradi.

Boshlovchi: Endi biz asosiy vazifamizni bajaramiz, ya'ni tasavvuf tariqati va uni yaratgan buyuk allomalarning hayoti, ta'limoti bilan qisqacha tanishamiz. Marhamat.

Yashil ranglar: Tasavvuf tariqati nima?

Ko'k ranglar:

Tasavvuf islom aqoidi asosida shakllangan va rivojlangan diniy-axloqiy, falsafiy ta'limot bo'lib, uning tub mohiyati inson qalbi va ruhiyatini, axloqini poklash, shaxsiy hayotda halol yashash, pok bo'lish, pok qalb va ruh kuchi bilan Alloh visoliga yetishga kishilarni targ'ib-tashviq etishdan iboratdir. Tasavvuf ta'limoti islom olamida XI—XIII asrlarda paydo bo'lgan. Uning mohiyati insonga xizmat qilish, uning manfaatlarini yoqlashdir. U insoniy fazilatlarning hamma jihatlarini o'z ichiga oladi.

Tasavvuf ahli axloq-odob qoidalarini e'lon qilish bilan chegaralanib qolmay, ayni vaqtda ularning mohiyatini har tomonlama bayon etib beradi. Bu qoidalar, odatda, tariqatlar deb atalib, tasavvuf manzilini tutgan kishilarni komillikka da'vat etadi.

Tasavvufshunoslar fikricha, bunday yo'l (tariqat) lar 20 ga yaqin bo'lib, Markaziy Osiyo hududida shulardan 3 tasi keng tarqalgan.

1. Yassaviylik tariqati (asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy hazratlari).

2. Xojagon — Naqshbandiylik tariqati (asoschisi Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni (1103—1179) va Bahouddin Naqshband (1318—1389).

3. Kubroviya tariqati (asoschisi Shayx Najmiddin Kubro, 1145—1221).

Yashil ranglar: Ahmad Yassaviy tasavvufda qanday o'rin tutadi?

Ko'k ranglar:

Ahmad Yassaviy — (1041—1167, Sayramda tug'ilgan). Yassaviy hikmatlarining axloqiy, falsafiy, ilohiy ildizlari «Qur'on» va Muhammad payg'ambar hadislariga borib

bog‘lanadi. Uning hikmatlarida nasihat asosiy o‘rin tutadi. Ularning barchasi tasavvufdagi haqiqatni bilish, xalqni sevish uchun nafs-u dunyodan chekinishdir. Insondagi har qanday illat, qabohat uning ongida qurib bitishi kerak. Ana shunda insonda ba’zi nuqsonlar qayta tiklanmaydi. Zero, tasavvuf nafs lazzatlaridan voz kechishdir. Nafs ochko‘zlik, o‘g‘rilikni, jaholat xudbinlikni keltirib chiqaradi. Yassaviyning fikricha, nodonlik tufayli hayotda savodsizlik, diyonatsizlik, ota-ona va ustozlarga hurmatsizlik, ma’naviy qashshoqlik, yovuzlik, nodonlik ustun bo‘ladi. Razolat hukm surgan joy, ma’rifat bo‘lmagan o‘lka inqirozga yuz tutadi. Yassaviy «Madinada Muhammad, Turkistonda Qul Ahmad» degan nom bilan ulug‘lanadi. U islom va tasavvuf g‘oyalarini el aro tatbiq qilish maqsadida she‘rdan keng foydalandi.

«Qur‘on» g‘oyalari va hadislarining ruhi Yassaviy hikmatlarining falsafiy, diniy, axloqiy negizini tashkil etadi. Umuman, Yasavviy qarashlarida:

1. Islomni tasdiq etish g‘oyasi markaziy o‘rinni egallaydi.
2. Odam Allohning eng go‘zal va mukammal ijodi ekanligidan kelib chiqib, uni e‘zozlash g‘oyasi targ‘ib qilinadi.
3. Dunyoda adolatsizlik mavjud ekanligini e‘tirof etish bilan birga, kishilarni undan himoya qilish g‘oyasini o‘rtaga tashlaydi va qo‘llab-quvvatlaydi.
4. Bu dunyo qusurlarini yuqtirmaslik, uning musaffoligi g‘oyasini ilgari suradi. «Haq yo‘liga kirib bo‘lmas pok bo‘lmasang»,— deb yozadi buyuk mutasavvif shoir.

Yashil ranglar: Hazrat Shayx ush-shuyux kim bo‘lgan? Ko‘k ranglar:

O‘rta Osiyoda tasavvuf ta’limotining paydo bo‘lishi yirik mutafakkir, shayx ush-shuyux (shayxlar shayxi) Hazrati Yusuf Hamadoniylar nomi bilan bog‘liq. Yusuf Hamadoniylar (1048—1140) Hamadon (Eron) yaqinida Guzanjir qishlog‘ida tug‘ilgan. U g‘aribona hayot kechirib, umri bo‘yi dehqonchilik va kosibchilik bilan tirikchilik o‘tkazgan bo‘lishiga qaramay, Turkiston va Xuroson xalqlarining ma’naviy-madaniy hayotida katta rol o‘ynagan. Hayotda

xushfe'l va e'tiborli inson bo'lgan. U Alloh vasliga yetmoq uchun ko'p shogirdlar yetishtiradi. Buyuk donishmand Alloh yo'lida poklik, to'g'rilik, halollik bilan kun kechiradi. Taniqli olim Orif Usmon ta'kidlashicha, Hamadoniyning 700 dan ortiq shogirdlari valiy darajasiga yetishgan. 8000 dan ortiq butparastlar ul zoti muborak tomonidan islom diniga musharraf bo'lganlar.

Yashil ranglar: Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyl haqida so'zlasangiz.

Ko'k ranglar:

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyl (1103—1179) — naqshbandiylk tariqatiga asos solgan mashoyix hisoblanadi. Shayx ush-shuyux (shayxlar shayxi) darajasigacha ko'tarilgan. Tasavvuf ta'limotida naqshbandiylk tariqatining asosiy qoidalarini ishlab chiqqan. U Markaziy Osiyoda tasavvuf ilmining turk-islom olamidagi ma'naviyat va irfon an'analarning keyingi takomilida katta rol o'ynagan. U Yusuf Hamadoniyning to'rtinchi shogirdi bo'lgan. G'ijduvoniyl boshqa buyuk zotlardan farqli ravishda tariqat ahlining asosiy burchi Alloh yo'lida jamiyatdan chiqib ketish, tarkidunyochilik, uzlatga chekinish emas, balki jamiyatga xizmat qilish g'oyasini ilgari suradi. Uning fikricha, odam halol mehnat qilib kun kechirishi natijasida haqiqatga erishishi mumkin, aynan shunda jamiyatdagi o'z vazifasini ado etgan bo'ladi.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniyl jamiyatga xizmat ko'rsatish tamoyillarini asoslab bergan. Bular: xalq manfaatiga zid ish tutmaslik, hech kimdan hech qanday narsani talab qilmaslik, kishiga xizmat buyurmaslik, boylikka xirs qo'ymaslik, barchaga shafqatli bo'lish, o'zidan kichiklarga past nazar bilan qaramaslik, ota-ona va katta-kichikdan minnatdorlik, mansab egallash va rahnamo bo'lishga tirishmaslik, bilim o'rganmasdan turib ishga qo'l urmaslik, odamlarning maqtoviga uchmaslik, xushmuomala bo'lish, tariqat yo'lini mahkam tutish va boshqalar.

Yashil ranglar: Naqshbandiya tariqati qanday?

Ko'k ranglar:

Bahouddin Naqshband — Xoja Bahouddin Naqshband (1318—1389) Buxoroga yaqin joyda tug'ilgan. Uning ta'limoti 2 qatlamdan iborat. 1-qatlam — uni tashqi qatlam desa bo'ladi. Bu barcha tariqatlarning birlashtirilgan xususiyatlaridir. 2-qatlam (ichki) har bir tariqatning o'ziga xos xususiyatlaridan iboratligi. Tariqat yo'liga kirgan har bir kishi faoliyatining boshlang'ichi tavbadir. Tavba ko'pincha buyuk shaxsning hayotdagi muqaddas vazifasi va oliy o'rni haqida Allohdan g'ayri oddiy bir voqea vositasi bilan darak topish jarayonidir. Tariqat odobining o'ziga xos axloqiy talablaridan birinchi sharti — «ul adabdurki: yaxshi va yomonga, ulug' va kichikka bajo keltirurlar»... ikkinchi sharti — «ortiq darajada saxiylikdir, ya'ni luqma halolligidir. Yumshoqlik, bardosh, toqat, rizo, sabr, sidq va «azm riyozat» — bular tariqat ahlining axloqiy qoidalaridandir», tavba va luqma halolligidan so'ng uchinchi sharti— shariatga rioya qilish, uning talablarini bajarishdir.

Umuman, naqshbandiya tariqati uzoq fikriy rivoj natijasida maydonga kelgan.

Yashil ranglar: Kubroviya tariqatining asoschisi kim?

Ko'k ranglar:

Najmiddin Kubro (1145—1221) o'rta asrlarda ijtimoiy va ruhiy taraqqiyotning cho'qqisi bo'lgan, Xorazmda tug'ilgan. U «Kubroviya tariqati»ga asos soldi, so'fiylikka oid bir qancha asarlar va tasavvufiy mazmundagi ruboiylar muallifi. U Sharqda «Shayxi valitarosh» — avliyolar tarbiyalab yetishtiruvchi mo'tabar shayx va mudarris sifatida shuhrat qozondi. Najmiddin Kubro asarlari 8 ta bo'lib, shundan Qur'oni karim sharhiga bag'ishlangan tafsir — «Ayn al-hayot» va shogirdlari uchun o'git-nasihatlaridan iborat «Fi al-adab» («Odob qoidalari») risolalari hamda ruboiylari bizgacha yetib kelgan. Allomaning ruboiylaridagi asosiy g'oya komil insonni tarbiyalash, odamni halokatga boshlovchi nafs, xusumat, gumon, ta'na, nifoq, riyo,

fosiqlik kabi yomon fe'l-atvordan xalos bo'lib, faqat yaxshi ishlar qilishga, ruhiy poklikka chorlashdan iboratdir.

«Kubroviya tariqati» «oltin tariqat» sanaladi. Uning odob qoidalarini 10 ta bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Tavba — sodir bo'lgan xato-gunohlardan pushaymon bo'lib, xudoga yuz tutmoq.

2. Zuhd-taqvo — Allohdan qo'rqib, man etilgan ishlardan o'zini saqlash, parhez.

3. Xudoga tavakkul qilish — o'z ishlarini butunlay xudoga topshirish.

4. Qanoat — ozga rozi bo'lib, ko'pdan voz kechish — tamagirlikning ziddi.

5. Uzlat — boshqalardan ajralib, yakka o'tirmoq.

6. Doimiy zikr — ham til, ham dil bilan xudoni yod o'lmoq.

7. Butun vujud bilan birga tangriga tavajjuh qilib sig'inmoq.

8. Sabr — boshga tushgan og'ir ahvoldan nolimay chidash.

9. Muroqaba — tangri borlig'ining dengiziga botib, ilohiy olamga bormoq.

10. Rizo — tangri irodasiga qarshilik ko'rsatmasdan qazo va qadar — taqdir hukmiga bo'ysunish.

Yashil ranglar: Zamaxshariyning tariqatda qanday o'rni bor?

Ko'k ranglar:

Zamaxshariy (1075—1144)— buyuk alloma Abulqosim Mahmud ibn Umar ibn Ahmad Zamaxshariy hozirgi Toshhovuz viloyatining Taxta tumanida tug'ilgan. Zamaxshariy «Al-Foiq fi g'aribil-hadis» lug'ati muqaddimasida Qur'oni karimdan so'ng hadislar musulmon jamiyatida muhim o'rin egallashi bilan birga, arab tilining chiroyli, mosligi haqida gapiradi. Uning «Asosul-balog'a» lug'atida so'zlarning ko'p ma'nolilik xususiyati haqida so'z yuritiladi. U o'z asarlarida badiiy tasvir vositalariga qisqa, aniq va nozik izoh beradi. U biron narsani o'z nomi bilan atamasa, bu kinoyadir, deydi... Zamaxshariydan juda ko'p ilmiy meros qolgan. Uning tilshunoslik, adabiyotshunoslik, lug'atshunoslik, fiqh, tafsirshunoslik, islom tarixi va

falsafasi, uslub va notiqlik san'ati, tafsir, hadis va boshqa fanlar bo'yicha yozgan 50 dan ziyod asarlari bor. U Qur'oni karimni til jihatdan izohlab, har bir so'z ma'nosini arab grammatikasi asosida tushuntiradi. U o'z asarlarida odamlarni insofu adolatni mahkam ushlashga chorlaydi.

Yashil ranglar: Buyuk vatandoshimiz Moturidiy haqida nimalarni bilasiz?

Imom Abu Mansur al-Moturidiy (vafoti 945). U X asrda Samarqandning Moturid qishlog'ida tug'ilganligi bois (hozirgi Jomboy tumani hududi) uning taxallusi qishloqqa nisbatan olingan. Al-Moturidiy kalom ilmining asoschilaridan biri, hadis va fiqh olamining rivojiga ulkan hissa qo'shgan yirik allomadir. Abu Mansur Moturidiyning ilmiy-diniy merosi xalqimiz ma'naviy-ruhiy hayotida beqiyos mavqega ega. Imom al-Moturidiy sunniy e'tiqodidagi ikki yirik oqimlardan biri bo'lmish Moturidiya oqimining asoschilaridandir.

Moturidiy yashagan davr Somoniylar hukmronlik qilgan davrga to'g'ri keladi. Samarqand dastlab bu davlatning poytaxti bo'lib, so'ng IX asrning oxiridan boshlab poytaxt Buxoroga ko'chirildi. Biroq o'sha vaqtda ham Samarqand Buxoro bilan bir qatorda Movarounnahrning iqtisodiy-madaniy markazi bo'lib qolaverdi.

Moturidiyning «Allomani yakkalashlar kitobi», «Ka'biy zalolatlarning boshlanishini rad qilishga bag'ishlangan kitob», «Mu'tazila g'avg'olari va undan qo'rqmaslik haqidagi kitob bayoni», «Qur'on ta'vili kitobi», «Shariat asoslari sarasi», «Dialektika haqida kitob», «Diniy ta'limot usuli kitobi» asarlari bizgacha yetib kelmagan. Moturidiy o'z asarlarida sunniy aqidaga zid qarashlarni rad qiladi va Abu Hanifaning qarashlariga suyanib ish ko'radi. Bundan tashqari, uning ovchilikka doir «Jonivorlarga oid risola»si ham bo'lib, unda ovchi qushlar haqida fikr yuritiladi. Moturidiy o'z davrining islomiy ilmlari sohasida eng yetuk bilim sohibi hisoblanib, musulmon dunyosi olimlari tomonidan e'tirof etilgan va hozirda ham diniy asarlari zo'r ehtirom bilan tan olinadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 9-dekabrda

qabul qilgan qaroriga, asosan, Imom Abu Mansur al-Moturiydiy tavalludining 1130 yilligi keng nishonlandi.

Yashil ranglar: Tasavvufda Burhoniddin al-Margʻinoniyning roli qanday?

Koʻk ranglar:

Burhoniddin al-Margʻinoniy (1123—1197). U jahon xalqlarining maʼnaviy — diniy taraqqiyotiga, huquqshunoslik ilmining rivojiga ulkan hissa qoʻshgan alloma, nodir isteʼdod egasidir. Margʻinoniy Qurʼoni karim, hadis ilmlarini mukammal egallagan. U «Shayxlar haqidagi kitob»ida oʻzi taʼlim olgan 40 dan ortiq shayx va allomani sanab oʻtadi. Margʻinoniy boshqa asarlarini oʻrganish bilan birga oʻzi ham fiqhga doir qator asarlar yaratgan. Bizgacha yetib kelgan asarlaridan «Boshlovchilar uchun dastlabki taʼlim», «Yakunlovchilar uchun tugal taʼlim», «Mazhabning yoyilishi», «Ilmni ziyoda qiluvchi kitob», «Haj marosimlari», «Nozil boʻlgan narsalar toʻplami», «Farzlar kitobi» va boshqalardir.

Margʻinoniyning butun islom olamida mashhur boʻlgan «Hidoya» asari 1178-yili Samarqandda yozildi. «Hidoya»da huquqiy masalalarning yechimi dastlab yirik fiqh olimlari fikrlarining bayoni va unga boshqa mualliflar eʼtirozlari yoki qoʻshilishlarini izhor etishdan kelib chiqib, muayyan masalalarda eng maʼqul tomonini tanlab olish yoʻliga amal qilingan. Shu tariqa unda qonunning aynan ifodasi emas, balki uning mukammal sharhi ham asoslab keltiriladi.

«Hidoya» bir necha yillar davomida koʻp musulmon mamlakatlarida, jumladan, Markaziy Osiyoda ham huquqshunoslik boʻyicha eng asosiy qoʻllanma hisoblanib kelindi. Hozirgi kunda islom shariati asosida ish yuritadigan musulmon mamlakatlari huquqshunosligida bu asardan keng foydalaniladi.

2000-yil 19-yanvarda Vazirlar Mahkamasi Burhoniddin al-Margʻinoniy tavalludiga hijriy sana boʻyicha 910 yil toʻlishi munosabati bilan uning xotirasini abadiylashtirish va xalqimizni uning maʼnaviy merosi bilan tanishtirish maqsadida qaror qabul qildi. 2000-yilda al-Margʻinoniyning 910 yilligi respublikamizda keng nishonlandi hamda

«Burhoniddin al-Margʻinoniyning jahon fani va madaniyati taraqqiyotida tutgan oʻrni» mavzuida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya oʻtkazildi.

Yashil ranglar: Tasavvuf namoyandalari ichida Xoja Ahror valiy ham bormi?

Koʻk ranglar:

Xoja Ahror valiy — Xoja Ahror Siyrati (1404—1490). Hozirgi Toshkent viloyati Boʻstonliq tumanida tugʻilgan. U odob va kamtarlikni, ustozga nisbatan izzat-hurmatni oʻrniga qoʻygan. Uning asarlarida Qurʻon va hadis tafsirlari hamda sheʼriy parchalar keltiriladi. Naqshbandiylik tariqatining davomchisi. Xoja Ahror oʻz davrida ommani tarkidunyochilikka undadi, qalandarlikni targʻib etdi, iymonli va diyonatli boʻlishga chaqirdi.

Yashil ranglar: Tasavvufga Abdurahmon Jomiyning qanday aloqasi bor?

Koʻk ranglar:

Abdurahmon Jomiy (1414—1492) — XV asrda yashagan. Hirot yaqinidagi Jom shahrida tugʻilgan. «Haft avrang» (Yetti taxt), taʼlim-tarbiyaga oid «Bahoriston» asarlari bilan jahon madaniyati taraqqiyotiga munosib hissa qoʻshgan. Uning taʼlimiy-axloqiy qarashlari Saʼdiyning «Guliston» asari uslubida yozilgan «Bahoriston» asari va «Haft avrang»ga kirgan «Tuhfat ul-ahror» hamda «Silsilatuz zahab» («Oltin tizmalar») va boshqa dostonlarida ifodalangan. Bu dostonlarda haqiqiy kamolotga erishgan inson haqidagi qarashlarini bayon etadi.

Boshlovchi:

Umuman, xulosa qilib aytganda, tasavvuf ilmi inson haqidagi ilm boʻlib, inson qalbiga sayqal beradi. U insonning maʼnaviy rivojlanishida muhim ahamiyatga ega ekanligini bilib oldik.

Endi diqqatni ikkinchi masalaga, yaʼni tasavvufni inkor etadigan, hozirgi davrda koʻpgina xalqlarni bezovta qilayotgan, diniy ekstremizm va fundamentalizmning ildizi

bo'lgan vahhobiylikning kelib chiqishi, uning asosiy g'oyalari va faoliyatiga qaratamiz.

Yashil ranglar: Vahhobiylik oqimi qachon tashkil bo'lgan va ularning maqsadi?

Ko'k ranglar:

Vahhobiylik — diniy-siyosiy oqim, u XVIII asrda Markaziy Arabistonning Najd vohasida yuzaga kelgan. Vahhobiylar din nomidan ish ko'rgan va uni «tozalash», go'yoki payg'ambar davridagi «asl holatiga» qaytarish, barcha arablarni yashil bayroq ostida birlashtirish kabi g'oyalarni ilgari surgan. Ingliz mustamlakachilari bu vaziyatdan o'z maqsadida foydalangan. Ularni qurollantirib, Usmonli turklarga qarshi jangga tashlagan. Shu bois ular Usmonlilar mansub bo'lmish hanafiy mazhabini kofir mazhabi deya e'lon qilishgan. Vahhobiylar dunyoviy madaniyatga qarshi turishgan, musiqa, teatr va tasviriy san'at bilan shug'ullanish, bundan zavq-shavq olishni kechirilmaydigan gunoh deb hisoblashgan.

Afg'onistonda bir necha yil hukmronlik qilgan «Tolibon» harakati ham o'ziga xos g'oya va aqidalarni ilgari surgan yangi siyosiy-diniy kuch emas, aksincha, vahhobiy-larning XX asrdagi ko'rinishi, xolos. Vahhobiylar singari ular ham afg'on hayotiga eski diniy tartib-qoidalarini joriy qilishni va xalqni dunyo madaniyatidan uzib qo'yishni maqsad qilgan.

Yashil ranglar: Vahhobiylikning asoschisi kim?

Ko'k ranglar:

Muhammad ibn Abdul Vahhob — (1703—1792) qozi oilasida tug'ilgan. Diniy ta'lim olgan bo'lsa-da, bironta mazhabni tan olmagan. U dinni payg'ambar davridagi «asl holatiga» keltirish lozim, degan niqob ostida kurashgan. Har qanday yangilikni bir yo'la rad etgan, islom mustahkamlanishiga xizmat qilgan azizlar e'zozlanishi, ularning qabrlari ziyorat qilinishiga tamomila qarshi bo'lgan. U zamondoshlarini musulmonlikdan chekingan, dahriy

tushunchalar oldida taslim bo'lgan, «johiliyat» davridagi kofirlardan ham zararli munofiqlar, deb hisoblagan. Al-Vahhob qarashlari Dir'a shahrining nufuzli fuqarosi Muhammad ibn Saudga qo'l keladi, chunki u hokimiyat uchun kurashayotgan edi. Keyinchalik as-Saudning o'g'li va izdoshi Abu al-Aziz bu harakat jilovini o'z qo'lga oladi va harbiy yo'l bilan qudratli davlat barpo etadi.

Al-Vahhob birinchi qadamini sahoba Zayd ibn al-Xattobning Jubaylidagi maqbarasi ustiga qo'yadi va uni buzib yo'l qiladi.

Vahhobiylilik g'oyasidagi fanatizm ashaddiy, chidab bo'lmaydigan darajaga yetdi. Ularning dushmani bo'lgan «g'ayridinlar» va «ko'pxudolik»larga nisbatan g'azab har qanday shafqatsizlikni keltirib chiqarar edi. Vahhobiylilik bosqinchilik urushlari bayrog'i bo'lsa-da, Arabistonni Saudiylar boshchiligida birlashtirishga mafkuraviy asos bo'ldi. Makka va Madinaga, hatto payg'ambar qabriga ziyoratga borish taqiqlandi. Vahhobiylilik bayrog'i ostida Markaziy Najd birlashtirildi va XVIII asr 60-yillarida qo'shni viloyatlarga hujum uyushtirilib, 1770-yillarda Riyod shahri egallandi hamda ko'p o'tmay Markaziy Arabiston birlashtirildi. 1792-yili Muhammad ibn Abdul Vahhob vafot etdi. Undan 20 ta xotin va 18 farzand qoldi. 5 o'g'il va bir qancha nevaralari yirik ruhoniylar bo'lib yetishdilar.

Uning ishlarini muridlari davom ettirdilar va «vahhobiylilik» harakati nomini olgan bu harakat XIX asr boshlarida kuchaydi. 1803-yil vahhobiylar Makka, keyin Madina shahrini bosib olishdi. Ular Makka va Madinadagi barcha qabrtoshlarni, hatto Bibi Oysha, Bibi Fotima va sahobalar sag'anasidagi qabrtoshlarni ham buzib, sindirib tashlashdi. Buzg'unchilar payg'ambarimiz maqbarasidagi gumbazlarni buzishga chog'langan bir paytda kuch bilan to'xtatib qolindi. Vahhobiylar dinni «asl holatiga» keltirish da'vati ostida bosqinchilik, talonchilik bilan shug'ullandi. 1810-yilga kelib Muhammad alayhissalomning masjidini ham talon-taroj qilishdi. O'marilgan mulkni esa yuz ming talerga sotib yuborishdi.

Yashil ranglar: Vahhobiylar Imom Husayn maqbarasini qay ahvolga solgan?

Ko'k ranglar:

Vahhobiylar 1802-yilning 20-aprelida 12 ming qo'shin bilan qo'qqisdan Imom Husayn maqbarasiga hujum uyush-tirishdi. Maqbara oltin suvi yuritilgan g'ishtdan qad rostlagan edi. Ular g'ishtlarni, qimmatbaho toshlarni, maqbara gum-bazidagi tilla bezaklarni ko'chirib olishdi. Mol-u mulk talan-di. Bunga qarshi chiqqan mo'ysafidlar, bolalar shafqatsiz qirildi. Karbaloda talon-taroj 8 soat davom etdi. 4 ming odam qilichdan o'tkazildi. Karbaloda to'kilgan qon daryo bo'lib oqqan, vahhobiylar hatto uni kechib yurishgan... Ular ko'z ko'rib, quloq eshitmagan yovuzliklarni sodir etishdi. Qariya-lar, bolalar, ayollar chavaqlandi. Husayn maqbarasidan o'marilgan boylik taxminan 4 ming tuyaga yuk bo'lgan, de-yiladi. Bir yil o'tgach, tag'in shunday razolat takrorlangan, bu gal vahhobiylar, Imom Hasanning maqbarasini talashgan, 2 ming mo'min qirib tashlangan.

Vahhobiylar ahli mo'min qarg'ishiga sabab bo'ladi. Misr hukmdori Muhammad Ali 1811-yil bu harakatga qarshi chiqdi. Uning qo'shinlari Hijozni, 1818-yili esa Dir'ani vahhobiylardan tozaladi. Lekin vahhobiylar vaqti bilan o'sha davlatni qayta tiklashdi. Uning poytaxti ar-Riyod bo'ldi. 1838-yili misrliklar ularga ikkinchi marta hujum qilishdi, lekin bari bir vahhobiylar harakatini yo'q qila olmadilar.

Rasuli akram: «Kimki Qur'onni o'z ra'yi bilan tafsir qilibdi, batahqiq o'ziga jahannamdan joy hozirlabdi»,— deganlar. Abdul Vahhobning tug'ishgan akasi Sulaymon o'z vaqtida bu harakatga qarshi turgan: «Sulaymon bir kuni ukasi Muhammaddan so'rabdi: — Islomning necha ustuni bor, ey ... al-Vahhob? U javob berdi: — 5 ta (iy-mon, namoz, ro'za, zakot, haj). Akasi aytdi: — Jigarim, unda sening 6-ustunni yaratganingni — kimki senga er-gashmasa, uni musulmon emas, deb e'lon qilganingni qanday tushunish mumkin? Vaholanki, bu bid'at-ku?!»

Zamonaviy vahhobiylikka intilish hozir ham Misr, Jazoir, Eron, Pokiston, Tojikistonda mavjud.

Boshlovchi: Keyingi yillarda ko‘p joylarda «Islom ovo-
zasi», «Islom omili» degan gaplar quloqqa chalina bosh-
ladi. Bu haqda ham biroz fikr almashib olsak.

Qani, marhamat.

Yashil ranglar: «Islom ovozasi» va «Islom omili» nima?
Ko‘k ranglar:

Musulmon dunyosida, qolaversa, barcha mintaqalarda so‘nggi o‘n yilliklar mobaynida ro‘y bergan voqealar, jahon hamjamiyatida «Islom ovozasi» deb atalgan hodisa tez-tez gapiriladigan bo‘ldi. Keyingi yillarda islom dinining faollashuv jarayoni jonlanib qoldi. Buni quyidagicha izohlash mumkin.

Birinchidan: ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, ya’ni aholi quyi tabaqalarining, mayda mulkdorlarning o‘z daromad man-
bayidan mahrum bo‘lib, shaharlarga oqishi kuchaydi.

Ikkinchidan: mustamlakachi davlatlarning uzoq yillar davomida musulmon mamlakatlarini g‘arbga mos taraqqiyot yo‘lidan yetaklab borish, g‘arb madaniyati va axloqini singdirishdan iborat siyosati barbod bo‘ldi. Musulmon xalqlarning g‘arb madaniyati va axloqiga nisbatan noroziligi kuchaydi.

Uchinchidan: musulmon mamlakatlaridagi ijtimoiy harakatlarga diniy ta’sir kuchaydi. O‘z tarixi, madaniyati va an’analariga murojaat qilishga intilish o‘sdi.

To‘rtinchidan: dunyodagi ayrim siyosiy kuchlar o‘z maqsadi yo‘lida «Islom omili»dan foydalanib qolishga urinmoqdalar. Bunga Arab — Isroil, Afg‘oniston mojarosi misoldir.

Yashil ranglar: Islom ekstremistlari va fundamenta-
listlarining maqsadi nima?

Ko‘k ranglar:

Islom ekstremistlari qadimgi islom g‘oyalari va an’analarini tiklash bayrog‘i ostida terrorchilik, suiqasd uyushtirish ishlari bilan shug‘ullanmoqdalar. Bu oqim tarafdorlari o‘rta asr aqidalariga qattiq amal qilib, bularni o‘zgarmas deb hisoblagan holda dinni har qanday isloh qilishga, modernizmga qat’iy qarshi chiqqanlar va hozir ham shunday qilayotirlar. Islom fundamentalistlari islom-

ning fundamental tamoyillarini tiklash, islom vujudga kelgan dastlabki shart-sharoitlarga qaytish shiori ostida harakat qiluvchilardir. Bu demokratiya va oshkoralik davrida Markaziy Osiyo musulmonlari, ko'pincha yosh musulmonlar orasida «sof islom»ni tiklash harakati asosida paydo bo'lgan din oqimi bo'lib, ular siyosat bilan islom manfaatlarini bir deb targ'ib qiladilar. Davlatni islomlashtirish, islomiy taraqqiyot yo'liga kiritishga urinadilar.

Tarix dindan siyosat va boshqa manfaatlarda, tor maqsadlarda foydalanish hollari bo'lganligidan guvohlik beradi. Dindan faqatgina bunyodkor kuch sifatidagina emas, vayron qiluvchi, hatto fanatizm sifatida foydalanilganligini ko'rsatuvchi misollar ko'p. Ayni paytda fundamentalistlar orasida islomni siyosatlashtirishga urinish hollari uchrab turadi. Bunday harakat «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonunga ziddir.

Yashil ranglar: Islom ekstremistlari va fundamentalistlari O'zbekistonga qanday tahdid solmoqdalar?

Ko'k ranglar:

Islom ekstremizmi, fundamentalizmi tomonidan O'zbekiston xavfsizligiga solinayotgan tahdid quyidagilardan iborat:

1. Islom fundamentalistlari aqidaparastlikni yoyish orqali dindor musulmonlarning islohotchi davlatga ishonchini yo'qotishga, demokratik jamiyatni obro'sizlantirishga, barqarorlikni va milliy totuvlikni buzishga urinmoqdalar.

2. Ular adolat haqida olomonbop, jozibador, asossiz da'vatlar orqali odamlarga ta'sir etib, ularni, ayniqsa, yoshlarni mutelik, erksizlik holiga tushirib qo'yish, ularning aqliga va taqdiriga hukmron bo'lishga intilmoqda.

3. Mamlakat mintaqalari aholisi o'rtasida «haqiqiy» va «soxta» dindorlik belgilari bo'yicha qarama-qarshilik chiqarish orqali millatlarni parchalashga urinmoqdalar.

4. Fundamentalistlar musulmon va nomusulmon mamlakatlar jamoatchiligining ko'nglini O'zbekistondan sovitishga, bizni dinsiz dahriylar qilib yoki davlatni islomdan yiroqlashtirayotgan qilib ko'rsatishga urinmoqdalar.

5. Ommaning ongida din barcha iqtisodiy, siyosiy va xalqaro muammolar hamda ziddiyatlarni hal qilishning universal vositasi, degan soxta tasavvurni qaror toptirishga urinmoqdalar.

Lekin ularning bu harakatiga qat'iy zarba berilmoqda.

Boshlovchi: Shu bilan birga mamlakatimiz xalqlari tinchligi, osoyishtaligi va xavfsizligiga zarar keltirgan, xavf tug'dirgan kishilarga nisbatan ma'lum javobgarlik choralari ham qonunda belgilab qo'yildi. Biz yoshlar shu choralarini bilib olsak, foydadan xoli bo'lmaydi.

Yashil ranglar: Bular qanday choralar ekan?

Ko'k ranglar:

Shu munosabat bilan mazkur soha bo'yicha chuqurroq huquqiy bilimga ega bo'lish uchun quyidagi huquqiy hujjatlarni o'rganib olishni tavsiya etamiz.

1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risida»gi Kodeksining 184-moddasi quyidagi tahrirda bayon etildi: «Fuqarolarning jamoat joylarida ibodat liboslarida yurishi» (diniy tashkilotlar xizmatidagilar bundan mustasno) eng kam ish haqining 5 baravaridan 15 baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki 15 sutkaga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi.

1998-yil 1-mayda qabul qilingan «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonunning yangi tahririga quyidagi o'zgartirishlar kiritildi:

«Diniy yig'ilishlar, ko'cha yurishlari va boshqa diniy marosimlar o'tkazish qoidalarini buzish: eng kam ish haqining 5 baravaridan 15 baravarigacha miqdorda jarima solishga yoki 15 sutkagacha muddatga ma'muriy qamoqqa olishga sabab bo'ladi».

202-moddada faoliyati taqiqlangan jamoat birlashmalari va diniy tashkilotlarning faoliyatida qatnashishga undash eng kam ish haqining 5—15 baravarigacha jarima yoki 15 sutka qamoqqa olishga sabab bo'lishi ko'rsatilgan.

240-moddada diniy tashkilotlar to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzish (nolegal diniy faoliyat bilan shug'ullanish) ham xuddi yuqoridagiday holatlar bilan jazolanishi belgilangan.

241-moddada diniy ta'limotdan saboq berish tartibini buzish ham xuddi yuqoridagiday jazolanishi bayon etilgan.

1998-yil 26-martda Vazirlar Mahkamasining «Ijtimoiy-ma'naviy muhitni yanada sog'lomlashtirish, diniy aqida-parastlikning oldini olish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi.

Yashil ranglar: O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida bu narsa qanday izohlanadi?

Ko'k ranglar:

1994-yil 22-sentabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining jinoyat kodeksi» 145-moddasi 2-qismida «Voyaga yetmagan bolalarni diniy tashkilotlarga jalb etish, shuningdek, ularning ixtiyoriga, ota-onalari yoki ularning o'rnini bosuvchi shaxslar ixtiyoriga zid tarzda dinga o'qitish eng kam ish haqining 50 baravaridan 75 baravarigacha miqdorida jarima yoki 2 yildan 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi ko'rsatilgan. Dindorlardan majburiy yig'in undirish, soliq olish yoki shaxs obro'sini tushirish, kamsitish, dinga e'tiqod qilish yo qilmaslikni majburlash holatlari ham yuqoridagidek jazolanadi.

216-moddaga ko'ra faoliyati taqiqlangan jamoat birlashmalari va diniy tashkilotlar tuzish eng kam ish haqining 50 baravaridan 75 baravarigacha jarima yoki 6 oygacha qamoq, yoki 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi».

217-modda «Diniy yig'ilishlar, ko'cha yurishlari va boshqa diniy marosimlar o'tkazish qoidalarini buzish, shunday harakatlar uchun ma'muriy jazo qo'llanilgandan keyin sodir etilgan bo'lsa: eng kam ish haqining 50 baravaridan 75 baravarigacha miqdorida jarima yoki 6 oygacha qamoq yoxud 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilinishi» belgilangan.

229-moddaga ko'ra, diniy ta'limotdan saboq berish tartibini buzganlik uchun eng kam ish haqining 50 baravaridan 100 baravarigacha miqdorda jarima solinadi yoki 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari belgilanadi yoxud

6 oygacha qamoq yoki 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilinadi.

224-modda jamoat xavfsizligi va jamoat tartibiga tahdid soladigan materiallarni tayyorlaganlik yoki tarqatganlik (diniy ekstremizm, separatizm va aqidaparastlik g'oyalari yuzaga keltirish yoki fuqarolarni zo'rlik bilan ko'chirib yuborishga da'vat etish, vahima chiqarishga qaratilgan materiallarni tayyorlash) uchun eng kam ish haqining 50 baravaridan 100 baravarigacha miqdorda jarima yoki 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari yoxud 6 oygacha qamoq jazosi berish yoki mol-mulki musodara qilinib 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilinishi belgilangan.

Diniy ekstremizm, separatizm va aqidaparastlik g'oyalari bilan fuqarolar totuvligini buzish, vaziyatni beqarorlashtirish ham eng kam ish haqining 50 baravaridan 100 baravarigacha miqdorda jarima yoki 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud 6 oygacha qamoq, yoki mol-mulki musodara qilinib-qilinmay 3 yildan 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanadi.

Ushbu moddaning 1 yoki 2-qismida ko'rsatilgan harakatlar:

1) Oldindan til biriktirib yoki bir guruh shaxslar tomonidan;

2) xizmat mavqeyidan foydalanib;

3) diniy tashkilotlardan, shuningdek, chet el davlatlari, tashkilotlari va fuqarolaridan olingan moliyaviy yoki boshqa moddiy yordamdan foydalanib sodir etilgan bo'lsa, mol-mulki musodara qilinib, 5 yildan 8 yilgacha ozodlikdan mahrum qilinadi.

Boshlovchi: Mana, bugungi bahs-munozarali amaliy mashg'ulotimiz ham nihoyasiga yetdi. Uni quyidagicha xulosalasak ham bo'ladi.

«Biz o'z dinimiz va e'tiqodimizdan hech qachon voz kechmaymiz», — degan edi I. Karimov «Turkiston —press» axborot agentligi muxbirining savollariga javoblarida. — Shu bilan birga muqaddas dinimiz sha'niga dog' tushirmo-

qchi bo'lgan kimsalar bilan hech qachon murosa qilolmaymiz. Men O'zbekiston rahbari sifatida yovuz kuchlar muqaddas islom dinimizni, ota-bobolarimiz e'tiqodini, musulmon fuqarolarni tahqirlashiga, jamiyatimiz hayotiga xavf tug'dirishiga yo'l qo'ymayman».

Bizning tushunchamizdagi dunyoviy tuzum — har qanday madaniyat negizida muayyan diniy dunyoqarash yotishini e'tirof etishga tayanadi. O'zbekona an'analar negizida esa islomiy unsur va qadriyatlarning roli muhimligi tan olindi. Moziyga nazar tashlasak, xalqimiz o'z taraqqiyotining eng yuksak cho'qqilariga diniy ilmlar bilan dunyoviy: umuminsoniy, ijtimoiy hamda aniq rivojlanishning hamohangligi va mutanosibligi ta'minlangan paytlarda ko'tarilganining guvohi bo'lamiz. Bu holat dunyoviylik va diniylik o'rtasidagi muvozanatning hamda bir-birini to'ldiruvchi uyg'unlikning barqarorligi asosida kechadi.

Umuman, yuqorida ko'rib o'tganimizdek, mustaqillik yillarida islom dini va islomiy qadriyatlarni tiklash borasida asrlarga teng amaliy ishlar qilindi. Islom va islomiy qadriyatlar ma'naviy-ma'rifiy hayotimiz tarkibiy qismiga aylanib borayotganligi quvonarli hodisadir.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Yashil ranglar, ko'k ranglar, Yassaviylik, ho'jagon, Kubroviya tariqatlari, Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniy, Abdulxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Najmiddin Kubro, «oltin tariqat», Mahmud Zamaxshariy, Moturidiy, Marg'inoniy, Abdurahmon Jomiy, Imom Husayn, «Islom omili», Jinoyat kodeksi.

6-§. TEMURIYLAR DAVRI MA'NAVIYATI

Davrga ta'sir etgan omillar	Temuriylar davri ma'naviyati yurtimiz tarixidagi zarhal harflar bilan bitilgan ulkan xazinadir. Mam-lakatimizning dunyoga mashhur bo'lishida, insonlar tarbiyasida bu davr o'z rolini bajarmoqda va mustaqilligimizni mus-tahkamlashda, xalqimizning milliy g'ururini shakllantirishda xizmat qilmoqda.
--	---

Har bir davrning moddiy va ma'naviy taraqqiyotga ta'sir etuvchi o'z omillari bo'ladi. Temuriylar davri ma'naviyatining yuksalishiga ta'sir etgan omillar — IX—XII asrlarda Markaziy Osiyoda ro'y bergan o'zgarishlar, buyuk Uyg'onish davri (Sharq Renessansi) kashfiyotlari, ilm-fan sohasidagi katta o'zgarishlar, buyuk allomalar Ibn Sino, Forobiy, Farg'oniy, Beruniy, Buxoriy, Bahouddin Naqshband va boshqalarning asarlari, keyingi asrlardagi voqealardir.

Mutaxassis olimlarning fikrlariga qaraganda, mashhur shayx Bahouddin Naqshband tariqati Amir Temur davri mafkurasi asosini tashkil etgan va u yuksak e'tibor topganligi tasodifiy emas edi. «Diling Allohda, qo'ling — mehnatda bo'lsin»,— degan buyuk hikmat Amir Temur dunyoqarashiga mos edi.

Uzoq cho'zilgan vayronagarchilik, mislsiz urushlar bu o'lkada yagona va qudratli davlat barpo etilishini hamda mamlakatda tinchlik va osoyishtalik o'rnatilishini tarixiy zaruratga aylantirgan edi.

Avvalo, shuni aytish joizki, Chig'atoy avlodidan bo'lgan Tarmashirinxon (1326—1334) o'ldirilgandan keyin Movarounnahrda beqarorlik kuchaydi. Lekin chig'atoylarning birontasining ham kuchayib borayotgan feodal tarqoqlikka barham berishga kuchi yetmadi. Chig'atoy ulusi 10 ga yaqin mustaqil bekliklarga bo'linib ketdi. Masalan, Kesh viloyatida Hoji Barlos o'zini hokim deb e'lon qildi. Xo'jand va unga qarashli yerlarda amir Boyazid Jaloir mustaqillik e'lon qildi. Bir-birlari bilan talonchilik urushlari boshlanib ketdi.

Obodonchilik ishlari

Mo'g'uliston xoni Tug'luq Temurxon (1348—1363) bu parokandalikdan foydalanib, 1360-yil fevralida sanoqsiz lashkar bilan Movarounnahrda bostirib kirdi. Sayram mo'g'ulga qarshilik ko'rsatmay taslim bo'ldi. Sirdaryoning o'ng va so'l tomonlari ham shu zaylda egallandi. O'zini hokim, xon deb atagan boshliqlar ham qochib keta boshladi yoki mo'g'ul qo'shinlariga qo'shildi. Lekin xalqqa qiyin bo'ldi. Mo'g'ullar 1369-yilgacha Movarounnahrda xo'jayinlik qilishdi. Urushlar, to'qnashuvlar hammaning tin-

kasini quritdi. Vatan ozodligi va mustaqilligi yo'lida jonini tikkan yolg'iz Amir Temur (1336—1405) bo'ldi. U markazlashgan mustaqil davlatga asos soldi. Har qanday davlat o'z faoliyatida ma'lum ijtimoiy guruhning maqsad va manfaatlarini himoya qiladi. Masalan, quldorlik davlati qul egalarning, feodal davlati yirik yer-suv hamda mulk egalarning manfaatini himoya qiladi va hokazo. Temuriylar davlati ham mulkdorlar hukmron bo'lgan davlat edi.

Amir Temur ko'p yillar davom etgan feodal tarqoqlik va urushlar oqibatida vayron bo'lgan xalq xo'jaligini tiklash, shaharlarni qayta qurish va mamlakatni obod qilishda zo'r tashabbus va jonbozlik ko'rsatdi. Masalan, Samarqand va Banokat shaharlari 1218—1219-yillarda mo'g'ullar tarafidan tamoman vayron etilgan edi. Buxoro, Nasaf (Qarshi) va boshqa shaharlar ham nochor ahvolga tushib qolgan edi. Shaharlarni tiklamasdan, obod qilmasdan turib mamlakatda hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirib bo'lmaz edi.

Amir Temur hokimiyat tepasiga kelishi bilan oq shaharlarni tiklash va obodonlashtirish ishiga astoydil kirishdi. Masalan, 1371—1372-yillarda poytaxt Samarqandning buzilib ketgan hisori (qal'a) va uzunligi 70 chaqirim atrofida bo'lgan devorini tiklatdi. O'shanda Shahrison (tashqi shahar) va uning 6 darvozasi (Shayx-zoda, Ohanin, Feruza, So'zangaron, Korizgoh, Chorsu), 4 qavatli ikki ulkan saroy — Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy bunyod etildi, shahar ko'chalari va bozorlari obod qilindi. Shohi Zindada O'ljoy Turkon og'o, Tug'luq Tegin, Qutlug' Turkon og'o, Shirinbeka maqbaralari, xonaqoh va Chortoq qurildi. Temurning rag'bat bilan Samarqand Chorsusida Tim va shaharning u boshidan bu boshigacha kesib o'tgan shoh ko'cha, Ruhobod maqbaralari ham qurildi.

Sohibqiron Amir Temur o'z hayoti davomida ko'plab shaharlar, masjid-u madrasalar, maqbaralar, xonaqohlar, qal'a-qasrlar, bog'-rog'lar, sug'orish inshootlari, ravon yo'llar, ko'priklar barpo ettirdi. Ularning ba'zilarini o'g'illari, nabiralari, saroy malikalari, islom rahnamolari

nomi bilan atashga da'vat etdi. Biroq barpo etilgan inshootlarning birontasiga ham Amir Temur nomi berilmadi. Bunga uning o'zi xohish bildirmadi.

Amir Temur davrida Samarqand yangicha usulda qayta qurildi. Mo'g'ullar hukmronligi davrida, ya'ni keyingi 140 yil davomida biron-bir katta bino qurilmagan edi.

Amir Temur dunyo madaniyatiga, ma'naviyatiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk shaxsdir. Amir Temur qurdirgan Bibixonim masjidi (1404), Oqsaroy qasri (1380—1404), Dorus-saodat maqbarasi (1380) oliy imoratlardir.

Amir Temur davrida bog' yaratish ishlari beqiyos rivojlandi. Bog'lar xalqning urf-odatlarini va mavjud sharoitdan kelib chiqib yaratilgan. Tadqiqotchi O'. Alimov ta'kidlashicha, Sohibqiron Samarqand atrofida 12 ta bog'-saroy barpo ettirgan. Bular Bog'i Naqshijahon, Bog'i Behisht, Bog'i Shohrux, Bog'i Dilkusho, Bog'i Shamol, Bog'i Davlatobod, Bog'i Bo'ldi, Bog'i Maydon, Bog'i Baland, Bog'i Chinor, Bog'i Jahonnamo, Bog'i Nav bog'laridir. Bulardan tashqari mamlakatning boshqa joylarida ham ko'plab bog'lar yaratilgan.

Amir Temur jismonan baquvvatligi va yuksak ma'naviyati bilan odamlardan ajralib turadigan, har qanday odamning ruhiga ta'sir o'tkazadigan hamda o'ziga bo'ysundiradigan buyuk shaxs edi. Angliyalik tadqiqotchi Xilda Xukxemning fikricha, Amir Temur O'rta Osiyo o'tmish taraqqiyotida to'plangan siyosiy, iqtisodiy va madaniy merosni o'zida mujassamlantirgan va bu madaniy merosning davomchisi bo'lgan shaxsdir.

Amir Temurning avlodlaridan ko'pchiligi shunday obodonchilik ishlarini davom ettirdilar. Mirzo Ulug'bek qurdirgan madrasalar, Husayn Boyqaro davrida A. Navoiy boshchiligidagi obodonchilik ishlari, Boburiylar davridagi noyob qurilishlar bunga misol bo'la oladi.

**Boshqaruv
madaniyati**

Amir Temur o'z ulkan saltanatini ulus-ulus qilib idora qilgan. Movarounnahrda boshqa barcha o'lka va mamlakatlarni u 4 ulusga bo'lib, o'g'il, nabiralarga taqsimlab bergan. Ulus hokimlari mustaqil hukmdorga o'xshardi. Ularning o'z devonlari, xazinasi va qo'shini bo'lgan. Lekin

ular ulusning muhim ishlarini otasi va markaziy hukumat bilan kengashib qilishardi. Ayni mahalda Amir Temur ularning yonida o'zining ishonchli odamlarini tutardi.

Ulus hokimlari xirojning bir qismini markaziy davlat xazinasiga jo'natib turishlari shart edi va zarur bo'lib qolsa, otasi yoniga qo'shin bilan borib, xizmat qilishga majbur edi.

Amir Temur markaziy davlat tizimini ixcham va ishchan qilib tuzdi, bunda songa emas, sifatga e'tibor berdi. Davlat siyosatini belgilashda va uni amalda hayotga tatbiq etishda naqshbandiya tariqati g'oyalarini ifodalovchi «rosti-rusti» qoidasi asos qilib olindi. Sohibqiron bu g'oyani takomillashtirib, «Kuch — adolatdadir» degan mashhur hamda shu davrgacha davlatlar tajribasida omamaviy qo'llanilmagan qoidani kashf etdi. Davlat ishiga iymonli, diyonatli kishilarni o'tqazdi. Davlatni boshqarishni 4 omilga bog'liq deb bildi:

1. Saltanat. 2. Xazina. 3. Qo'shin (sipoh masalasida). 4. Raiyat (qora xalq). Saltanatni yuritishda vazirlar masalasiga e'tibor qaratildi. Vazir 4 sifatga ega bo'lishi shart bo'lgan. Bular: 1) asllik va toza nasllik; 2) aql-u farosatlilik; 3) raiyat va sipoh ahvolidan boxabarlik; 4) sabrtoqatlilik va tinchliksevarlik. Amir Temur tuzgan markaziy davlat tizimini bor-yo'g'i 7 vazir boshqargan: 1) mamlakat va raiyat vaziri (vaziri a'zam — Bosh vazir); 2) sipoh vaziri (sipohning ta'minoti va uning umumiy ahvoli); 3) moliya ishlari vaziri (egasiz — davlatga qarashli yer-suv va mulk); 4) saltanat ishlarini yurituvchi vazir (kirim-chiqim masalasida); 5) adliya ishlari vaziri bo'lib qozilar devonga rahbarlik qilgan; 6) devoni mushrifga rahbarlik (voqea-hodisalardan xabardorlik); 7) xorijiy mamlakatlar bilan bo'ladigan munosabatlarga mutasaddilik. Amir Temur saltanatni boshqarishda kengash, mashvarat va maslahatga alohida e'tibor bergan. Kengash — bu yaqin, ishonchli odamlar bilan muhim davlat ishlari yuzasidan qilinadigan maslahat, yig'ilish. Mashvarat esa mashoyix, ulamo, fuzalo, vuzaro va boshqa arkoni davlatni to'plab qilindigan yig'ilish. «Garchi ishning qanday yakunlanishi taqdir

pardasi ortida yashirin bo'lsa-da, — deydi u, — aqli raso va hushyor kishilardan kengash-u tadbir istab, fikrlarini bilmoq lozim». «Davlat ishlarining 9 ulushini,— deydi u, — kengash, tadbir va mashvarat bilan, qolgan bir ulushini qilich bilan hal qildim».

Amir Temur el-yurtini o'z tasarrufiga olish va itoatda tutish uchun 12 tuzuk tuzdi:

1) Podshohlar bir so'zlik bo'lishi va aytgan so'ziga amal qilishi, belgilangan har bir ishini bilib qilishi lozim.

2) Har bir ishda adolatpesha bo'lishi, atrofida ham shunday kishilarni tutishi zarur.

3) Ne ishniki qilar bo'lsa, o'zi hukm chiqarsin.

4) Biror ishga azmu qaror qilar ekan, qarorida qattiq tursin.

5) Uning amr-u farmoni hamma uchun vojib bo'lsin.

6) Podshohlik ishlarini biron boshqa kimsaga ishonib berib qo'ymasın.

7) Ne ish qilmoqchi bo'lsa, boshqalar bilan kengashsin, lekin maslahatning foydalisini olsin.

8) Saltanat, raiyat va sipoh ishlarida yaxshi-yomon gaplar eshitsa, haqiqat qilib, shoshmasdan, mulohaza bilan hukm chiqarsin.

9) Sipoh va raiyat oldida o'zini haybatli va jiddiy tut-sinki, hech kim bo'yin tovlash va gap qaytarishga jur'at etolmasin.

10) Raiyat, xazina, lashkar va saltanat podshohning hukmi ostidadir, u buni doimo esda tutmog'i lozim.

11) Saltanatni idora qilishda boshqani o'ziga sherik qilmaslik kerak.

12) Ahli kengashdan ogoh va hushyor bo'lmog'i lozim, chunki ko'pincha ayb axtaradilar va uni tashqariga tashiydilar.

Amir Temur tuzgan bu davlat barcha ijtimoiy tabaqalarga suyanan va qonun asosida boshqariladigan yangi bir davlat edi. «Saltanatim binosini, — deb yozadi Amir Temur, — dini islom, to'ra va tuzuk (qonun-qoida) asosida mustahkamladim. Saltanatimni boshqarishda uchragan har qanday ishni tuzukka binoan qildim».

Temurdan keyingi uning izdoshlari ham boshqaruv san'atiga amal qilib, uni takomillashtirishdi. Ayniqsa, Mirzo Ulug'bek davrida bu narsa yaqqol ko'rindi.

**Amir Temurning
ma'naviy salohiyati**

Amir Temurning ma'naviy salohiyati davlatni idora qilish, uning ichki va tashqi siyosatini belgilash bilan izohlanadi. Movarounnahrning qadimiy iqtisodiy, madaniy shuhratini tiklash yillarida uning ma'naviy salohiyati yanada kamol topdi va ijtimoiy hayotda to'laligicha namoyon bo'ldi. Shuning uchun ham mamlakat ijtimoiy hayotining barcha tomonlari, davlat idora tizimi, iqtisodiy, moliyaviy, dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo, madaniyat, fan, me'morchilik, harbiy masalalar, xalqaro aloqalar, islom dini, shariat va boshqa sohalar maqsadga muvofiq rivojlandi. Amir Temur davlatni boshqarishda, uning ichki va tashqi siyosatini belgilashda, xalq ommasi, mansabdor shaxslar, olim-u fuzalolar, islom rahnamolariga munosabatda Allohga, iymonga, tafakkurga, kitobga va eng so'nggi chora sifati-dagina qilichga asoslanib ish yuritdi, hukm chiqardi.

Demak, Amir Temur buyuk davlat arbobi va yuksak ma'naviyatga ega bo'lgan dono hukmdor bo'lib, ham siyosiy, ham ma'naviy jihatdan juda katta tarixiy ahamiyatga egadir. Zero:

1. Amir Temur XIV asrdayoq mamlakat va mintaqalararo munosabatlarni chuqurlashtirib, yagona iqtisodiy makonga birlashtirishga harakat qildi. Integratsiyani ishlab chiqib, Buyuk Ipak yo'li o'tgan mamlakatlar o'rtasida madaniyatlar muloqotini boshlab berdi.

2. Amir Temur davlat tizimi va boshqaruvni tashkil etishda o'ziga xos maktab yaratdi, adolatli jamiyat qaror toptirishda qonun ustuvorligiga rioya qildi.

3. Amir Temur davlatchilik tamoyillarini rivojlantirdi, uni aql-idrok salohiyatiga tayanib, taktik va strategik asosda shakllantirdi.

4. Amir Temur saltanati ma'naviyat va oliy darajadagi madaniyatga yo'g'rilgan saltanat edi...

**«Temur tuzuklari»da
ma'naviyat masalalari**

«Temur tuzuklari» Amir Temur tomonidan XIV—XV asrlarda yozilgan bo'lib, dastlab turk tilida chop etilgan. 1783-yilda ingliz tilida nashr qilingan. Birinchi marta o'zbek tiliga 1967-yilda forschadan tarjima qilingan.

«Temur tuzuklari»da Amir Temur, Movarounnahrning 1342—1405-yillar orasidagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, qo'shni mamlakatlar va xalqlar bilan bo'lgan o'zaro munosabatlar haqida hikoya qilinadi. «Temur tuzuklari»da Amir Temurning asosiy doktrinasi — jamiyatga, ijtimoiy-siyosiy hayotga qarashi, birlashgan qudratli feodal davlatning siyosiy va axloqiy tamoyillari ifodalangan. «Temur tuzuklari» podshohlarning turish-turmushi va odob-axloq me'yorlarini belgilovchi risoladir.

Asar 2 qismdan iborat.

Birinchi qismda jahon tarixida mashhur fotih, sarkarda va iste'dodli davlat arbobi sifatida nom qoldirgan Amir Temurning 7 yoshidan to vafotiga qadar kechgan hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati, aniqrog'i, uning Movarounnahrda Markaziy hokimiyatni qo'lga kiritish, feodal tarqoqlikka barham berish va markazlashgan davlat tuzish, qo'shni yurt va mamlakatlarni, masalan, Eron hamda Afg'onistonni o'z tasarrufiga kiritish, Oltin O'rda hukmdori To'xtamishxon (1376—1395), butun Yevropaga qo'rquv va dahshat solgan Turkiya sultoni Boyazid Yildirim (1389—1402) ga qarshi va, nihoyat, buyuk jahongirning Ozarboyjon, Gruziya va Hindistonga qilgan harbiy yurishlari ixcham tarzda bayon etilgan.

Ikkinchi qism jahongirning nomidan aytilgan va uning toj-u taxt vorislariga atalgan o'ziga xos vasiyat va pand-nasihatlaridan iborat. Unda davlatni idora qilishda kimlarga tayanish, boshliqlarni saylash, sipohiylarning maoshi, mamlakatlarni boshqarish tartibi, davlat arboblari va boshliqlarning burch va vazifalari, amirlar, vazirlar va boshqa mansabdorlarning toj-u taxt oldidagi alohida xizmatlarini taqdirlash tartibi va boshqalar xususida gap boradi.

Qonun ustuvorligi

Amir Temur davlatni boshqarishda o'zidan avval o'tgan hukm-

dorlardan farq qilib, davlat va mamlakatni boshqarishda 1 yoki 2 tabaqaga emas, balki aholining barcha tabaqalariga suyandi. «Temur tuzuklari»da aytilishicha, davlat asosini 12 ijtimoiy toifa tashkil qiladi:

1) sayyidlar (paygʻambar avlodlari), ulamo, mashoyix, fozil kishilar; 2) ishbilarmon, donishmand kishilar; 3) xudojoʻy, darvesh, qalandarlar; 4) noʻyonlar — amirlar, yaʼni harbiy kishilar, mingboshilar; 5) sipoh va raiyat; 6) maxsus ishonchli kishilar; 7) vazirlar va sarkotiblar; 8) hakimlar va tabiblar, munajjimlar va muhandislar; 9) tafsir va hadis olimlari; 10) ahli hunar va sanʼatchilar, hunarmand, kosiblar; 11) soʻfiylar; 12) tojir (savdogar) va sayyohlar: xorij bilan savdo-sotiq. Uning taqdirini 3 narsa: podshoh, xazina va askar hal qiladi. Qoʻshin, asosan, oʻn, yuz, ming va tuman-ga boʻlingan, oʻn kishilik harbiy boʻlinma tepasida turgan boshliq — oʻnboshi, shuningdek... yuzboshi, mingboshi, tuman boshligʻi, noʻyon deb atalgan. Asarda ularning haq-huquqlari, oylik maoshi ham aniq koʻrsatilgan. Masalan, oddiy sipoh mingan otining bahosi baravarida, bahodirlar 2—14 ot baravarida va h.k. maosh olishgan.

«Temur tuzuklari»da qilich chopishda oʻzini koʻrsatgan bahodirlar 1-marta oʻnboshi, 2-marta oʻzini koʻrsatsa — yuzboshi, 3-marta esa mingboshi etib tayinlansinlar, deyilgan. Jang va xizmatda oʻzini koʻrsatgan amirlar ragʻbatlantirilgan. Qaysi bir amir qoʻshin bilan mamlakatni olsa, 3 narsa — imtiyoz bilan siylangan. Unga:

1) tugʻ, nogʻora va bahodirlik martabasi; 2) davlat kengashlariga bemalol kirish huquqi; 3) biron sarhadning noibligi berilgan. Temur tuzgan qoʻshin oʻzining strategik va taktik mahorati bilan oʻsha davrning eng mukammal va kuchli armiyalaridan hisoblangan. «Temur tuzuklari»da oʻsha qoʻshinning tuzilishi, qurollanishi, harbiy sanʼati haqida muhim maʼlumotlar keltirilgan.

Qoʻshinning harbiy tayyorgarlik darajasi Temuriy shahzodalardan Husayn Boyqaro va Bobur davrida yanada takomillashdi. Boburning buyuk yurishlari bobokalonining taktikasini yaxshi oʻzlashtirib, uni davrga moslab rivojlantirganiga yaxshi misoldir.

Amir Temur davlatida asosiy qonun vazifalarini bajaragan musulmon huquqi islom ta'limotiga asoslangan. Imom Buxoriy, Termiziy, Bahouddin Naqshband, Ahmad Yassaviy, Burhoniddin Marg'inoniylarning asarlarida Qur'on ta'rifi bilan birga musulmon huquqi sharhi berilgan. Shariat — keng va mukammal ishlangan huquq qomusi, unda turmushning turli-tuman sohalarini: diniy-oilaviy, xalqaro, fuqarolik, jinoiy, axloqiy normalar ifodalangan.

Shariatda huquq ilmi yaxshi ishlangan bo'lib, u asosan: 1) diniy qoidalarni, ilohiyotni o'rganuvchi va 2) tarkibiy huquq ilmining turli sohalariga tegishli bo'lgan qoidalarni o'rganuvchi ikki qismdan iborat. Unda davlat va huquqning paydo bo'lishi va mohiyati ilohiy kuchga bog'langan holda o'rganiladi. Davlat va qonunlarni yaratuvchi Alloh bo'lsa, uning yerdagi vakili davlat boshlig'i — shohdir. Bu qoidaga, asosan, avval ilohiy qonunlarning mavjudligi va undan kelib chiqadigan, inson tomonidan qabul qilingan qonunlar to'g'risidagi g'oyalar o'rganiladi.

Amir Temur o'gitlarini quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: a) din va shariat; b) davlat va uni idora qilish; d) kengash o'tkazish; e) podshoh va vazirlar.

«Tuzuklar»da axloq va odob haqida quyidagilar belgilanadi: a) adolat va adolatsizlik; b) so'z va ishning birligi; d) do'st va dushmanlik; e) botirlik va qo'rqqoqlik; f) so'z va shirinsuxanlik.

«Temur tuzuklari»da xulq-atvor, axloq va odobga oid o'git-nasihatlar berilgan. Amir Temur hech kimga g'azab bilan qattiq muomala qilmagan. «Tuzuklar»da g'azab va qattiqqo'llik bilan qilingan muomalani Tangri taoloning g'azabiga duchor bo'lish, o'z holini tang qilishdir, deb yozadi. «Shirin so'z aytib g'animni iymonga kiritgin». Til qilichdan o'tkir, bir kalima shirin so'z qilichni qinga kiritar, deydi.

Amir Temur tafakkur, qilich, iymon, kitobga e'tiqod qo'ygan. «Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifan-gizdir...», «Kuch adolatdadir», «Bir kunlik adolat yuz kunlik toat-ibodatdan afzal», «Adlu ehson bilan jahon

gulshani obod bo'ladi», «Adovat emas, adolat yengadi» va boshqalar.

Oilada odob-axloq me'yorlari masalasi ham Amir Temur nazdidan chetda qolmagan. Rivoyat qilishlaricha, Sohibqiron harbiy yurishlarning birida Eron tomonga borib, Sultoniya shahri atrofida xonadonlarga lashkarlarini joylashtirib, harbiy mashqlar o'tkazib turardi. U bamdod namozidan so'ng lashkarlaridan xabar olish uchun tashqariga chiqadi. Ko'rdiki, bir ayol ko'chada ot yetaklab ketayotgan ekan. «Nechun mening saltanatimda ayollar o'z yumushlarini qilmasdan, erlar ishini bajarmoqda», jahli chiqibdi. Ayolning qayerda yashashi, eri bor-yo'qligini bilgach, erini huzuriga chorlabdi. «Nechun ayolni tahqirlab erkaklar ishini buyurursen?»,— debdi. «Oilamda xotinim va ikki nafar bo'i yetgan qizim bor. Hozirda 10 chog'li sizning askarlaringiz ham yashamoqda. Men qizlarim va ayolimni nomahramlar oldida qoldira olmay, majbur bo'lib otni o'tlatmoqqa buyurdim», — debdi. Keyinchalik Amir Temur butun lashkarlarini yig'ib, shunday amr etibdi: «Mening arkoni davlatimda yoki harbiy yurishlarimda, qayerda bo'lishimizdan qat'i nazar, askar va kishilar hech qachon xonadonlarga joylashtirilmasin. Ochiq yerlarda o'zlariga boshpana va o'tov tiksinar».

Amir Temur shaharlarda ilm-fan, madaniyatni rivojlantirish uchun ko'plab ilmiy muassasalar qurishga amr qilgan. Madrasalarda diniy fanlar bilan baravar matematika, me'morchilik, astronomiya, adabiyot, tarix, musiqa kabi fanlarning o'qitilishiga alohida e'tibor berilgan. «Temur tuzuklari»da aytilishicha, musulmonlarga diniy madrasalarda ta'lim berish, shariat aqidalari va islom dini ilmlari: tafsir, hadis, fiqhdan dars berish uchun sohibqiron tomonidan har bir shaharga olimlar va mudarrislar tayin qilingan. Talabalarga o'z davrining yirik allomalari dars berganlar. Madrasa mudarrislariga ko'p maosh to'langan, ular farovon hayot kechirganlar. «Temur tuzuklari»da «Sayyidlar, ulamoyu mashoyix, oqilu donolar... tarixchilarni... e'tiborli kishilar hisoblab, hurmatlarini joyiga qo'ydim. Ular bilan qimmatli fikrlashdim»,— deb yozadi.

Garchi Turon zaminida olimlar, muhandislar, ustalar yetarli bo'lsa-da, Amir Temur Hindiston, Iroq va Eron-dan ham olim-u fuzalolarni Samarqandga olib kelgan. Amir Temur qaysi mamlakatni egallasa, uning noyob o'ljasi shu o'lkaning rassomlari, mohir ustalari hisoblangan. U o'sha yerlik olimu ulamolarga mehribonlik ko'rsatgan.

Albatta, bu tadbirlar juda yaxshi natijalarga olib kelgan. Xilda Xukxemning e'tirof etishicha, «Temur dunyoga kelgan yurtda falsafa, tibbiyot, matematika, astronomiya, geografiya, tarix, adabiyot sohalarida olamshumul asarlar yaratildi. Bu asarlar keyinchalik Yevropa Uyg'onish davriga turtki bo'ldi va Yevropa fanining uzoq asrlar davomidagi taraqqiyotiga asos bo'lib xizmat qildi. O'n beshinchi asrni Temuriylar Renessansi davri deb atash mumkin».

Temur davridagi ilm-fanga g'amxo'rlik Ulug'bek davriga kelib o'z mevasini berdi va Samarqandni dunyoga mashhur qildi. O'n yettinchi asrga kelib Angliya qirolligining birinchi astronomi Ulug'bekning «Ziji jadidi Ko'ragoniy» asaridan foydalangan.

Temuriylar davri ma'naviyatining buyuk namoyandasi, shubhasiz, Alisher Navoiydir. Navoiy maktabi noyob hodisa bo'lib, hozirgacha dunyoni lol qoldirib kelmoqda.

Albatta, buyuk insonlar komillik cho'qqisiga osonlikcha erishganlari yo'q. Ular turli qiyin bosqichlardan o'tganlar. O'tmishda ma'naviy kamolotga intilgan shogirdlar (muridlar) o'zlarini tamomila ustoz (murshid) ixtiyoriga topshirganlar. Shogird faqatgina ixlos va sadoqat ila komil ustoz tarbiyasida yetuklikka erishishi, ilm cho'qqilarini zabt etishi, qabihlik va razolatga yetaklovchi shayton vasvasalaridan saqlanishi mumkinligi haqida «Turkiston mulking shayxul mashoyixi» (Alisher Navoiy) bo'lgan Ahmad Yassaviy quyidagi hikmatni bejiz ijod qilmagan:

*Piri mug'on xizmatida yugurib yurdim,
Xizmat qilib, ko'zim yummay hozir turdim.
Madad qildi, Azozilni kovlab surdim,
Andin so'ngra qanot qoqib uchdim mano.*

Talabalikning dastlabki davrida ustoz talabada mavjud gʻururni sindirishga harakat qilgan. Shogirdagi magʻrurlik illatini bartaraf etmoq maqsadida ustoz eng past, kishilar xazar qiladigan ishlarni bajarishni ham shogirdlariga buyurgan. Jumladan, ulugʻ mutafakkir Jaloliddin Rumi ustozlari ila masjid va madrasa hojatxonalarini poklashgan. Abu Rayhon Beruniy kutubxonadagi kitoblardan foydalanmoq uchun masjid hovlisini har kuni supurib-sidirgan. Soʻfi Olloyor tavbasining ijobati uchun kishilarning tahoratiga xizmat qilgan. Bu xil allomalar ustozlar tomonidan buyurilgan ishni bajarmasliklari mumkin emas edi, chunki ustozning amri — haq. Aynan shu xil riyozatlar chekilgani tufayli gʻururi singan, xudbinlik urugʻi qurigan va oqibatda nafsiy illatlardan forigʻ boʻlib, komillikka intiluvchi inson qolgan. Yuzaki qaraganda, murshid shogirdiga jabr qilgandek tuyuladi. Lekin bu «jabr» muridni tarbiyalash va chiniqtirish uchun juda zarur ekan. Shu sabab «Ota mehridan — ustoz jabri afzal», degan purmaʼno maqol yaratilgan. Bunga monand Amir Temur: «Piri komil shayx Bahouddin Naqshbandiyning: «Kam yegin, kam uxla, kam gapir», degan pand-u nasihatlariga amal qildim. Arkoni davlatga, barcha mulozimlarga ham aytar soʻzim shu boʻldi: «kam yenglar — ocharchilik koʻrmaysizlar, boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar — mukammallikka erishasizlar, kam gapiringlar — dono boʻlasizlar».

Sanʼat va hunar rahnamosi

XIV—XV asrlarda Samarqandda tasviriy va miniatura sanʼati ham rivoj topdi. Bogʻi Taxtiqoracha, Bogʻi Davlatobod va boshqa chorbogʻlardagi qasrlarning devoriga ishlangan turli mavzulardagi rasmlar yuksak did va zoʻr isteʼdoddan guvohlik beradi.

Amir Temur davrida Samarqand, Buxoro, Kesh va Movarounnahr hamda Turkistonning boshqa shaharlarida xalq amaliy sanʼati: zargarlik, zardoʻzlik, sangtaroshlik, yogʻoch oʻymakorligi kabi sanʼatlar keng rivoj topdi. Oltin, kumush, bronza va qimmatli toshlardan ishlangan zebi-ziynat va uy-roʻzgʻor buyumlari, Goʻri Amir, Shohi Zinda, Chilustun va boshqa chorbogʻlardagi qasrlarning ustun va shiftlariga ishlangan oʻymakorlik sanʼati namunalari,

doshqozon va shamdonlar bezaklari bunga dalildir... Samarqandda yangicha san'at yuzaga keldi. Original, o'ziga xos me'morchilik san'ati xususiyatlarini hamda O'rta va Yaqin Sharqda rivojlangan badiiy tafakkurni o'zida ifoda qildi. XIV—XV asrlarda O'rta Osiyo rassomligi, naq-qoshligi sohasida o'rta asr an'anaviy adabiy sujeti bilan birga, zamonaviy mavzudan foydalanish, janrlar, kompozitsiya xilma-xilligi, rasm ishlash mahoratini mukammallashtirish kabilarga intilish an'anasi ko'zga tashlandi.

Shubhasiz, bu yerda Kamoliddin Behzod ijodi, uning yaratgan asarlari dunyo miqyosida o'ziga xos o'rin egallaydi. Bu asarlar hamon o'z ahamiyatini yo'qotgan emas, balki hali ham odamlarni o'ziga jalb qilmoqda, hayratga solmoqda.

Tarix oldidagi xizmat	Amir Temur XIV asrda buyuk Temuriylar davlatiga asos soldi. 1,5 mln. kv. km. hududda — O'rta Osiyo, Qozog'iston, Shimoliy Kaspiy, Shimolda Ural, G'arbda Sibir, Kustanay soyliklari, Sharqda Markaziy Qozog'iston va Tyanshan janubiy etaklari, Pomir tog'liklari, Kopetdog' oldi hududlarida o'z imperiyasini tuzdi. 27 ta podshohlikni egalladi.
----------------------------------	--

Amir Temur Xitoy chegaralaridan boshlab to Sharqiy Rum va Misr yerlarigacha bo'lgan hududlarni islom bayrog'i ostida yagona davlatga birlashtirdi. Sohibqiron tomonidan barpo etilgan markazlashgan mustahkam davlat qariyb 1,5 asr o'z kuchini ko'rsatdi. Bu esa uning adolat va shariat asosida qurilgani, ustozlari, pirlari Tayobodiy, Sayyid Mir Kulol, Sayyid Barakalar o'gitlariga amal qilgani bilan izohlanadi. Temuriylar mamlakatni 3 asrga yaqin boshqardilar.

Amir Temurning tarixiy xizmati shundaki, uning harakatlari tufayli Osiyo va Yevropa davlatlari tarixda birinchi marta yagona jug'rofiy-siyosiy makonda ekanliklarini his etdi. Umuman, Amir Temurning jahon madaniyati siyosiy va ma'naviy hayotida tutgan o'rni va tarixiy ahamiyati quyidagilardan iborat:

Birinchidan, Amir Temur XIV asrdayoq mamlakatlara va mintaqalararo munosabatlarni chuqurlashtirish

asosida insoniyat taraqqiyotini jadallashtirish zaruriyat ekanligini ko'rsatib berdi.

Ikkinchidan, u mamlakatning kuchayib ketgan feodal tarqoqligiga barham berib, el-yurti o'z tug'i ostiga bir-lashtirdi, markazlashgan yirik feodal davlatga asos soldi. Bu bilan ziroatchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq va madaniyat rivojiga mustahkam zamin yaratdi.

Uchinchidan, Amir Temur davlat tizimi va boshqaru-vini tashkil etishda o'ziga xos maktab yaratdi. Hamma-ning qonun oldida tengligi va qonun ustuvorligini ta'min etishi uning buyuk xizmatidir.

To'rtinchidan, Amir Temur bir qator xalqlar va yurt-larga mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lishda yordam berdi. Masalan, o'sha davrning eng qudratli pod-shohlaridan hisoblangan Boyazid Yildirimni tor-mor qilib (1402), Bolqon yarim orolidagi xalqlar va mamlakatlarni turklarning istibdodidan qutqardi.

Beshinchidan, Turkiston zaminini ziroatchilik, hunar-mandchilik, ilm-fan va madaniyat rivojlangan ilg'or mam-lakatga aylantirdi. O'z umrining ko'p qismini Amir Temur hayotini o'rganishga bag'ishlagan pokistonlik tadqiqotchi Ahmad Doniy: «Hozirgi zamon tarixi Amir Temurning buyuk shaxsiga yetarli e'tibor bermadi. U Osiyoda turk-islom yuksalishiga asos soldi. Tarix uning ilmi amali bi-lan tenglashadigan boshqa bir muqobil hodisani bilmay-di»,— deb yozadi.

**Mustaqillik va
Temuriylar merosi**

Amir Temur ulug' bunyodkor, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida tarixda qoldi. 1996-yil — Amir Temur yili deb nishonlanishi unutilmas voqea bo'ldi. UNESCO tashkiloti 1996-yil 24-aprelda Amir Temurning 660 yillik yubileyini Parijda keng ko'lamda nishonladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1995-yilning 26-dekabrida Farmon, Vazirlar Mahkamasi bu xu-susda 1995-yili maxsus qarorlar qabul qildi. Nihoyat, 1996-yilning 24-oktabrida Toshkentda «Amir Temur va uning ja-hon tarixida tutgan o'rni» mavzuida xalqaro ilmiy konferen-siya bo'lib o'tdi. Bu ilmiy anjuman dastlab Parijda o'tkazilgan

tantanalarning mantiqiy davomi bo'ldi. Bu anjumanda 25 mamlakatdan yirik olimlar, tadqiqotchilar, jamoat arboblari ishtirok etishdi. Konferensiyada Islom Karimov «Amir Temur — faxrimiz, g'ururimiz» mavzusida ma'ruza qildi.

O'tgan 600 yil mobaynida Amir Temurga bag'ishlab yaratilgan asarlar soni Yevropa tillarida 500 dan ziyod, Sharq tillarida esa 900 ga yaqin. Amir Temur o'z davlatini aql-zakovat va huquqiy asos bilan idora etgan. Amir Temur: «... Saltanatimning u chetidan bu chetigacha biror bolakay boshida bir lagan tilla ko'tarib o'tadigan bo'lsa, bir donasiga ham zarar yetmaydigan tartib-intizom o'rnatdim», — degan edi.

Prezidentimiz Islom Karimov: «Ma'rifatli Movaroun-nahr ruhi, Temuriylar davrida fan va san'atning gullab-yashnagani Yevropada uyg'onish jarayoniga hayotbaxsh ta'sir etganini, umumjahon taraqqiyotiga ko'maklashganini anglab faxrlanamiz», — degan edi.

Mustaqillik davriga kelib Amir Temur e'tibor topdi. Toshkentning qoq markazida, bir vaqtlar mustamlakachilar oromgohi bo'lgan, hozir shaharliklar dam oladigan joyga aylangan xiyobonda, shuningdek, Sohibqiron tug'ilib o'sgan Shahrisabz shahrida, saltanatining poytaxti qilgan Samarqand shahrida mahobatli haykal o'rnatildi. Ulkan muzey tashkil qilindi.

Xalq o'zining buyuk bobokaloni merosiga ega bo'ldi, uni dunyoga ko'z-ko'z qilib, chuqur o'rganmoqda va avaylab asramoqda.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Temuriylar davri, Sharq Renessansi, Bibixonim, Oqsaroy, Dorus-saodat, Boshqaruv madaniyati, «Kuch-adolatdadir», saltanat, Xazina, Qo'shin, Raiyat, «Temur tuzuklari», sayyidlar, mashoyix, no'yon, hakim, munajjim, qonun ustuvorligi, millatning dardiga darmon bo'lish, san'at va hunar rahnamosi, Amir Temur yili.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Temuriylar davriga ta'sir etgan omillar nima?
2. Amir Temurning obodonchilik borasidagi faoliyati qanday edi?
3. Temuriylar davlatni qanday boshqargan?
4. Amir Temurning ma'naviy salohiyati qanday edi?

5. «Temur tuzuklari»da ma'naviyat masalalari qanday yoritilgan?
6. Temuriylar davrida qonunga qanday amal qilingan?
7. Temurning axloq masalasida qarashlari qanday edi?
8. Temuriylar ilm-fan va madaniyatning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
9. Mustaqillik davrida Temuriylar davri ma'naviyatiga munosabat qanday o'zgardi?

Bahs yuriting

Temuriylar davri ma'naviyati va hozirgi zamon

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. Amir Temur — faxrimiz, g'ururimiz. T.: «O'zbekiston», 1996.
2. I. Karimov. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1998.
3. I. Karimov. Milliy istiqlol mafkurasi — xalq e'tiqodi va kelajakka ishonchdir. T.: «O'zbekiston», 2000.
4. I. Mo'minov. Amir Temurning O'rta Osiyo tarixida tutgan o'rni va roli. T.: «Fan», 1993.
5. Temur tuzuklari. T.: G'. G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1991.
6. Хилда Хукхем. Властитель семи созвездий. T.: «Adolat», 1995.
7. B. Ahmedov. Amir Temurning tarixdagi o'rni. «Muloqot», 1996.

TEST SAVOLLARI

1. Sharq Renessansi (buyuk Uyg'onish davri) qaysi asrlarni o'z ichiga oladi?
A) V—VII. B) VII—IX. D) IX—XII. E) XII—XIV. F) XIV—XV.
2. Sohibqiron Amir Temur Samarqand atrofida qancha bog' yaratgan?
A) 7 ta. B) 8 ta. D) 9 ta. E) 11 ta. F) 12 ta.
3. Oqsaroy qasri qachon qurilgan?
A) 1370—84. B) 1380—94. D) 1390—1404. E) 1398—1405. F) 1380—1404.
4. Amir Temur o'z saltanatini necha ulusga bo'lib boshqargan?
A) 2 ta. B) 3 ta. D) 4 ta. E) 5 ta. F) 6 ta.
5. «Temur tuzuklari» qachon ingliz tilida nashr qilingan?
A) 1650. B) 1700. D) 1750. E) 1783. F) 1805.
6. Amir Temurga bag'ishlab kitob yozgan angliyalik ayol muallif kim?
A) Yelizaveta II. B) Mariya. D) Xilda Xukxem. E) M. Tetcher.
F) Diana.
7. «Ziji jadidi Ko'ragoni» asarining muallifi kim?
A) Amir Temur. B) Husayn Boyqaro. D) Mirzo Ulug'bek. E) Ali Qushchi. F) Bobur.
8. I. Karimovning «Amir Temur — faxrimiz, g'ururimiz» asari qachon yozilgan?
A) 1992. B) 1994. D) 1995. E) 1996. F) 1999.

7-§. MA'NAVIYAT VA IQTISODIYOT, ULARNING O'ZARO MUNOSABATI HAMDA JAMIYAT HAYOTIDA TUTGAN O'RNI

Iqtisodiyot tushunchasi Kishilik jamiyati taraqqiy etar ekan, uning barcha jabhalari bir-biriga bog'liqdir. Ma'naviyatli jamiyatda iqtisodiyot ham tez taraqqiy etadi. Jamiyat a'zolarining barchasi uchun iqtisodiy sharoit, ularning totuv yashashi uchun imkoniyat yaratiladi. Lekin ma'naviyati tuban, o'g'irlik, korrupsiya, poraxo'rlik, zo'ravonlik, qonunsizlik avj olgan jamiyatda faqat bir hovuch kimsalar uchun iqtisodiy imkoniyat yaratiladi hamda ularning turmush darajasi yuqori bo'ladi, jamiyatning qolgan a'zolari qashshoqlikka mahkum etiladi hamda oxir-oqibatda jamiyatda tartibsizlik kelib chiqadi.

Shu sababli ma'naviy taraqqiyotning yuksakligi iqtisodiyotning gurkirab rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. Iqtisod — bu muayyan ijtimoiy tuzumdagi ishlab chiqarish munosabatlari majmuidir. Rivojlangan bozor iqtisodiyotini shakllantirish jarayonida «barcha islohotlarning — iqtisodiy, demokratik, siyosiy islohotlarning asl maqsadi insonga munosib turmush va faoliyat sharoitlarini vujudga keltirishdan iboratligini doimo esda tutish zarur.

Aholi turmush darajasi faqat uning daromadining oshishi, sifatli iste'mol tovarlari bilan yetarli ta'minlanishi asosida o'lchanmaydi. Balki ma'naviyat va ma'rifat, madaniy ehtiyoj, turli shakllarda sifatli xizmat ko'rsatish, bo'sh vaqtdan mazmunli foydalanish, jismoniy va aqliy yetuklik kabi ko'pgina sifat ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladiki, ularsiz yuksak turmush farovonligiga erishib bo'lmaydi.

Hayotda ehtiyojlar va manfaatlar — inson faoliyatini harakatlantiruvchi kuchdir. Inson oziq-ovqat, kiyim-kechak, joyga muhtoj. Hayvonot dunyosi ham oziq-ovqatga muhtojlik sezadi. Inson ishlab chiqarish orqali o'z ehtiyojlarini qondiradi, hayvonlar esa hech nima ishlab chiqarmaydi. Insonlarning moddiy ishlab chiqarish jarayonlari va bu borada yuzaga keladigan munosabatlarni iqtisodiyot fani o'rganadi. Abu Ali ibn Sino fanlarni tasnif qilar ekan, iqtisodiyotni xo'jalik yuritish sohasidagi amaliy fanlar qatoriga kiritadi. O'rta

asrlarda ilmlar tasnifi bilan shugʻullangan Abu Abdulloh al-Xorazmiy xalq iqtisodiyotini xoʻjalik yuritish sohasidagi amaliy falsafiy fan doirasiga kiritgan.

Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asarida «Iqtisod deb pul va mol kabi neʼmatlarning qadrini bilmakni aytilur. Mol qadrini biluvchi kishilar oʻrinsiz yerga bir tiyin sarf qilmas, oʻrni kelganda soʻmni ayamas. Saxovatning ziddi baxillik boʻlgani kabi, iqtisodning ziddi isrofdir. Alloh bunday kishilarni suymaydi. Iqtisodga rioya qilgan kishilar hamma vaqt tinch va rohatda yashaydilar. Hozirgi kunda maqsadga yetmoq, xalqqa maqbul boʻlmoq uchun ilm va mol lozimdir. Mol topmoqlikning eng barkamol yoʻli — ekinlik, hunarmandlik, savdogarlikdir. Bularning har birini ham bilish lozim», — deyiladi.

Ishlab chiqarishning oʻsishi va kishilar, mamlakatlar oʻrtasidagi aloqalar bozor munosabatlarini keltirib chiqardi. Oʻrta Osiyoda bozor munosabatlari qadim zamonlardan boshlab shakllangan. Tarixiy hujjatlar guvohlik berishicha, bundan ming yillar avval Buxoro va Xiva savdogarlari odamlar koʻzini quvnatib, hayron qoldirgan tovarlar va buyumlarni Hindiston va Xitoyga, Rossiya va Gʻarbiy Yevropa mamlakatlariga yetkazib berganlar. Oʻrta Osiyoda bozor munosabatlari qadimdan rivoj topganiga Buyuk Ipak yoʻli yaqqol misol boʻla oladi. Shunday ekan, hozirgi zamon tilida ishlatilayotgan bozor iqtisodiyoti mohiyati nima? Uni qisqa ifodalaydigan boʻlsak, u quyidagilarni anglatadi.

Bozor iqtisodiyoti, birinchi navbatda, uzoqni koʻzlab ishlab chiqarish, muloqot, gaplashish, kelishish, savdolashish, ikki tomonga toʻgʻri keladigan umumiy narxni, raqamni, xulosani topish, demakdir. Bozor iqtisodiyotining asosiy sharti va talabi — mumkin qadar koʻproq va mumkin qadar sifatliroq, raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishdir. Xuddi shu talablarning eng qulay sharoitlarini kapitalizm davri yuzaga keltirdi. Natijada, insoniyat keyingi besh asr ichida undan oldingi hamma tarixdagidan koʻp moddiy va maʼnaviy boyliklar ishlab chiqarishning haqiqiy qaynar bulogʻiga aylandi. Bu davrda insoniyatning haqiqiy aqliy salohiyati, yaratuvchilik imkoniyatlari namoyon boʻldi.

Jahon tajribasi, shu jumladan, o'zimizning mamlakatimiz tajribasi ham iqtisodiyot faqat uning o'zigagina xos bo'lgan qonunlar asosida rivojlanib borganligini ko'rsatadi. Bozor munosabatlari qonunlarini nazar-pisand qilmaslik, buzish iqtisodiyotni og'ir oqibatlarga olib kelishi mumkin. Chunonchi, sobiq ittifoqda 70 yildan ortiqroq davr mobaynida bozor iqtisodiyotiga aloqasi bo'lmagan iqtisodiyotni yaratishga urinib ko'rildi. Bu sobiq mustabid tuzumga va uning xalqiga juda qimmatga tushdi.

Demak, kimki iqtisodiy qonunlarni nazar-pisand qilmasa, uning kosasi oqarmaydi.

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng, u qaysi yo'ldan borishi kerak, degan masala oldimizda ko'ndalang bo'lib turdi. Yurtboshimiz Islom Karimov mustaqillikka erishishimizning birinchi kunlaridanoq jahondagi turli mamlakatlarning tajribalarini chuqur va har tomonlama o'rganib, mustaqil O'zbekistonning bundan buyongi taraqqiyot yo'li bozor iqtisodiyoti munosabatlari yo'lidan borish ekanligiga qat'iy ishonch hosil etdi.

Ammo bozor munosabatlarining qaysi yo'li biz uchun maqbul, qaysi birini o'zimizning bundan buyongi taraqqiyotimiz uchun tanlab olishimiz kerakligi masalasi oldimizda turgan muammo edi. Bozor munosabatlariga o'tish Angliyada 200 yil, boshqa mamlakatlarda 100—150 yil mobaynida, Yaponiya, Koreya mamlakatlarida 20—30 yil mobaynida amalga oshgan.

Yuqorida aytganimizdek, bozor munosabatlariga o'tish — davr talabi. Biz uchun bundan boshqa yo'l yo'q. Buni respublikamiz ahli to'g'ri anglab yetdi. Ammo kutib o'tirishga vaqt yo'q. Chunki O'zbekiston — ulkan imkoniyatlar mamlakati. Bu zaminda tabiiy boyliklar, unumdor yer, qudratli iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy, insoniy va ma'naviy salohiyat mavjud. Eng muhimi, bu diyorda mehnatsevar va iste'dodli xalq yashaydi. Shu sababli bu xalqning kelajagini farovon qilish uchun mustaqil Respublikamizning bozor munosabatlariga tezkorlik bilan qanday qilib, qaysi usulda o'tishini tanlab olish, bunda jahonning barcha ilg'or

**Taraqqiyotning
o'zbek modeli**

munosabatlariga o'tish — davr talabi. Biz uchun bundan boshqa yo'l

tajribalarini umumlashtirish va ulardan foydalanishni hal etish lozim edi. Buning uddasidan chiqdik. Bunda Prezidentimiz I. Karimov katta shijoat ko'rsatdi. Bozor munosabatlariga o'tishning jahonda orttirilgan ijobiy tajribalarini o'rganib, xalqimizning tarixiy ruhiyatiga, milliy xususiyati, iqlim shart-sharoitlariga, mamlakatimizning jug'rofiy mavqeiga asoslangan o'zimizga xos va mos yo'lni tanlab oldik.

Ushbu yo'lning, konsepsiyaning qoidalari Prezidentimiz kitoblarida, nutqlarida, mamlakat parlamenti qabul qilgan qonunlarda, xususan, I. Karimovning «O'zbekiston — bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li» asarida har tomonlama asoslanib, bayon qilib berilgan. Bu «O'zbekiston yo'li» — «I. Karimov yo'li» sifatida jahon bo'yicha yuksak baholanib kelmoqda. Ushbu tanlangan yo'l mohiyati O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I. Karimov ishlab chiqqan va ilgari surgan besh tamoyilda o'z ifodasini topgan. Bu tamoyillar faqat bizning mamlakatda emas, endilikda boshqa mamlakatlarda ham tan olindi.

Bu tamoyillar quyidagilar:

Birinchidan: iqtisodiyot siyosatdan ustun va mafkuradan xoli bo'lishi.

Ikkinchidan: davlat asosiy islohotchi bo'lishi.

Uchinchidan: qonun ustuvorligi, ya'ni qonun va qonunlarga rioya qilishning har narsadan ustunligi.

To'rtinchidan: kuchli ijtimoiy siyosat.

Beshinchidan: bozor munosabatlariga o'tish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi.

Yuqoridagi besh tamoyilni qisqa izohlaydigan bo'lsak, ular quyidagilarni anglatadi: birinchidan, garchi iqtisodiyot siyosat va mafkura bilan bog'liq bo'lsa-da, siyosiy manfaatlarga mutlaq bo'ysundirilganda, u barbod bo'ladi. Buni sho'rolar misolida ko'rsatishimiz mumkin. Na siyosat, na mafkura iqtisodiyotni mutlaq nazorat qilishi, unga tazyiq o'tkazish darajasiga ko'tarilmasligi kerak. Ham ichki, ham tashqi iqtisodiy munosabatlar har qanday mafkuradan xoli bo'lishi lozim. Bozorning qoidasi shunday: kimning mahsuloti yaxshiroq va arzonroq bo'lsa, o'sha mahsulotga hammadan ko'ra ko'proq talab bo'ladi. Bu yerda hech qanday

siyosat yoki mafkura o'z ta'sirini o'tkazmaydi. Ikkinchidan, I. Karimovning: «Davlat asosiy islohotchi bo'lishi zarur. U islohotlarning ustuvor yo'nalishlarini belgilab berishi, o'zgartirishlar siyosatini ishlab chiqishi va uni izchil amalga oshirishi, jaholatparastlar (retrogradlar) va konservatorlarning qarshiligini bartaraf etishi shart»,— degan fikri o'ta ahamiyatlidir. Mustaqil O'zbekiston boshqariladigan ma'rifatli bozor iqtisodiyotiga o'tayotir. Unga faqat davlatning boshqaruvchilik kuchiga tayanib o'tishi mumkin.

Uchinchidan, I. Karimov «Yangi uy qurmay turib, es-kisini buzmag» risolasi hamda boshqa bir qator asarlarida hammaning qonunga itoatkor bo'lishi, qonunning hamma narsadan ustun turishini ta'kidlab o'tgan. Biz demokratik jamiyat sari borar ekanmiz, unda qonun ustuvor bo'lishini unutmashimiz, qonun oldida hamma tengligini, uni buzishga hech kim haqli emasligini bilishimiz lozim. Qonun-ning ustuvorligi huquqiy davlat barpo etish zaruriyatidan ham kelib chiqadi. Ma'rifiy dunyodagi bozor — bu, eng avvalo, qonunga hurmat, demakdir.

To'rtinchidan, respublikamizda ko'p sonli kishilar turmush darajasining pastligi totalitar iqtisodiy tuzumdan qolgan meros. Biz tanlagan yo'lning o'ziga xosligi aholi nochor qatlamlarini ijtimoiy himoya qilish orqali bozor munosabatlariga o'tilishidir.

I. Karimovning «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda» nomli asarida XXI asr arafasi va uning dastlabki yillarida aholining ijtimoiy himoyasini ta'minlash islohotlarining barcha bosqichida asosiy yo'nalish bo'lib xizmat qilishi alohida ta'kidlanganligi diqqatga molikdir. Unda kelgusida ham, davlat tomonidan aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hajmi va miqdorini ko'paytirish bilan bir vaqtda, haqiqatda yordamga muhtoj bo'lgan kishilar va oilalar ijtimoiy yordam olishlari lozimligi ko'rsatib o'tilgan.

Beshinchidan, davlatimiz rahbari I. Karimov doimo islohot o'tkazishda shoshqaloqlikka yo'l qo'yib bo'lmasligini, uni ehtiyotlik bilan sekin-asta o'tkazish zarurligini ta'kidlab kelmoqdalar. Shuni aytish kerakki, islohot biz uchun mutlaqo yangi iqtisodiy tizimni, bozor tizimini yaratishi kerak. Yan-

gilik hech qachon birdaniga yuzaga kelmaydi, har doim taraqqiyotga bosqichma-bosqich borilgan. O'zbekistondagi bozor iqtisodiga o'tish ham bundan xoli emas.

«O'zbek modeli»ning boshqa modellardan farq qiladigan xususiyati shundaki, u faqat iqtisodiy rivojlanish emas, balki keng ma'nodagi milliy tiklanish va ijtimoiy taraqqiyot modelidir. Shu bilan birga u iqtisodiyot bilan bir qatorda davlat qurilishi, ijtimoiy soha va ma'naviyatni, jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab oladi.

Ayni paytda mashhur besh tamoyil asosida jamiyat hayotining barcha sohalarini erkinlashtirish bilan bog'liq olti ustuvor yo'nalish ham belgilandi.

Nullas, O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishi yuzasidan yuqoridagilar bayon qilinar ekan, bu sohada hozirgacha erishilgan yutuqlar va yechimini kutayotgan dolzarb muammolar to'g'risida ham to'xtab o'tish lozim. Bu masalalar davlatimiz rahbari I. Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari», «O'zbekiston XXI asrga intilmoqda», «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz» nomli asarlarida bayon qilib berilganligini o'quvchilar bilishi va undan foydalanishi zarur.

Iqtisodiyot va ma'naviyat

Iqtisod va ma'naviyat o'zaro chambarchas bog'liq. Ma'naviyatsiz iqtisod va iqtisodiyotsiz ma'naviyat

yuksak bosqichga ko'tarila olmaydi. Oldin iqtisodiy masalalarni, vazifalarni hal qilib, so'ng ma'naviyat bilan shug'ullanish lozim deguvchilar qattiq adashdilar va aldandilar. Ikkalasini baravar rivojlantirish zarur.

Iqtisodiyotning siyosatdan ustunligi bozor munosabatlari o'tishning asosiy tamoyillaridan biri ekanligini yurtboshimiz I. Karimov qayta-qayta uqtirib kelmoqdalar. Bundan ayrim kishilar bizga mafkura, siyosat kerak emas, degan noto'g'ri xulosaga kelib, ijtimoiy fanlarga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'la boshlagan davrlar ham bo'ldi.

Bu no'noq, uzoqni ko'ra bilmaydigan odamlar fikri. Avvalgi mavzularda aytganimizdek, ma'naviyatsiz jamiyat bo'lishi mumkin emas. Har qanday iqtisodiy masalalarni

ma'lum ma'naviyat va ma'rifat sohiblari hal etadilar. Mamlakat qanchalik iqtisodiy rivojlangan bo'lsa, bu mamlakatda ma'naviyat va ma'rifat shuncha yuksak bo'ladi. Yuksak ma'naviyat va ma'rifatga ega bo'lgan mamlakatning iqtisodiy kuch-qudrati yuqori bo'ladi. Demak, ma'naviyati va ma'rifati yuksak inson yurt, mamlakat oldida o'ziga yuklatilgan mas'uliyatni chuqur his etadi. Shu yurt, mamlakat, xalq uchun halol, bunyodkorlik mehnati bilan uning yuksaklikka parvozi uchun hissasini qo'shishi kerakligini teran tushunadi. Shunday qilib, yuksak ma'naviyat va ma'rifat yuksak iqtisodiyot bilan, yuksak iqtisodiyot esa, yuksak ma'naviyat va ma'rifat bilan bog'lanib ketadi.

Ayrim kishilar erkin bozor iqtisodiyoti sharoitida ma'naviy-ma'rifiy va axloqiy qadriyatlarning qiymati tushib ketadi, madaniyat ikkinchi darajali narsaga aylanadi, ma'naviy qashshoqlik avj oladi, deb da'vo qiladilar. Erkin bozor iqtisodiyoti bilan ma'naviyatni bunday qarama-qarshi qo'yish mutlaqo o'rinsiz. Aksincha, yuqorida aytganimizdek, ular bir-birlarini to'ldiradi, chunki faqat ma'naviy sog'lom, kuchli jamiyatgina islohotlarga tayyor bo'lishi mumkin.

Erkin bozor iqtisodi sharoitida iqtisodiy yo'nalish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanish, ma'naviy o'nglanish, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un holda boradi.

Shuning uchun ham jamiyat ma'naviyatini yanada yuksaltirish XXI asr arafasi va uning dastlabki yillaridagi ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligi ikkinchi chaqiriq O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasida belgilab qo'yildi. Yurtboshimiz I. Karimov «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz» asarida ta'kidlaganidek, har qaysi ijtimoiy toifa va qatlamning xos xususiyalarini inobatga olgan holda, umumiy gaplar bilan emas, amaliy ishlar bilan ma'naviyatni yuksaltirish diqqat markazida bo'lishi shart.

**O'zbekistonning
iqtisodiy
salohiyati**

O'zbekistonning yirik sanoati 200 dan ortiq tarmoqni o'z ichiga oladi. 200 dan ziyod zavod va fabrikalarida juda ko'p sohada

qo'llanadigan mahsulotlar ishlab chiqariladi. Respublika rivojlangan ichki transport va aloqa tizimiga egaligi bilan ham ajralib turadi. Chunonchi, temir yo'llar tarmog'i uzunligi 6700 km, avtomobil yo'llarining uzunligi 80 ming kilometr. Toshkent — Farg'ona vodiysi avtoyo'lining, Qoraqalpog'iston, Xorazmni bog'lovchi, shuningdek, G'uzor — Jarqo'rg'on temir yo'lining, Asaka avtozavodi, Sho'rtan gaz kompleksi, Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodi va ko'plab yengil sanoat korxonalarining qurilishi mustaqillikka qo'yilgan haykaldir.

O'zbekiston qudratli ilmiy-ma'naviy salohiyatga ham egadir. Respublikada Fanlar akademiyasi, 120 dan ziyod ilmiy tadqiqot oliygohlari, 60 dan ortiq oliy o'quv yurtlari mavjud. Ilmiy xodimlar soni 100 mingdan ortiq bo'lib, ular orasida 200 dan ortiq akademik, 2200 ga yaqin fan doktorlari va professorlar, 14600 dan ziyod fan nomzodlari va dotsentlar bor.

O'zbekiston rivojlangan, ko'p tarmoqli qishloq xo'jaligiga egadir. U qimmatbaho xomashyo — paxta yetishtiradigan jahondagi eng yirik o'lkalardan biri hisoblanadi. Paxta yetishtiradigan mamlakatlar orasida jahonda 4 o'rinni va paxta mahsulotlarini eksport qiladigan mamlakatlar orasida 2 o'rinni egallaydi. Har yili mamlakat dalalarida, bog'larida 5 million tonnagacha meva va sabzavot yetishtiriladi. O'zbekistonning mehnat-sevar, iste'dodli va mehmondo'st xalqi respublikaning chinakam boyligidir. O'rta Osiyodagi barcha mehnat resurslarining 40 foizga yaqini O'zbekiston hissasiga to'g'ri keladi.

Mustaqillik yillari O'zbekistonda barqarorlik va tinchlik, fuqarolar osoyishtaligi va millatlararo totuvlik saqlanib turibdi. Yaxshi qo'shnichilik va insonparvarlik o'zbeklar tabiatidagi tug'ma milliy va diniy fazilat hisoblanadi. Barcha zamonlarda O'zbekiston ko'p millatli davlat bo'lib kelgan va kelajakda ham shunday davlat bo'lib qoladi. O'zbekistonda 130 dan ziyod millat va elat vakillari bo'lgan 25 million kishi yashaydi. Tinch-

lik, ijtimoiy totuvlik va adolat g'oyalari bizning ajdodlarimiz qoldirib ketgan ma'naviy meros hisoblanadi.

Mustaqil O'zbekiston tanlab olgan bozor iqtisodiyoti yo'li shuning uchun ham istiqbolli, u har bir kishidan o'ta tadbirkorlikni, hozirjavoblikni, tejamkorlikni, uddaburonlikni talab etadi.

Xullas, yuqorida ko'rganimizdek, juda katta boyliklar mavjudligi, qudratli sanoat bazasi, ilmiy va intellektual salohiyat, davlat suvereniteti yangi jamiyat barpo etish, O'zbekistonni rivojlangan, gullab-yashnayotgan davlatga aylantirish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy, ma'rifiy asos bo'lib qoladi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Iqtisodiyot, Avloniy, ishlab chiqarish, bozor munosabati, bozor iqtisodi, taraqqiyotning o'zbek modeli, qonun ustuvorligi, turmush darajasi, O'zbekistonning iqtisodiy salohiyati, intellektual salohiyat, davlat suvereniteti, yangisini qurmay, eskisini buzmay, eksport.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Iqtisodiyot tushunchasini ta'riflang.
2. Iqtisodiyot fani nimani o'rganadi?
3. Bozor iqtisodiyoti deganda nimani tushunasiz?
4. Nima uchun ma'naviyat va iqtisodiyot o'zaro bog'liq?
5. Tadbirkorlikning ma'naviy xislatlariga nimalar kirishini izohlang.
6. Mustaqil O'zbekistonning bozor munosabatlariga o'tishining o'ziga xos yo'lini tushuntirib bering.
7. Ma'naviyat va ma'rifat jamiyatning yuksak iqtisodiy taraqqiyotga erishish sharti ekanligini izohlang.

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T.: «O'zbekiston», 1998.
2. I. Karimov. O'zbekiston — bozor munosabatlarga o'tishning o'ziga xos yo'li. T.: «O'zbekiston», 1998.
3. I. Karimov. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. T.: «O'zbekiston», 2000.
4. I. Karimov. Iqtisodiyotni erkinlashtirish — farovonlik poydevori. «O'zbekiston ovozi», 2000.
5. O'zbekiston 13 yil mustaqil taraqqiyot yo'lida. T.: «O'qituvchi», 2004.

TEST SAVOLLARI

1. I. Karimov Oliy Majlisning qaysi sessiyasida «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda» mavzuida ma’ruza qildi?

A) XIV. B) XI. D) XV. E) X. F) IX.

2. «Har qaysi ijtimoiy toifa va qatlamning o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda umumiy gaplar bilan emas, amaliy ishlar bilan ma’naviyatni yuksaltirish diqqatimiz markazida bo‘lishi shart»,— degan so‘zlar Karimovning qaysi asarida keltiriladi?

A) «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz». B) «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda». D) «O‘zbekiston buyuk kelajak sari». E) «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q». F) To‘g‘ri javob yo‘q.

3. «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» Oliy Majlisning qaysi sessiyasida qabul qilindi?

A) IX. B) X. D) XV. E) XI. F) XII.

4. Oltin xaziralari bo‘yicha O‘zbekiston dunyoda nechanchi o‘rinda turadi?

A) 4. B) 5. D) 6. E) 3. F) 2.

5. O‘rta Osiyodagi barcha resurslarning necha foizi O‘zbekiston hissasiga to‘g‘ri keladi?

A) 40 %. B) 45 %. D) 55 %. E) 50 %. F) 38 %.

6. O‘zbekiston paxta mahsulotlarini eksport qiladigan mamlakatlar ichida nechanchi o‘rinni egallaydi?

A) 2 o‘rinni. B) 4 o‘rinni. D) 3 o‘rinni. E) 1 o‘rinni. F) 5 o‘rinni.

8-§. JAMIYATNING SIYOSIY HAYOTI, MAFKURA VA MA’NAVIYAT

Siyosat va siyosiy ong

Kishilik jamiyatini siyosatsiz tasavvur etish qiyin. Siyosat orqali ijtimoiy hayot boshqariladi, tartibga

solinadi, o‘zgartiriladi va rivojlantiriladi. Siyosat — yunoncha «polis» — davlat so‘zidan olingan bo‘lib, davlat va jamiyat ishlari bilan bevosita shug‘ullanish jarayonini anglatadi. Siyosat — bu jamiyat hayotining xilma-xil sohalarida ro‘y beradigan oddiy va murakkab vazifalarni hal qilishga, aniq maqsadlarga erishishga qaratilgan faoliyat yoki vositadir.

U yoki bu siyosat yuritilishi sinflar, ijtimoiy guruhlar, millat va elatlar o‘rtasidagi munosabatlarni uyg‘unlashtirish faoliyatiga bog‘liq bo‘lib, uning markazida davlat turadi. Ana shu davlat hokimiyatini qo‘lga kiritish, saqlab qo‘lish, undan samarali foydalanish bosh masaladir. Siyosat yuritishdagi eng muhim va mohiyatli yo‘nalish davlat

hokimiyatini qurishdir. Siyosat deganda davlat ishlarida qatnashish, davlat faoliyatini yo'naltirish, uning shakllari, vazifalari va mazmunini belgilab berishni tushunamiz.

Jamiyat o'zgarishi bilan «siyosat» tushunchasining mazmuni ham o'zgarib boradi. Davlatlarda hokimiyatlarning ajratilishi, hokimiyat vakolatlarining quyi organlarga berilishi, partiya tizimlarining, maxsus manfaatlar asosida birlashgan ko'p va xilma-xil guruhlarining rivojlanishi sababli siyosatning mazmuni davlat faoliyati bilan cheklanib qolmaydi. U nodavlat tashkilotlarning faoliyatini ham o'z ichiga oladi.

Siyosat — iqtisodiyotning jamlashtirilgan ifodasidir, uning umumlashuvi va oxiriga yetishidir. Turli ijtimoiy guruhlar, tabaqalarning iqtisodiy manfaatlari xuddi shu siyosatda to'la va har tomonlama ifodalanadi. Siyosat iqtisodiyotga, iqtisodiy bazisga faol ta'sir ko'rsatish xususiyatiga ega. Shuning uchun kishilarning siyosiy ongini shakllantirish va rivojlantirish katta ahamiyat kasb etadi. «Agar iqtisodiy o'sish, taraqqiyot, — degan edi I. Karimov, — jamiyatimizning tanasi bo'lsa, ma'naviyat-ma'rifat va siyosiy ong yetukligi uning ruhi, aqli va jonidir».

Siyosiy ong turli ijtimoiy guruhlarining davlat hokimiyatiga, siyosiy tashkilotlarga, ularning jamiyat hayotidagi roliga, boshqa davlatlar va millatlar bilan munosabatlar hamda shu kabilarga qarashlarning tizimga solingan nazariy ifodasidir. Siyosat o'zining ijtimoiy mohiyatiga ko'ra beqiyos bir san'atdir. U faoliyatning murakkab sohasi bo'lib, davlat va jamoat arboblari, hukmron siyosiy kuchlar va partiyalarning keng jamoatchilikni o'z ta'sirlarida saqlab turishlarida ustunlik bilan harakat qilishidan iborat. Siyosat — bu o'ylab bosilgan qadam, keleshuvlar, yon berishlar, siquvlardir. Siyosat — bu ba'zida ayyorlik qilish, aldash, ba'zida ishontirishdir.

Siyosat o'zining mohiyati va xususiyatlariga ko'ra adolatli hamda adolatsiz siyosatga bo'linadi. Adolatli, taraqqiyparvar siyosat xalqlarning tub manfaatlari va ehtiyojlarini izchil himoya qiladi. Bunday siyosat ijtimoiy taraqqiyotning dolzarb vazifalarini hal etish vositasi bo'lib xizmat qiladi. U eskirgan, umrini yashab bo'lgan tartib-

larni bartaraf qilishga hamda hayotning yangi tarzlari, ishlab chiqaruvchi kuchlarning yuksalishi uchun keng yo'l ochib beradi, ishlab chiqarishni rivojlantirishning yangi omillarini vujudga keltiradi, ishlovchilarning moddiy manfaatdorligini oshiradi. Bunday siyosat tarixning obyektiv yo'nalishiga mos keladi va uni jadallashtiradi.

Taraqqiyparvar siyosat ishlab chiqaruvchi kuchlar, fan, madaniyatni g'oyat yuksaltirib, xalq farovonligini ta'minlaydi. U tekinox'rlilik, ochlik, qimmatchilik va qahatchilikka qarshi qaratilgan bo'ladi. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni qaror toptirishda, atrof-muhitning tozaligi va sofligini, inson salomatligini muhofaza qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adolatsiz siyosat ijtimoiy taraqqiyotga to'sqinlik qilishga, ayrim siyosiy kuchlarning manfaatlarini himoya qilishga, demokratiyani bo'g'ishga, ommani zo'rlik, do'q-po'pisalar bilan saqlab turishga sabab bo'ladi.

Ichki va tashqi siyosat

Siyosat o'zining tuzilishiga ko'ra ikki turga: ichki va tashqi siyosatga bo'linadi. Ichki siyosat — bu subyektlarning mamlakat amalga oshiradigan faoliyatidir. Ichki siyosat quyidagi tur yoki yo'nalishlarga bo'linadi: iqtisodiy, ijtimoiy, milliy, demografik, agrar, texnikaviy, ekologik, madaniy, kadrlar, harbiy, geopolitik siyosat va h.k. Tashqi siyosat ham o'zining maqsad va mohiyatiga ko'ra bir xil bo'lmaydi. Davlat hokimiyati va vazifalariga ko'ra tinchliksevar siyosat, tajovuzkor siyosat bo'lishi mumkin. Tinchliksevar siyosat — bu xalqlarning, barcha mehnatkashlarning tub manfaatlarini xalqaro maydonda himoya qiladigan faoliyatdir. Xalqaro munosabatlarni sog'lomlashrishga, tinch-totuv yashash qoidalarini amalga oshirishga, tinchlikni mustahkamlashga, xorijiy mamlakatlar bilan hamkorlikni rivojlantirishga qaratiladi. Tajovuzkor siyosat — bu xalqaro maydonda talonchilik qilishga, boshqa xalqlarni arosatga solishga qaratilgan faoliyatdir. Bu siyosat reaksion guruhlarining manfaatlariga mos keladi. Tarix shuni ko'rsatadiki, o'z boyliklarini ko'paytirishga intiluvchi hukmron doiralar u yoki bu davlatga, xalqlarga, millatlarga qarshi tajovuzkor siyosat olib boradi.

Ular o'z siyosatini o'tkazish uchun zo'rlikdan, qurolli kurashdan, bo'hton hamda uydirmadan va boshqa vositalardan keng foydalanishadi. Militarizm va qurollanish poygasi misli ko'rilmagan miqyoslarda o'sadi. Bu siyosat xalqlar, davlatlar orasiga ishonchsizlik va dushmanlik urug'ini sochuvchi, urush olovini yoqish siyosatidir. Bu siyosat xalqlarga behisob kulfatlar keltiradi, butun-butun xalqlarni yuz yillab qullik asoratida yashashga mahkum etadi. Bu siyosat xalqlarning manfaatiga batamom yotdir.

Demak, siyosat — davlatni, jamiyatni boshqarishda muayyan maqsadlarga erishishni ko'zda tutuvchi, turli ijtimoiy guruhlar hamda davlat o'rtasidagi munosabatlar muvozanatini saqlab turuvchi, xalqning iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy ehtiyojlarini qondirish yo'l-yo'riqlarini ishlab chiqib, amalga oshiruvchi vositadir.

**Markaziy Osiyoda
siyosat masalasi**

Siyosat tushunchasi Markaziy Osiyo xalqlarida qadimdan mavjud bo'lib, bu haqda ko'plab yozma ma'lumotlar qolgan. Jumladan, XI asr buyuk mutafakkiri Yusufof Xos Hojib o'zining mashhur «Qutadg'u bilig» asarida shunday degan edi:

*Beglar dargohini siyosat bezatdi,
Siyosat bilan beklar elni tuzatdi,
Yomonlarga siyosat yurgizish kerak,
Yurt orasidagi yaramaslarni siyosat tozalaydi.*

XI asrda Nizomulmulk Sharq tarixi va madaniyatida o'zining podshohlar turmushi haqida 1091-yilda yozgan «Siyosatnoma» («Siyar ul-mulk») nomli o'lmas asari bilan iz qoldirdi. Asarning asosiy g'oyalari shundan iboratki, vazir Nizomulmulk shoh va hokimlarni adlu insofqa, sulh va muruvvatga, davlatni oqilona boshqarib, qat'iy qoida va tartib o'rnatishga, amaldorlarni vijdonli, pok, halol va iymonli bo'lishga, mamlakat obodonligi, uning ahli farovonligi, tinchligi va totuvligini ta'minlash uchun harakat qilishga da'vat etadi.

Har bir mamlakatda nazariy bilimlar qancha chuqur va keng bo'lsa, siyosat shu qadar to'g'ri, mustahkam va

real bo‘ladi, jamiyat taraqqiyotini tezlashtiradi. Mustahkam nazariy poydevorga ega bo‘lmasdan jiddiy, oqilona siyosatni amalga oshirib bo‘lmaydi. Shu boisdan ham ulug‘ bobokalonimiz Amir Temur muazzam davlatini uch tamoyil asosiga qurgan: diyonat, adolat, siyosat. Ya’ni dinu imon, odillik va kuchli iroda. Iymon yo‘q yerda halollik yo‘q, demak, yurtida baraka yo‘q. Adolat bo‘lmasa totuvlik, hamjihatlik o‘rnini zulm va zo‘rlilik egallaydi. Siyosat, talabchanlik, qonun kuchli bo‘lmasa, o‘g‘ri, muttaham, kallakesarlarning ovi yuradi. Amir Temur: «Siyosatda maslahat, mulohazakorlik, o‘ylab ish qilish qurol kuchidan ko‘ra o‘n baravar foydaliroqdir», — degan. Bu so‘zlar hozirgi kunda nizoli masalalarini siyosiy muloqot, ogohlantiruvchi diplomatiya yo‘li bilan hal qilish zarurligini bildiradi.

Oqilona siyosat har qanday mushkul ahvoldan chiqish imkonini beradi. Naql qilishlaricha, Amir Temur Eronga qarshi yurish boshlaganda Isfahonning qamali uzoq cho‘zilib, qo‘shinni ozuqa bilan ta‘minlashga mablag‘ yetishmay qoladi. Shunda u Samarqandga, Saroymulkxonimga maktub yo‘llab: «Qo‘shinning zaxirasi tugadi, xazinadan zar yuboring», — deydi. Saroymulkxonim maktubni o‘qib, orqa tomoniga: «Ulug‘ amir, zaringiz tugagan bo‘lsa, siyosatingiz ham tugadimi?» — deb yozib qaytarib yuboradi. Amir Temur Saroymulkxonimning kinoyali zamzamasini o‘ylab-o‘ylab, bir qarorga keladi: lashkargohda so‘yib yeyilgan qo‘y, qoramol, ot va tuya suyaklarini o‘sha kuni yig‘dirib, turli hajmlarda qirqtirib, katta hajmdagisiga katta qiymat, kichigiga kichik qiymat belgilab, unga po‘lat muhrini qizdirib tamg‘a bostiradi hamda muvaqqat pul o‘rniga muomalaga kiritishga farmon beradi. Natijada, qo‘shni shahar va qishloqlardan suyak pulga qo‘shin uchun oziq-ovqat sotib olinadi. Tez kunda Isfahon taslim bo‘lgach, suyak pullar zar bilan almashtiriladi.

XV asrning ulkan allomalaridan biri Husayn Voiz Koshifiy «Axloqi Muhsiniy» asarining «Siyosat» degan bobida:

*«Mamlakat tobqay siyosatdin nizom,
Gar siyosat bo‘lmasa yetgay halal,*

*Tobmagay olam ishi aslo tuzut
Bosiyosat hech vaqtu hech mahal», — deydi.*

XVII asrda yashab ijod etgan Xoja Samandar Termiziy ham o'zining «Dastur ul-mulk» asarida jamiyatda siyosatning roli, uning yuritilishi haqida qimmatli fikrlar bildirgan.

Turli mamlakatlarda davlat boshqaruv shakli turlicha bo'ladi. Boshqaruv shakli konkret davlatda hokimiyatni tashkil etish usullarining majmuidir. Boshqaruvning qadimdan ma'lum shakli monarxiya va respublikadir.

Barcha siyosiy rejimlar ikki quruhga — demokratik va demokratiyaga zid rejimga bo'linadi. Demokratiyaga zid rejim uch turdan — totalitar, fashistik va avtokratik turlardan iborat. Siyosiy rejim, ya'ni hokimiyatni amalda oshirish usullari albatta shaxs ma'naviyatiga katta ta'sir ko'rsatadi. Yaxshi siyosiy rejim bo'lsa, shaxs ma'naviyati rivojlanadi, yaxshilanib boradi yoki aksincha.

Taraqqiyparvar siyosat jamiyatni demokratlashtirish sharoitida shaxsning ijtimoiy mavqeini oshirishni ta'minlovchi yangi imkoniyatlarni yaratadi. Fuqarolar davlatni boshqarishda ishtirok etadilar va o'z huquqlaridan kengroq foydalanadilar. Siyosiy erkinliklardan, jumladan, so'z, matbuot, saylash-saylanish va h.k. erkinliklardan foydalanish uchun ijtimoiy kafolat beriladi. Mamlakatda siyosiy pluralizm va parlament demokratiyasi uchun, qonuniy muxolifat uchun yo'l ochiladi.

Siyosat va demokratiya O'zbekiston Respublikasi huquqiy demokratik davlat barpo etishga intilmoqda. Ma'lumki, demokratiya «xalq hokimiyati» degan ma'noni bildiradi. Biroq, uning asl mazmuni, jamiyat ma'naviy taraqqiyotida tutgan o'rni, inson haq-huquqlarini belgilashdagi vazifalari nimalardan iborat? Demokratiya — fuqarolarning, davlat organlarini tuzish, ular faoliyatida ishtirok etish, mamlakatda inson huquqlarini ta'minlash orqali namoyon bo'ladi. U davlat bilan inson munosabatlarini belgilaydi. Demokratiya — fuqarolarning ozodligi va tengligi tamoyillariga asoslangan siyosiy tuzum shaklidir. Demokratiya ozchilikning

ko'pchilikka bo'ysunishini, davlat hokimiyati asosiy organlarining saylab qo'yilishi, siyosiy huquq va erkinliklarning mavjudligini ko'zda tutadi.

Demokratiya kishilik tarixida insonning ongli hayoti boshlangan davrdan boshlab, uning erk-irodasini, xohish-istagini belgilaydigan mezon bo'lib kelmoqda. Jamiyat va insoniyat taraqqiyotining har bir yangi davrida demokratiya ham yangidan-yangi mazmun, mohiyat va shakl kasb etib borgan.

Demokratiya jamiyat taraqqiyotining siyosiy, huquqiy, ma'naviy va boshqa jihatlari bilan birga, shu jamiyatni tashkil etgan aholi umumiy dunyoqarashini o'zida uyg'unlashtiradi. Bu jihatdan qaraganda, aholining turmush tarzi, an'analari va urf-odatlarini asosida shakllangan ma'naviy-ruhiy olami jamiyatda qaror topadigan demokratik mafkura asosida qurilsa, uning o'z manfaatlariga mos keladigan siyosatiga xizmat qiladi. Mabodo, demokratiya siyosiy «o'yinlar» holatiga kirsam, mamlakatda parokandalik, anarxiya vujudga keladi. Shu boisdan ham har qanday davlat o'z huquqiy asosiga, siyosiy rejimiga, boshqaruvdagi aniq tamoyillariga ega bo'lishi lozim.

Demak, fuqarolar o'z haq-huquqlarini himoya qilish bilan birga jamiyat va davlat oldidagi, mamlakatimiz istiqboli yo'lidagi vazifalari, burchlarini to'la anglab olgan taqdirdagina demokratiya o'zining tom ma'nodagi mazmuni va jahon tajribasida tan olingan mohiyatiga ega bo'la oladi. Demokratiyaning ikki xil shakliga alohida e'tibor berish lozim. Bular: bevosita demokratiya; vakillik demokratiyasi.

1. Bevosita demokratiya — har bir fuqaroning davlatni boshqarishda bevosita, ya'ni shaxsan ishtirok etishidir. O'zbekiston Respublikasining fuqarolari jamiyat va davlat ishlarini boshqarishda o'z vakillari orqali ishtirok etish huquqiga egadirlar. Bunday ishtirok etish o'zini o'zi boshqarish, referendumlar o'tkazish va davlat organlarini demokratik tarzda tashkil etish yo'li bilan amalga oshiriladi. Shuningdek, har bir shaxs saylovda ovoz berish, takliflar kiritish hamda bevosita o'zi va boshqalar bilan birgalikda vakolatli davlat organlariga, muassasalariga yoki vakillariga ariza, taklif va shikoyatlar bilan murojaat qilish huquqiga ega.

2. Vakillik demokratiyasi — davlatni boshqarishda, davlat va jamoat ishlarida fuqarolarning vakillari orqali ishtirok etishidir. Vakillik demokratiyasining yorqin ifodasi xalq deputatlari bo'lib, ular saylovchilarning vakilidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti ham xalq vakilidir.

Jahon davlatchiligi tajribalari tobora boyib, xalqning o'zligini anglash jarayoni tezlashib borgan sari demokratiyaning jamiyat hayoti taraqqiyotida tutgan o'rni xususida munozaralar keskin avj oldi. XX asr kishilik tarixida keskin burilish yasadi. Ikki lager o'rtasidagi siyosiy, iqtisodiy va mafkuraviy raqobat tufayli bir qator xalqaro tashkilotlarning paydo bo'lishiga, inson haq-huquqlarini ma'lum bir tartibga solib turishga, uni himoya qilishga ehtiyoj sezildi. Totalitar tuzumdagi inson huquqlarining cheklanganligi, birinchidan, mafkuraviy yakkahokimlik jamiyat ma'naviy taraqqiyotini cheklab qo'ydi. Ikkinchidan, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasida ozodlik uchun kurash, milliy davlatchilikka zamin yaratish va shu asosda inson huquqlarini himoya qilish, har tomonlama barkamol demokratik jamiyatni vujudga keltirishga intilish kuchaydi.

Qadimgi Sharqda azaldan huquqiy demokratik davlatchilik va fuqarolik jamiyatining turli elementlari mavjud edi. Bunga Afrosiyob va Qoraxoniylar, Xorazmshohlar, Temuriylar va boshqa qator sulolalar davlatchiligini misol qilib keltirish mumkin. Bu davrlar haqiqat va adolat g'oyasi nihoyatda baland ko'tarilganligi va butun mamlakatda aniq tartib-intizom o'rnatilganligi bilan alohida ajralib turadi. Sharq uyg'onish davri va keskin yuksalish paytlarida dunyoviy ilmlar, ishlar bilan islom madaniyati nazariyasi va falsafasi uyg'un taraqqiy topdi, turmush tarzimizga aylanib qoldi.

Sohibqiron Amir Temurning «Kuch adolatdadir» degan shiorida huquqiy demokratik davlatning, fuqarolik jamiyatining, insonning yashash huquqi va uning barcha erkinliklari hamda hozirgi zamon demokratik harakatlarning eng ilg'or tajribalari mujassam bo'lgan.

Sharq davlatchiligida inson erki, haq-huquqlari ko'p jihatdan himoya qilingan o'z davri talab va ehtiyojlaridan kelib chiqib, inson ozodligi va xatti-harakatlari erkinligi ta'min

etilgan edi. Bu ayni jamiyatning muhim asosiy belgilaridan hisoblanadi.

**O‘zbekistonda
huquqiy demokratik
islohotlar**

1996-yil 29—30-avgustda Oliy Majlis 6-sessiyasida Islom Karimov «Hozirgi bosqichda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari» mavzuida nutq so‘zladi. Bunda bir qator vazifalar belgilab berildi:

1. Mamlakatimizda siyosiy institutlar va sud tizimi islohotlarini chuqurlashtirish. Inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish.

2. Respublika qonun hujjatlarini umume’tirof etilgan inson huquqlari sohasidagi xalqaro me’yorlar, qoida va standartlarga muvofiq holga keltirish.

3. Aholining siyosiy faolligini oshirish.

4. Jamoat, nodavlat tuzilmalarini rivojlantirish (mu-xolifat).

5. Matbuot, axborot vositalari demokratik rivojlanish uchun ulkan ahamiyatga ega. «Matbuot erkinligi to‘g‘risida»gi qonun.

6. Qonunchilik mexanizmini va qabul qilingan qonun me’yorlari ijrosi va nazoratini yanada takomillashtirish va boshqalar.

O‘zbekistonda inson huquqlarini himoya qiluvchi bir qator tashkilotlar, parlament demokratiyasi va huquqiy davlatning barcha asosiy institutlari tashkil etildi. O‘zbekiston davlat qurilishi va boshqaruvi tizimi sohasida tub islohotlardan ko‘zlangan maqsad, birinchidan, hokimiyat tizimlari bo‘linishining konstitutsion prinsipiga amal qilinishini ta’minlash, ya’ni davlatning kuch-qudrati, avvalo, demokratik institutlarning mustaqil faoliyat ko‘rsatishi uchun shart-sharoit yaratish, fuqarolar va jamiyatning barcha siyosiy, ijtimoiy salohiyatini ro‘yobga chiqarish, tadbirkorlik va iqtisodiy tashabbuslar erkinligi uchun zarur imkoniyatlarni tashkil etib berish qobiliyati bilan o‘lchanadi.

Ikkinchidan, ma’muriy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligini kuchaytirish, ya’ni bu yerda gap mamlakatimizda demokratiya tamoyillariga asoslangan,

avvalo, amaldagi Konstitutsiya va qonunlarga muvofiq faoliyat yuritadigan, hech qanday mansabdorlar, hatto, eng ko'zga ko'ringan vazifada o'tirgan shaxslarning ham subyektiv xohish-istagiga qaram bo'lmagan, ishini barqaror va faol tashkil qiladigan, o'z mohiyatiga ko'ra jamiyatimizning olg'a siljishiga xalaqit berayotgan barcha illat va eski asoratlarni bartaraf etishga qurbi yetadigan samarali tizimni vujudga keltirish haqida bormoqda.

O'zbekiston o'zining inson huquqlari sohasidagi siyosatini belgilashda 3 ta eng muhim tamoyillardan kelib chiqadi:

1. Normativ va tashkiliy jihatlardan xalqaro tajribaning ustuvorligi.

2. Vatanimizning insonga homiylik qilishdek tarixiy tajribasini hisobga olish.

3. Inson huquqlari bo'yicha xorijiy milliy institutlar tajribasini hisobga olish.

Inson huquqlari bo'yicha milliy institutlar tizimi tashkil etilib, respublikada hukumatga qarashli bo'lmagan 200 dan ortiq boshqarish an'analari tiklanmoqda. Demak, jamiyatni demokratlashtirish va O'zbekistonda huquqiy jamiyatni qaror toptirish uchun, avvalo:

1. An'anaviy mezonga e'tibor berish va u bilan hisoblashish lozim.

2. Mamlakat aholisi turmushini yaxshilash bilan birga uning ongini rivojlantirish chora-tadbirlarini baravar olib borish lozim.

3. Turmushning yuksalishi, o'z navbatida, odamlar ongi va tafakkuri tarzi o'zgarishiga olib kelsa, ong va tafakkurning o'sishi turmushning yaxshilanishiga ta'sir ko'rsatadi.

4. Inson tarbiyasida muhitning rolini hisobga olish zarur. Ba'zan turmushi yaxshi odamlardan ham o'g'ri, muttahaqlar chiqishini nazardan qochirmaslik kerak.

5. Huquqiy demokratik jamiyatga tabiiy yo'sinda, hech qanday zo'riqish va talafotsiz erishishimiz lozim.

O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini barpo etishning o'ziga xos tomonlari uning Sharq davlatchiligini rivojlantirishga qaratilgan hozirgi zamon jahon demokratik ha-

rakatlarining eng ilg'or tajribalariga mos kelmoqda de-
yish mumkin. Bu Yer yuzida har qanday zo'ravonlik va
kuch ishlatishni rad etish bilan birga, jahon siyosiy
madaniyatini oshirishga da'vat etish orqali siyosatga
demokratik tamoyillarni olib kirishning o'zbekona yo'lidir.

Siyosiy madaniyat, Siyosiy madaniyat, mafkura va
mafkura va ma'naviyat ma'naviyat tushunchalari darajasi
jamiyat hayotida inson ishti-
roking qandayligini belgilaydi. Bizga ma'lumki, siyosiy
madaniyat, mafkura va ma'naviyat yuksak bo'lgan joyda
odamlar hokimiyat ishida faolroq ishtirok etishadi. Qonun
va qarorlar qanday qabul qilinishi, uning ijrosi qanday
nazorat qilinayotganligini kuzatib borishadi, munosabat
bildirishadi.

O'zbekistonda nodavlat va jamoat tashkilotlari faoli-
yatini chuqurlashtirish borasida qator ishlar amalga oshiril-
moqda. So'nggi besh yil ichida mamlakatimizda jamoat
birlashmalari va nodavlat tashkilotlar soni 2500 tadan ortdi
va endi ular ijtimoiy fikrni shakllantirishga faol ta'sir
ko'rsatayotganini ko'rish mumkin.

O'zbekiston o'zining mustaqil yo'liga qadam qo'ygan
dastlabki kunlarda, eski mafkuradan butunlay voz kechi-
layotgan, yangi mafkura esa hali ishlab chiqilmagan, il-
miy asoslab berilmagan kezlarda ma'naviyat sohasida
bo'shliq paydo bo'ldi. Shuning uchun ham yangi milliy
g'oya, milliy mafkurani yaratish zarurati kun tartibidagi
asosiy masala qilib belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov 1993-
yil 6-mayda Respublika Oliy Kengashi XII sessiyasida
so'zlagan nutqida: «Oldimizda turgan eng muhim masala,
bu milliy istiqlol mafkurasini yaratish va hayotimizga tatbiq
etishdir»,— degan edilar. Milliy g'oya — milliy mafkura
respublikamiz mustaqilligini mustahkamlash, O'zbekistonni
kelajakda buyuk davlatga aylantirishga va inson haq-huquq-
larini himoya qilish, ijtimoiy adolatni, demokratiyani to'la
qaror toptirish, millatimiz va mamlakatimiz istiqloli muam-
molarini hal etishga qaratilgan, ilmiy asoslangan xilma-xil
bilimlar va xulosalarning muayyan tizimidir.

Milliy istiqlol mafkurasi millatning — o'zbeklarning manfaati bilangina chegaralangan emas. O'zbekistonda istiqomat qilayotgan o'zbeklar, qozoqlar, tojiklar, ruslar, ukrainlar, yahudiylar, hullas, respublikamizni o'zining jonajon Vatani deb bilgan, u bilan faxrlanadigan barcha millat va elatlarning teng huquqliligini, qadr-qimmatini, or-nomusi va milliy g'ururini, manfaatlarini himoya qilishda milliy istiqlol mafkurasi katta o'rin tutadi.

Bugungi kunda insoniyat qo'lida mavjud bo'lgan qurol-yarog'lar yer kurrasini bir necha bor yakson qilishga yetadi. Buni hammamiz yaxshi anglaymiz. Lekin hozirgi kundagi eng katta xavf-xatar insonlarning ongini va qalbini zaharlash uchun uzluksiz davom etayotgan mafkuraviy kurashdir. Endilikda yadro maydonlarida emas, mafkura maydonlarida bo'layotgan kurashlar ko'p narsani hal qiladi. Bu achchiq haqiqatni hech qachon unutmaslik lozim. Shuning uchun ham mafkura dunyosida bo'shliqqa yo'l qo'yib bo'lmaydi. Shunday holat yuz bergan taqdirda, bo'sh qolgan mafkura maydonidan bizga begona, orzu-intilishlarimizga mutlaqo yot g'oyalar o'rin egallashga urinishi shubhasizdir.

Agar yoshlarimiz ongini yot, begona g'oyalar egallasa, fikr qaramligi, tafakkur qulligi kelib chiqadi. Bu narsa har qanday iqtisodiy yoki siyosiy qaramlikdan dahshatli bo'ladi. Shu sababli milliy istiqlol mafkurasi millatni va barcha xalqlarni birlashtirish, uyushtirish, vatan ravnaqi, yurt tinchligi va xalq farovonligi yo'lida xizmat qilmoqda.

Hozirgi paytda ro'y berayotgan ayrim salbiy holatlar, nojo'ya xatti-harakatlar, yovuz ishlar, avvalo, mafkuraviy bo'shliq tufayli sodir bo'lmoqda. Nega deganda, hali hayotiy tajribaga ega bo'lmagan, oq-qorani tanib ulgur-magan yoshlar har turli ta'sirlarga beriluvchan bo'ladi. Misol uchun, ba'zi yoshlarni yo'ldan chalg'itayotgan diniy ekstremizm xavfini olaylik. Bu xatarli oqim o'ziga xos tarixga ega. Xususan, 80-yillarning oxirida mamlakatimizga o'zini «do'st», «dindosh», «millatdosh» qilib ko'rsatib, go'yo islom dinining sofliги uchun kurashga «da'vat» etuvchi ayrim kimsalar kirib keldi. Ular muqaddas dinimizning asl mohiyatini bilmaydigan oddiy odamlarni, g'o'r

yoshlarni o'z tuzog'iga ilintirib, bizga begona diniy aqidalarni yoyishga urindi. Agar biz, avvalambor, yoshlari-mizning iymon-e'tiqodini mustahkamlasak, irodasini baquv-vat qilsak, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar qilib tarbiyalasak, ularning ongida ota-bobolari-mizning muqaddas qadriyatlarini qaror toptirsak, ularning o'zbek farzandiman, deb g'urur va iftixor bilan yasha-shiga erishgan bo'lamiz va shundagina ular milliy ildiz-lari baquvvat, dunyoni chuqur anglaydigan, zamon taraqqiyoti bilan barobar qadam tashlaydigan insonlar bo'lib yetishadilar.

Prezidentimiz ta'kilaganidek: «... hammamiz yana bir haqiqatni anglab yetmoqdamiz. Faqatgina chinakam ma'rifatli odam inson qadrini, millat qadriyatlarini, bir so'z bilan aytganda, o'zligini anglash, erkin va ozod jamiyatda yashash mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatida o'ziga munosib, obro'li o'rin egallashi uchun fido-yilik bilan kurashishi mumkin».

Hozir O'zbekistonda hali tajribasiz va yosh bo'lsa-da, o'z siyosiy yo'li — mafkurasiga ega bir necha siyosiy partiyalar faoliyat ko'rsatmoqda, bu ham respublikamizdagi demokratiya va erkinlikning dalilidir. Mazkur siyosiy partiyalar ham o'z yo'lidan borib, mafkura borasida muayyan tajriba to'plamoqda. Bizning nazarimizda, O'zbekistonning mustaqillik mafkurasi, asriy milliy qadriyatlarimiz, xalq tafakkurida vujudga kelgan va kelayotgan yangi-yangi fikrlar siyosiy partiyalarimiz to'playotgan tajribalarning — qaymog'i tarzida shakllanishi va boyib borishi zarur.

Xalq tafakkuridagi yangi fikrlar deganda biz quyidagilarni nazarda tutamiz. XXI asrga qadam qo'ydik. Hozir qay bir xalq yoki mamlakat ilm-fan va texnologiya sohalari ravnaqiga diqqat qaratmasa, mafkura borasida ham orqada qoladi. Ma'naviyat ham eskirib qoladi, so'zi so'z bo'lmay qoladi, inobatga olinmaydi. Amerika, ingliz, fransuz, yapon, italyan xalqlari ilm-fan va texnologiya sohalarida ilg'orlik qilayotganliklari uchun ham umumjahon siyosatida yetakchi ekanini nazardan chetda qoldirish mumkin emas, deb o'ylaymiz. Biz ham shunday yo'l tutsak arziydi.

Ma'naviy-axloqiy va madaniy yuksalish, xalqimizning azaliy turmush tarziga aylangan ma'rifat va adolat mam-lakatda demokratik jarayonlarni chuqurlashtirishning ka-folatidir. Demokratik jarayon uzoq davom etadigan uzluk-siz jarayon bo'lganligi bois yangicha tafakkurni shakllan-tirish, huquqiy, siyosiy va ma'naviy yangilanishlar lozimligi anglab yetildi. Qonun ustuvorligiga erishish uchun oldin barchaning tengligi ta'minlandi. Aholining siyosiy faolli-gi bevosita uning jamiyat ijtimoiy-siyosiy jarayonlariga qanchalik daxldorligi bilan belgilanishi anglab yetildi. Aholi siyosiy madaniyati shakllandi. Demokratiyaning yana bir belgisi — jamiyatda muxolifatning mavjudligi. Bizda ha-qiqiy ma'noda muxolifat bo'lmagan. Avvalo, islohotlar o'tkazish, jamiyatning taraqqiyot va yangilanish yo'lidani olg'a borishi bo'yicha muqobil dastur turlarini taklif etishga qodir amaliy muxolifatni nazarda tutmoq lozim. Prezi-dent tasavvurida muxolifatning mavjudligi demokratik jamiyat uchun zaruriy hodisa va normal holatdir.

Demokratik jamiyatni rivojlantirishning muhim ma'naviy omillaridan biri, bu hokimiyat tarmoqlarining bo'linish tamoyilidir. Ya'ni qonun chiqaruvchi — parla-ment, ijroiya hokimiyat — Vazirlar Mahkamasi, sud demokratik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishning muhim elementlaridir.

Demak, hokimiyat — bu parlament bo'lib, qonun chiqaruvchi organ hisoblanadi. Ijro etuvchi organ — dav-lat mexanizmini to'la asos bilan «davlat hokimiyati» yoki «oshkora hokimiyat» deyish mumkin.

Davlat mahkamasi (apparati) — davlat mexanizmining bir qismi bo'lib, davlat hokimiyatini amalga oshirish uchun hokimiyat vakolatlariga ega bo'lgan organlari majmuidan iborat va u ma'naviyat sohasidagi siyosatni ham yuritadi.

Davlat mexanizmi davlat mahkamasidan tashqari, davlat muassasalari va ma'naviyat sohasini nazorat qiluv-chi davlat korxonalarini ham o'z ichiga oladi. Shu bilan birgalikda bir qator siyosiy institutlar, ya'ni turli parti-yalar, kasaba uyushmalari, yoshlar tashkilotlari hamda

ijodiy uyushmalar — yozuvchilar, jurnalistlar, rassomlar, kinochilar, teatr arboblari, ilmiy muassasalar davlat siyosatini, jumladan, ma'naviyat sohasidagi so'yosatni ro'yobga chiqarish sohasida faoliyat yuritadilar.

Hokimiyat tarmoqlari har birining demokratik jarayonlarni chuqurlashtirish borasida tutgan o'rni va roli benihoya kattadir. Hozirgi zamon demokratik jarayonlari «to'rtinchi hokimiyat» — matbuot faoliyatidan foydalanishni taqozo etmoqda. Ayniqsa, ma'naviyat sohasida «to'rtinchi hokimiyat»ning roli kattadir. U davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi bo'lgan ma'naviyatni yuksaltiradigan qismidir.

Mamlakat taraqqiyoti bir me'yorga tushgan va izchil amalga oshirilayotgan davlatlarda siyosiy dunyoqarash, siyosiy faoliyat shaxs ma'naviyatida mustahkam o'rnashib, fuqarolarning axloqiy normalariga aylanib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, demokratiya, ya'ni qonunning ustuvorligi va unga to'liq rioya etish jamiyat ma'naviyatining yuksalishiga yordam beradi. Chunki, jamiyatning yuksalishi kishilar ongining o'zgarishiga olib keladi. O'z navbatida haqiqiy demokratiya ma'naviy jihatdan yetuk jamiyatdagina qaror topadi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Siyosat, siyosiy ong, taraqqiyparvar siyosat, ichki va tashqi siyosat militarizm, «Siyar ul-mulk», «Axloqi muhsiniy», siyosiy erkinlik, vakillik demokratiyasi, huquqiy demokratik islohotlar, milliy istiqlool mafkurasi, hokimiyat, muxolifat, davlat mexanizmi, «to'rtinchi hokimiyat».

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Siyosat nima?
2. Nizomulmulkning «Siyosatnoma» asari mazmuni qanday?
3. Siyosiy rejimning mohiyati?
4. Siyosiy madaniyatni izohlang.
5. Demokratiya nima?
6. Huquqiy savodxonlik nima?
7. Qonunga itoatkorlik iborasini izohlang.
8. O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat» shiorini izohlang.

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. Istiqloq va ma'naviyat. T.: «O'zbekiston», 1994.
2. I. Karimov. Bunyodkorlik yo'lidan. 4-tom. T.: «O'zbekiston», 1996.
3. I. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-tom. «O'zbekiston», 1996.
4. I. Karimov. Ma'naviy yuksalish sari. T.: «O'zbekiston», 1998.
5. I. Karimov. Kuchli davlatdan kuchli jamiyat sari. T.: «Sharq», 1998.
6. I. Karimov. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: «Sharq», 1998.
7. I. Karimov. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. 8-tom. T.: «O'zbekiston», 2000.
8. A. Saidov, U. Tojixonov. Davlat va huquq asoslari. T.: «Adolat», 1999.
9. R. Jumayev. Davlat va jamiyat. T.: «Sharq», 1998.
10. Z. Islomov. Davlat va huquq. T.: «Adolat», 2000.

TEST SAVOLLARI

1. Demokratiya so'zining ma'nosi qanday?
A) Xalq. B) hokimiyat. D) Xalq hokimiyati. E) A va B. F) Barchasi to'g'ri.
2. Yer yuzida inson huquqlari 10 yilligi deb BMT tomonidan qaysi yillar e'lon qilindi?
A) 1991—2001. B) 1992—2002. D) 1993—2003. E) 1994—2004. F) 1995—2005.
3. Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasining 50 yilligi qachon nishonlandi?
A) 1996. B) 1997. D) 1998. E) 1999. F) 2000.
4. Inson huquqlari, shaxsning siyosiy mazmuni konsepsiyasi BMT tomonidan qachon qabul qilindi?
A) 1996. B) 1997. D) 1998. E) 1999. F) 2000.
5. I. Karimov. «O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari» nomli ma'ruzasini qachon qildi?
A) 1995. B) 1996. D) 1997. E) 1998. F) 1999.
6. «Davlat ishlarining to'qqiz ulushi kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushi esa qilich bilan bajo keltirilur»,— degan jumla kimning qaysi asaridan olingan?
A) Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig»idan.
B) Nizomulmulukning «Siyosatnoma»sidan.
D) Amir Temurning «Tuzuklar»idan.
E) Husayn Voiz Koshifiyning «Axloqi Muhsiniy»sidan.
F) Xoja Samandar Termiziyning «Dastur ul-muluk»idan.
7. «Pul tugamay — aql kirmas» maqolining haqiqiy ma'nosi qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?
A) Pul bilan aql aslo chiqisholmaydi — biri bor joyda ikkinchisiga o'rin yo'q.
B) Puling bormi — ayovsiz sarflayver, bo'lmasa aqling kirmaydi.
D) Borida katta-katta sarflab qo'yib, muhtojlikda qolganingda pushaymon yeysan — aqling kiradi.
E) Har uchala qatordagi ma'no to'g'ri.

- F) Faqat «B» qatordagi javob to'g'ri.
8. «Ishning o'zini bilguncha — ko'zini bil» maqolining ma'nosi nima?
- A) Bir narsani bilar-bilmas mahmadonagarchilik qilaverma, undan ko'ra ish o'rgan, shu senga foydali bo'ladi.
- B) Uddaburon shoyini o'zi emas, o'rgimchakka to'qitadi; qurbaqaning oyog'iga taqa qoqa oladi.
- D) Ishning oson, qulay, o'ng'ay, unumli usulini izla.
- E) Ko'zini bilsang, har qanday mushkul ishning ham uddasidan chiqasan.
- F) «B», «E» qatorlar to'g'riga o'xshaydi.

II bob. MA'NAVIYATNING TABIAT BILAN ALOQASI VA JAMIYAT IJTIMOIIY- MA'RIFIY HAYOTIDAGI ROLI

9-§. TABIATNI ASRASH — INSON MA'NAVIYATINING MUHIM BELGISI

Inson tabiat mulki

Insoniyat tabiatning (mavjudotning, borliqning), inson esa atrof-muhitning ajralmas qismidir.

Insonni qurshab turgan tabiat, uning paydo bo'lishi va rivojlanishi qonuniyatlarini falsafiy nuqtayi nazardan fahmlash, ilmiy bilish amaliyotda katta ahamiyat kasb etadi. A. Navoiy aytganidek «Inson aql chirog'i, qolaversa butun koinot ko'zining nuridir». Tabiat benihoyat xilma-xil shakl va ko'rinishlarda bo'lib, insonni qurshab turgan moddiy olam, butun borliqni qamrab oladi. U keng ma'noda olganda materiya, koinot tushunchalarini ham ifodalaydi.

Inson har doim tabiat bag'rida yashagan va bundan keyin ham yashaydi. Inson hech qachon tabiatdan tashqarida, u bilan aloqa va munosabatda bo'lmasdan turib yashay olmaydi. Tabiat biz uchun moddiy ne'matlarning birinchi manbayi sifatida ham, sog'liq, shodlik, hayotiy qiziqishlarning va har bir kishidagi ma'naviy boyliklarning bitmas-tuganmas manbayi sifatida ham o'zining g'oyat zo'r ahamiyatini hech qachon yo'qotmaydi.

Tabiatning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan Yer insonning oziq-ovqat manbayi, uning dastlabki mehnat vositalarining xazinasidir. Yer insonni boqadi. Ingliz olimi Vilyam Petti aytganidek, mehnat boylikning «otasi» bo'lsa, yer uning «onasi»dir. Odamlar bir necha ming yillar davomida uning issiq bag'rida voyaga yetdi. Demak, tabiat inson uchun eng e'zozli va qadrli maskandir.

Tabiat — tabiiy resurslar manbayidir. Tabiiy resurslar, ya'ni yonilg'i, nafas olinadigan havo, ichiladigan suv, har xil xomashyolar bo'lmasa inson, jamiyat yashay olmaydi, sanoat, qishloq xo'jaligi va madaniyatni yuksaltirib bo'lmaydi.

Sharq falsafasi va islom ta'limotida Alloh hamma narsaning ibtidosi, materiyan ham, tabiatni ham Tangri taolo — Xudo yaratgan, deyiladi. Masalan, Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, Tangri taolo odamni suv bilan tuproqdan yaratgan. «Odam alayhissalomning yaratilishini muharram ul-ehrom oshuro oyi o'ninchi kuni, juma kuni soat 11 da; birinchi tole' bo'yicha Jadi va Zuhul darajasida, Mushtariy Xutda, Mirrix Hamalda, Qamar Saratonda, Shams Asadda, Atorud Sumbulada, Zuhro Mezonda paytida bug'doyrang kishi chehrasida baland qomatli va jingalak sochli qilib yaratdi. Yaratgan Tangri hazrati Odamga behishtdan joy berdi. Havvoni u uyqusirab turganda uning chap biqinidan yaratdi».

Ilmiy falsafa tabiiy fan ma'lumotlariga asoslanib, odam tabiatning ajralmas qismi, uning oliy mahsulidir, deb hisoblaydi. Tabiatning mavjudligi insonga, uning ongi va sezgisiga bog'liq emas, deb uqtiradi. Bundan million yillar muqaddam Yer shunday bo'lganki, unda o'zining sezgilari va ongiga ega bo'lgan inson u yoqda tursin, boshqa har qanday mavjudotning ham yashashi uchun hech bir imkoniyat bo'lmagan. Yer, Quyosh sistemasi, umuman tabiat har qanday ongdan tashqarida va unga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir. Kishi ongi tabiat taraqqiyotining faqat muayyan bosqichidagina uning mahsuli sifatida vujudga kelgan.

Tabiat, butun moddiy olam doimiy harakatda, to'xtovsiz o'zgarish va rivojlanishdadir. Tabiatning, materiyaning fazoda cheksiz va vaqtda abadiy bo'lgan tinimsiz harakati jarayonida ba'zi bir narsalar yemiriladi, yangilari paydo bo'ladi.

Tabiatning million yillar ichidagi tadrijiy taraqqiyoti jarayonida jonsiz dunyo kelib chiqqan. Jonli dunyoning paydo bo'lishi tabiatning, materiyaning cheksiz koinotdagi taraqqiyotidan kelib chiqishi mumkin bo'lgan oqibatlardan biridir. Jonli materiya keyinroq yuz bergan hodisalar, uzoq davom etgan taraqqiyot samarasidir. Jonli tabiat ham, jonsiz tabiat ham doimiy harakatdadir. Lekin

harakat ularning har ikkalasida ham biroz boshqacharoq shaklda amalga oshadi.

Inson taraqqiyotning ilk bosqichlarida, u tabiatdan endigina ajralib chiqqan kezlarda juda nochor hayot kechirgan, tabiat kuchlariga qaram bo'lgan, tabiatning tayyor mahsulotlarini iste'mol qilib kun kechirgan. Keyinchalik mehnat tufayli turli ish qurollari yasash, moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish asosida kishilik jamiyati paydo bo'lgan va rivojlangan.

Forobiyning fikricha, «har bir inson o'z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko'p narsalarga muhtoj bo'ladi, u bir o'zi bunday narsalarni qo'lga kirita olmaydi, ularga ega bo'lishi uchun insonlar jamoasiga ehtiyoj tug'iladi. Bunday jamoa a'zolarining faoliyati bir butun holda ularning har biriga yashash va yetuklikka erishuv uchun zarur bo'lgan narsalarni yetkazib beradi. Shuning uchun inson shaxslari ko'payadilar va yerning aholi yashaydigan qismiga o'rtnashadilar, natijada, inson jamoasi vujudga keladi».

Kishilik jamiyati moddiy olamning, tabiatning ko'p ming yillik tadrijiy taraqqiyotining qonuniy mahsulidir. U taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida, insonlar jamoasi kelib chiqqan davrda yuzaga keladi. Demak, jamiyat tarixi va uning taraqqiyoti inson ma'lum jamoaga birlashib mehnat qilgan, ishlab chiqarish qurollarini yaratgan, ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar shakllangan davrdan boshlanadi. Qadimgi xalq og'zaki ijodiyoti va yozma yodgorliklarni o'rganish jarayonida hozirgi o'zbek xalqining ajdodlari bundan bir necha ming yillar oldin tabiat qo'ynida yashaganligiga e'tibor berish joiz. Ular yuksak va o'ziga xos madaniyatni vujudga keltirishda juda katta va mashaqqatli yo'lni bosib o'tishgan.

Dastlabki tosh qurollaridan tirikchilik uchun foydalanishdan ancha takomillashgan mehnat qurollari yasashgacha, undan urug'chilik, qabilachilik davrlariga kelib, xo'jalik va madaniy taraqqiyotda erishilgan yutuqlargacha bo'lgan tariximiz ota-bobolarimiz boy qadimiy madaniyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Bu o'rinda mi-

loddan avvalgi birinchi ming yillikda Baqtriya, Xorazm, So'g'diyona, Marg'iyona, Parfiya, Zarafshon vohalari, Parkana kabi o'lkalarda turli qabila va elatlar yashaganligiga e'tibor berish lozim. Bular hozirgi o'zbek xalqining «ildizi» hisoblangan saklar, massagetlar, so'g'dlar, xorazmiylar, baxtarlar, chochliklar va parkanaliklar kabi qabila va elatlar ekanligini bilishimiz kerak. Keyinchalik ular o'zaro va boshqa ko'p urug'lar bilan birlashib ketgan hozirgi Markaziy Osiyo hududidagi xalqlarning ajdodlari sifatida o'rganiladi.

Bu elatlar yashagan hududlarda tabiat bilan bog'liq o'ziga xos madaniy an'analar tarkib topa borgan. Eng qadimgi kishilarning dastlabki oddiy istaklari, orzu-umidlari va xislatlari qadimgi eposlarda, ulardagi afsonaviy obrazlar qiyofasida o'z ifodasini topgan. Shunga ko'ra tabiat kuchlariga, ruhga sig'inish — animizm, ajdodlar ruhiga sig'inish — totemizm, sehrgarlik kabi diniy e'tiqodlar va marosimlar aks etgan afsonalar, rivoyatlardan eng qadimgi avlodlarimizning tafakkur dunyosini bilib olsa bo'ladi. Bu rivoyatlar, afsonalar massagetlar, saklar, xorazmiylar, so'g'dlar yashagan davrlarga borib taqaladi.

**Zardushtiylik
va tabiat**

Zardushtiylik dini va uning muqaddas kitobi «Avesto» ham bevosita tabiat bilan bog'langan bo'lib, tabiatni avaylab asrashga da'vat etadi. «Avesto»da dunyoning moddiy asosi hisoblangan yer, tuproq, havo muqaddaslashtirilgan. Havoni bulg'ash, ifloslantirish, hayvonlar o'ligi u yoqda tursin, odamlar jasadini ham yerga ko'mish, suvga oqizish, olovda yoqish gunoh hisoblangan. Marhumlar yerni, suvni, havoni zaharlab qo'ymasliklari uchun jasadlarini maxsus sopol idishlarda ko'mish rasm bo'lgan. Zardushtiylik diniga amal qilgan O'rta Osiyodagi qabilalar suvga va olovga sajda qilganlar, Qu-yoshni ilohiy mavjudot darajasiga ko'targanlar.

«Avesto» Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyatining bizgacha yetib kelgan eng qadimgi yodgorligi bo'lib, zardushtiylikning muhim qonun-qoidalarini o'zida mujassamlashtirgan.

Qur'oni karim va hadislarda borliqqa munosabat, atrof-muhitni iflos qilmaslik, tozalik, daraxt ekish haqida muhim fikrlar mavjud. Hadislarda: «Qaysi bir musulmon biror daraxt yoxud biror ekin eksayu, uning hosilidan inson, qush yoki hayvon yesa, buning uchun unga ajr-u savob ato etilur»,— deyiladi.

Shuningdek, yerning shakli, yulduzlar, Quyosh va Oyning aniq hisob — o'lvoh bilan harakatlanishi haqidagi ma'lumotlar berilgan bo'lib, islom dini ilmiy emas, degan ko'pgina bir tomonlama talqin etilgan tushunchalarni rad etadi. Qur'oni karimdagi «A'rof» surasining 30-oyatida: «Alloh bergan rizqdan yenglar, ichinglar, lekin isrof, uvol qilmanglar, haqiqatan ham Alloh isrof qilguvchilarni sevmaydi»,— deyilishi tabiatga ham munosabatni anglatib, uni isrof qiluvchilar, uvol qiluvchilarga qarshi qaratilgandir. Bu masala hadislarda ham bir necha joyda beriladi va «har qanday isrof qilish — haromdir»,— deb xulosa qilinadi. Hadislarda tabiatga mehr, tevarak atrofni, suvni, havoni, tuproqni, hattoki hayvonni pokiza saqlash asosiy g'oyalardan hisoblanadi.

**Xalq og'zaki ijodi
va tabiat**

O'rta Osiyo xalqlarining tabiat bilan bog'liq eng qadimgi zamonlarga oid ayrim og'zaki adabiyot yodgorliklaridan ba'zi bir manbalar bizga qadar saqlanib qolgan. Antik tarixchilardan Gerodot, Kteziy, Polien, Xares Mitilenskiy va boshqalarning kitoblarida xalq og'zaki ijodiga mansub ayrim asarlarning mazmuni hikoya qilib qoldirilgan. Shuningdek, o'rta asr tarixchilaridan Hamza Isfahoniy, Tabariy, Ma'sudiy, Beruniy, Saolibiy va boshqalarning asarlarida ham og'zaki adabiyotga doir qimmatli ma'lumotlar uchraydi. «Avesto», «Behistun», «Bundaxishin», «Denkar» kabi yozma yodgorliklarda ham og'zaki adabiyotning tabiat bilan bog'langan ba'zi bir namunalari keltirilgan. Mahmud Koshg'ariy esa o'zining mashhur lingvistik asari «Devonu lug'otit turk»da tabiatning turli hodisalari haqida qadimgi qo'shiq, lirik she'r va maqollardan turli namunalar bergan. «Xudoynomak» va ulug' shoir Firdavsiyning «Shohnoma»sida qadimgi xalq og'zaki

adabiyotining bir qancha asarlari va tabiatga oid obrazlari qayta ishlangan. Shu bilan birga tabiat kuchlari haqidagi qadimgi og‘zaki adabiyotning izlari, uning «arxaik elementlari» keyingi davrlarda yaratilgan xalq og‘zaki ijodi asarlarida ham saqlanib qolganligini ko‘rish mumkin. Bular qadimgi og‘zaki adabiyot namunalari bilan tanishtirib, tabiat bilan muloqot haqida ma’lum tasavvur tug‘diradi.

Quyida shunday mif va afsonalardan ayrim namunalar keltiramiz. «Xubbi va Erxubbi afsonasi» — Xorazm mifologik afsonasida Xubbi suv xudosi va kishilarni halokatlardan qutqaruvchi sifatida gavdalanadi.

Juda qadim zamonlarda, Faridun va hatto Jamshid zamonidan burun, Amudaryoda Xubbi degan bir yigit bo‘lgan ekan. U tabiat qo‘ynida yashab, bir qo‘li bilan baliq tutar, ikkinchi qo‘li bilan uni quyoshga tutib turar, baliq bir zunda pishar ekan. Xubbi shu xilda baliq yeb, Amudaryoda 700 yil yashabdi, daryoni qo‘riqlabdi, biror yomon ruh, hattoki chivin ham daryoga yaqin yo‘lashga botinolmabdi. Xalq suvga ma’mur bo‘lib, shod-hurram yashar ekan. Biroq Jamshid zamonasiga kelib, Xubbi g‘oyib bo‘libdi. Kishilar uni osmon suvlarining hukmroni bo‘lgan qiz o‘g‘irlab olgan, deb faraz qilibdilar. Xubbi g‘oyib bo‘lgandan keyin Amudaryoga uning onasi kelibdi. U birinchi bo‘lib qayiq yasabdi, kishilarni qayiqda suzish va dushmanga qarshi suvda jang qilishga o‘rgatibdi. Biroq kunlardan bir kun Xubbinning onasi g‘oyib bo‘libdi. Lekin kishilar o‘z homiylarini, Xubbi va uning onasini unutmadilar. Ular qayiqlarda Xubbinning onasi qiyofasini tasvirlabdilar.

Bu narsa tabiat bilan insonlar o‘rtasidagi muloqotning azaliyligini, tabiat insonning homiysi, boquvchisi ekanligini ko‘rsatish bilan birga, uning qonunlariga qarshi chiqilsa, tabiatning muvozanati buzilsa, albatta falokat sodir bo‘lishini ko‘rsatadi.

Quyida keltirilayotgan «Baraktom qal’asi haqidagi afsona» ham buni tasdiqlaydi (III—IV asrlarda bino bo‘lgan).

Qadim zamonlarda Qoraqalpog‘istonning Qozoq’istonga chegaradosh bir vodiysida Barak degan zolim shoh bo‘lgan ekan. Shoh bir qasrida o‘zi tursa, ikkinchi

qasrida katta ov burgutini saqlar ekan. Kunlardan bir kun qasrga burgutning onasi Anqo (mifik qush) kelibdi. Shoh kishilarning gapiga quloq solmay, ona-bolaning diydor ko'rishishiga xalaqit berib, burgutni ovga olib chiqmoqchi bo'libdi. Burgut g'azablanib Barakka chovut solibdi-da, uni osmonga ko'tarib chiqib, yerga tashlab yuboribdi. Barak shohning parchalangan jasadini o'sha qasrda dafn qilinibdi. Vodiy xarob bo'libdi, karvonlar unga yaqin yo'lamaydigan bo'lib qolibdilar.

Jamiyat tarixi kishilar o'rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy munosabatlar tarixidir. Jamiyat rivojlaniishi esa shu munosabatlarning o'sishi va takomillashishi shaklida bo'ladi. Jamiyat tarixi tabiat rivojlanishi tarixining ma'lum bir davridan boshlanadi.

Shunday qilib, inson va jamiyat tabiatning ajralmas bir qismi bo'lishi bilan birga, uning alohida ongli qismidir. Jamiyat hamisha tabiat bilan o'zaro aloqada bo'ladi. Inson har doim tabiatning qo'ynida yashaydi.

Insonning tabiatga munosabati Inson hech qachon tabiatdan tashqarida, u bilan aloqada va munosabatda bo'lmasdan turib yashay olmaydi. Tabiat bilan jamiyat, tabiat bilan inson, tabiat tarixi bilan jamiyat tarixi dialektik birlikda, ta'sir va aks ta'sirdadir. Ularni bir-biridan ajratish mumkin emas. Har bir inson, umuman jamiyat va insoniyat tabiat bilan uzviy aloqadorlikda yashaydi. Kishilarning moddiy ne'matlar ishlab chiqarishi uchun muayyan tabiiy sharoitlar talab qilinadi. Tabiatning jamiyat bilan yaqindan aloqada bo'lgan, uning taraqqiyotiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadigan qismi tabiiy muhit deb ataladi. Yer va yer osti boyliklari, daryolar, iqlim, odamlar va boshqa shu kabilar tabiiy muhitni tashkil etadi. Demak, insonning tabiat bilan aloqasi Yerda inson paydo bo'lgan vaqtlardanoq yuzaga kelgan bo'lib, bu zaruriy obyektiv aloqadorlik o'z ahamiyatini bundan keyin ham hech qachon yo'qotmaydi. Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi aloqadorlik, jamiyatning tabiatga, tabiatning esa jamiyatga ta'siri kishilar ongi va irodasiga bog'liq

bo'lmagan obyektiv qonuniyatdir. Jamiyat bilan tabiatning obyektiv aloqadorligi, tabiiy sharoitlarning jamiyat taraqqiyotiga ko'rsatadigan ta'siri jahondagi ayrim xalqlar va mamlakatlarga taalluqligina bo'lib qolmay, balki butun insoniyat uchun, barcha jamiyatlar va mamlakatlar uchun bir xilda umumiydir. Tabiiy muhit insonning moddiy ne'matlar ishlab chiqarish faoliyatining doimiy, abadiy va zaruriy shartidir.

Odam paydo bo'lgan davrdan to hozirga qadar tabiatga ta'sir qilib, uni batamom o'zgartirib yubordi. Jamiyat rivojlangan sari qo'l mehnatidan mashinalashgan sanoat ishlab chiqarishiga o'tildi. Dehqonchilikda ham texnikani qo'llash kuchayib, texnologik ishlab chiqarish asosiy o'rin egalladi. Yer osti boyliklarini qazib olish mislsiz o'sdi. Ekinlar hosildorligini oshirish uchun kimyoviy usullar keng joriy etildi. Avtomobil, temir yo'l, suv va havo transportida neft yonilg'isini ayovsiz ishlatish kuchaydi. Fazoni o'zlashtirish, ommaviy qirg'in qurollarining yaratilishi natijasida jamiyat hayotida, kishilar turmush tarzida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Tabiat ifloslandi. Keyingi ming yilliklar davomida inson faoliyati natijasida Yer shari yuzasi, iqlimi, o'simligi, hayvonot dunyosining tanib bo'lmas darajada o'zgarib ketganligi bunga misol bo'la oladi. E'tirof etish kerakki, insonning o'z istiqbolini o'ylamay qilgan xatti-harakatlari, ko'r-ko'rona qilmishlari tufayli tabiat behad ozor chekdi, ko'p narsalardan abadiy judo bo'ldi. Har xil kosmik changlar, issiqlik elektr stansiyalari, avtomobillar sonining tez o'sib borishi, radioaktiv moddalar va boshqalar ta'siri ostida barcha jonli mavjudotning hayot manbayi bo'lgan havo toqat qilib bo'lmaydigan darajada ifloslanmoqda.

Atrof-muhitning radioaktiv va kimyoviy chiqindilar bilan bulg'anishi aholining, chorva mollarning, parrandalarning, daryo va ko'llardagi, suv omborlari, dengiz va okeanlardagi baliq hamda boshqa jonivorlarning ko'plab zaharlanishiga sabab bo'lmoqda.

Islom Karimovning «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida...» kitobida ko'rsatilishicha, mamlakatimiz kelajagiga quyidagi ekologik muammolar xavf solmoqda:

1. Yerning cheklanganligi va sifat tarkibi pastligi.
2. Suv zaxiralarining taqchilligi va ifloslanganligi.
3. Orolning qurib borish havfi.
4. Havo bo'shlig'ning ifloslanishi.

Tabiatga noto'g'ri munosabat, yer osti boyliklarini qazib olishda qoidalarga amal qilmaslik ba'zan zilzilalar keltirib chiqaradi. Yer yuzida vujudga keluvchi hududiy, xalqaro nizolar, kelishmovchiliklar, qonxo'rliklar bilan tabiiy ofatlar orasida o'zaro bog'liqlik bor, degan farazlar ham mavjud.

Hayvonot va nabotot olami hamda atrofimizni o'rab turgan boshqa narsalarni to'la-to'kis himoya qilish, saqlash, ularni buzmaslik, isrof qilmaslik to'g'risida ko'pgina maslahatlar mavjud, ularni doimo esda tutishimiz kerak.

Ekologik vaziyatning nihoyatda keskinlashib ketganini Markaziy Osiyo mintaqasi misolida ham ko'rishimiz mumkin. Sho'ro totalitar tuzumi davrida mintaqamizning yakka-ziroatchilikka ixtisoslashtirilishi va suv resurslarining cheklanganligi natijasida bugungi kunda Orol dengizi qariyb yarmigacha qurib bo'ldi. Suv ketib qolgan joylarda ikki million gektarga yaqin qum va tuzdan iborat sahrolar paydo bo'ldi.

Orol muammosi faqat O'zbekistonga yoki Markaziy Osiyodagi mamlakatlarga taalluqli mintaqaviy muammo bo'lib qolmay, umumbashariy muammo hamdir. Orol bo'yidagi ekologik vaziyat keyingi paytlarda shu qadar keskinlashib, fojiali tus olib ketdiki, undan faqat Markaziy Osiyo xalqlari emas, balki butun yer kurrasi zarar ko'rmoqda.

Tabiat muqaddas bir dargoh, inson ko'z ochib ko'rgan dunyo bamisoli ona quchog'i, inson uchun beshikdir. Biz yashab, nafas olib, kun kechirib turgan tabiat, uning tarkibiy qismi bo'lmish Yerimiz — hammaning, butun insoniyatning umumiy uyi, umumiy makonidir.

Bugungi kunga kelib moddiy olam va undagi mavjud narsalar to'g'risida insoniyat ma'lum bilimga ega. Shu sababli atrof-muhit muhofaza qilinmasa, insoniyatning yashashi tobora qiyinlashib borishi sezilmoqda. Natijada, «Ekologiya» fani yuzaga keldi. Bu fan atrof-muhitni muhofaza qilishning milliy, mintaqaviy va umumbasha-

riy muammolarini o'rgatadi. U kishilar ongiga «Ekologik xavfsizlik», «Ekologik tozalik» tushunchalariga amal qilish vazifasini ishlab chiqaruvchilar va aholi zimmasiga yuklashni tashviqot qiladi.

Tabiatni ko'z qorachig'idek saqlash, atrof-muhitning ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik umumdavlat, umuminsoniyat ishidir. Tabiatni muhofaza qilishning dolzarbligi ham shunda.

Eng qadim zamonlardanoq aql va ijtimoiylik inson tabiatini tashkil etuvchi tamoyillar deb hisoblangan. Insonga aqlli mavjudot va «ijtimoiy maxluq» degan ta'riflar berilgan.

Arastu inson tabiatiga biroz torroq qaragan va uni «siyosiy hayvon» (zoon roliticon) deb atagan.

Bizning buyuk bobokalonlarimiz Forobiy va Ibn Sino ham yunon falsafasining, xususan, Aflotunning inson tabiati to'g'risidagi fikrlarini e'tirof etganlar va rivojlantirganlar.

Dastlab Zigmund Freyd va uning izdoshlari inson tabiatiga irratsional ong osti hodisalari chuqur ta'sir ko'rsatishini isbotladilar.

Inson tabiati haqida o'ziga xos fikr yuritganlardan biri E. Kassirer bo'ldi. U inson turli ramzlar yaratuvchi maxluq (animal sumboliot) ekani haqidagi g'oyani o'rtaga tashladi. Inson o'zi bilan tabiat oralig'ini turli ramzlar bilan to'ldiradi hamda ular orqali o'zaro va tabiat bilan bog'lanadi. So'zlashuv tili inson yaratgan shunday ramz. Madaniyatning har bir hodisasi — ramz. Masalan, til nafaqat kishilarning o'zaro aloqasini ta'minlaydi, nafaqat ularning jamoaga birlashishi, jamiyatni vujudga keltirishiga shart-sharoit tug'diradi, shu bilan birga tafakkurni yuzaga chiqaradi.

Shuningdek, badiiy so'z san'ati madaniyatning eng qadimgi va uzoq tarixga ega bo'lgan sohasidir. Uning kurtaklari ibtidoiy jamiyat kishilarining olam haqidagi tasavvuri, dunyoqarashi hali sodda xarakterga ega bo'lgan davrdayoq vujudga kelgan edi. Shunga ko'ra mehnat jarayonining rivoji inson tajribasi va ongi mafkura turlarining bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lgan mustaqil sohalari sifatida taraqqiy etishiga xizmat qiladi. Kishilar turmush tajribalarini, tabiat va jamiyat haqidagi fikr-

tushunchalarini obrazli soʻz orqali tasvirlash, bayon etish koʻnikmalarini yarata boshlaganlar. Badiiy soʻz tajribasining oʻsishi, badiiy did va zavqning takomillashib borishi xilma-xil badiiy shakllarni, adabiy janrlarni vujudga keltiradi. Shunday qilib, badiiy soʻz sanʼati yozma adabiyotning vujudga kelishi uchun zamin hozirlaydi. U ogʻizdan-ogʻizga, avloddan-avlodga, davrdan-davrga oʻtadi. Biroq dastlab qanday yaratilgan boʻlsa, har qachon aynan oʻsha holicha saqlanib qolmay, balki ijodiy qayta ishlanadi. Sababi, turli xil oʻzgarishlarga uchraydi, yangi-yangi maʼlumotlar bilan boyiydi, yangi sharoitga muvofiqlashadi.

**Inson tushunchasi
bardavomligi**

Hozirgi tarixiy sharoit ham-maning, birinchi navbatda ziyolilar va siyosiy arboblarning inson haqidagi tushunchalaridagi ilmiy-falsafiy mazmunni anglab olishlarini taqozo etmoqda. Masalan, «odam» va «inson» tushunchalari hatto baʼzi ilmiy adabiyotlarda, ommaviy axborot vositalarida deyarli bir mazmunda qoʻllab kelinmoqda. Bu gʻoyaning davom etishi uning mafkuraviy taʼsirchanligiga putur yetkazishi mumkin.

Fiziologik jihatdan oʻxshash va ongli mavjudotning hammasi «odam» deyiladi. Boshqacha aytganda, biologik mohiyati ijtimoiy mohiyatidan ustuvor turadigan, muqaddas qadriyatlarni oʻzlashtirishga hali ulgurmagan, torroq manfaatlar qobigʻida cheklanib qolgan kishilarning hammasi odam hisoblanadi. Shu maʼnoda oʻgʻri, bosmachi (reketchi), tamagir, poraxoʻr, fohisha va boshqalar ham, albatta, odam. Biroq ularni inson qatoriga qoʻshib boʻlmaydi.

«Inson» tushunchasining falsafiy mazmuni bor. Muayyan jamiyat va madaniyat tomonidan eʼtirof etilgan odob-axloq maromlari, tartib-qoida (qonun)larga ixtiyoriy yoki ixtiyorsiz xilof xatti-harakat qilib qoʻysa, vijdon azobida qolib, chuqur iztirobga tushuvchi, oʻzini-oʻzi kechirmaydigan oliy bir zot insondir. «Alloh tomonidan yer yuziga xalifa qilib yaratilgan» Inson maʼnaviy madaniyat, odob-axloq tashuvchisi, jamiyat tayanchidir. Chunki insonning feʼl-atvori, xatti-harakatini, butun faoliyatini ijtimoiy mohiyat

belgilaydi, biologik mohiyat ikkinchi darajali bo'lib qoladi. Insonning ajralmas atributi muayyan dunyoqarash negizida shakllangan ma'naviyatdir. So'zi bilan ishi bir, insof-di-yonatli, halol-pok, havoyi nafsini jilovlay biladigan, xalq, Vatan ishq bilan yashaydigan, adolat timsoli bo'lgan va shu kabi oliyjanob fazilatlar egalari ma'naviyatli shaxslar hisoblanadilar.

Odam uchun eng qiyin, murakkab muammo o'zligini anglash va qadrlashdir. O'zi inson ekanligini anglagan odam albatta o'z qadrini biladi, bunday kishilardagina boshqalarni qadrlash his-tuyg'usi kuchli bo'ladi. Aqlli odam zotiga mansub ekanligini to'la his etgan kishi shunga muvofiq, hayot yo'nalishini belgilaydi, be'mani ishlardan o'zini tiya biladi. Odamning insonga aylanishining zarur sharti jamiyat va undagi munosabatlardir. Jamiyat va undagi kishilar odam o'zini anglay bilishi uchun bir ko'zgu rolini o'ynaydi. Chunki u o'zining xulq-atvori, talab-ehtiyojini o'zini qurshagan odamlar, ularning jamoalari odob-axloq maromlari bilan taqqoslaydi, baholaydi va munosabatini belgilaydi.

Inson tashqi olamni ko'zi orqali ko'rishi, tanasidagi boshqa a'zolar orqali sezishi mumkin. Lekin u o'zini faqat oyna orqali ko'rishi mumkin. Ammo, u o'zini qanday bo'lsa, shundayligicha his etishi uchun real oynada emas, balki o'z xatti-harakatini boshqalarniki bilan taqqoslash, solishtirish, baholash «oynasi»ga qarashga o'rganishiga to'g'ri keladi. Odam o'zligini anglab yetgandagina o'zi yashab turgan jamiyat, o'tgan avlodlar, ularning tarixiy tajribalari, an'analarning ahamiyatini tushunib yetadi. Bunga o'qish, o'rganish orqali, o'tgan voqea va hodisalarni bugungi kun voqeligiga solishtirish, taqqoslash orqali his etadi, fahmlab oladi.

Odam o'zligini anglab, insonga aylanishi uchun u o'zini o'zi his etishi (sezishi), idrok etishi (fahmlashi), muayyan madaniyat va ijtimoiy guruhga o'zi mansubligini anglashi, o'z «Meni»ga ega bo'lishi lozim. Inson tabiati faqat umuminsoniy xususiyatlardan yoki tamoyillardan iborat emas. U, shuningdek, insonning muayyan tarixiy, ijtimoiy va xoslangan (individual) mavjudlik holati bilan ham bog'liq. Bu holat shaxsning moyilliklari, u yoki bu narsani yaxshi

ko'rish, sig'inishi, taqvodorlikka moyillik yoki uni inkor qilish kabi axloqiy, huquqiy, estetik, diniy tuyg'u va me'yorlarini ham qamrab oladi. Zero, ota-bobolarimiz: «Ishqsiz — eshak, dardsiz — kesak», deganlarida inson tabiatining eng muhim jihatini e'tirof etganlar.

Buni Alisher Navoiy so'fiyona tarzda shunday ifodalaydi: «Inson jazm qilsa, Haq vasliga ham erisha olur. Zero, Haq inson qalbidadir. Insonga Haqqa vosil bo'lish ishq va qobiliyati berilgan». Hadisi sharifda insonni ulug'laydigan, uni mukarram zot deb ta'riflaydigan fikrlar, ko'rsatmalar, shariat hukmlari istagancha topiladi. Islom dini ta'limotiga ko'ra, Alloh bandasi bo'lgan inson tirikligida ham, vafot etganida ham ulug'dir. Tirik insonlarga bo'lganidek, uning jasadiga ham, qabriga ham hurmat ko'rsatiladi.

Insonning erkin kamoliga xizmat qiladigan, undagi ijobiy qobiliyatlarni, fazilatlarni boyitadigan, rivojlantiradigan ehtiyojlari sog'lom ehtiyojlardir. Aksincha, nafsning kuchayishiga, molparastlikka, shahvatparastlikka, mansabparastlikka — xullas, insondagi salbiy jihatlarning kuchayishiga xizmat qiladigan ehtiyojlar nosog'lom ehtiyojlardir. Ular inson ma'naviyatining qashshoqlanishiga, shaxsning nafi va hirsining quliga aylanib, yemirilishiga sabab bo'ladi. Insonda sog'lom ehtiyojlarning shakllanishiga, uning o'z shaxsi bilan ixtilofga bormasdan yashashiga, asl insoniy mavjudligini ta'minlashga xizmat qiladigan aqliy va hissiy muhit, falsafiy, axloqiy, ilmiy, diniy, badiiy va boshqa madaniy qadriyatlar, me'yorlar, omillar hamda ijodiy faoliyatining mushtarak tizimi ma'naviyatdir.

Har doim har bir insonda yuksak mas'uliyat hissi bo'lishi kerak. Chunki ota-bobolar yaratgan sivilizatsiyani kelgusi avlodga eson-omon yetkazish lozim. O'zbek xalqi oldida ham shunday vazifa turadi. Chunki xalqimizning genofondi tozadir. Xalq sog'lig'ini ta'minlash uchun juda katta ishlar qilinmoqda. Moddiy g'amxo'rlik, jismoniy chiniqish uchun davlat dasturlari mavjud. Chunki jismoniy sog'lom va ma'naviy barkamol xalq, millat dunyoda munosib o'rin topadi.

Ma'naviyat, madaniyat, ma'rifat, odob-axloq, ta'lim-tarbiya xususida islom dini ta'limotida bayon etilgan asosiy

qoidalar, huquqiy me'yorlarning ahamiyatini butun dunyo allaqachon e'tirof etgan.

Yuqorida zikr etilgan asosiy qarashlarni umumlashtirib, xulosa qiladigan bo'lsak, ma'naviyat insonning asl tabiatini, uning ijtimoiyligi va shaxs sifatida individualligini mustahkamlashga, aqliy va ruhiy dunyosini tarbiyalashga, kamol toptirishga, ijodiy va bunyodkorlik imkoniyatlarini yuksaltirishga, jamiyatning madaniy merosini boyitishga xizmat qiladi, uning o'zi ham aynan o'sha narsalardan tashkil topadi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Inson, tabiyat, tabiiy resurslar, zardushtiylik, xalq og'zaki ijodi, xubbi va Irhubbi, Baraktom, atrof-muhitning ifloslanishi ekologiya, Freyd, inson tabiati, Orol muammosi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Inson — tabiatning ajralmas qismi ekanligi haqida fikr bildiring.
2. Tabiatni o'zgartirishning yaxshi va yomon oqibatlari haqida misollar keltiring.
3. Zardushtiylikda tuproq, suv, havo va olov nega muqaddaslashtirilgan?
4. Tabiatdagi o'zgarishlar, ekologik muammolar hozirgi davrda insoniyatga qanday xavf solmoqda?
5. Orol muammosi haqida o'z fikringizni bildiring.
6. O'zbekiston Respublikasining «Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida»gi Qonunini sharhlang.
7. Baliq ovi va turli hayvonlar, parrandalar ovi qay paytda taqiqlangan?
8. Hovli-joyga ekiladigan daraxt ko'chatlarining ekilish tartibini tushuntirib bering.
9. Inson bardavomligi tushunchasini falsafiy izohlang.

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: «O'zbekiston», 1997.
2. S. Otamurotov, J. Ramatov, S. Husanov. Ma'naviyat asoslari. T.: 2000.
3. Falsafa. Ma'ruzalar matni. T.: 2000.
4. M. Imomnazarov, M. Eshmuhammedova. Milliy ma'naviyatimiz asoslari. T.: «Islom universiteti», 2001.

TEST SAVOLLARI

1. Ekologiya ekinlar hosildorligini oshirishning qaysi usulini ma'qullaydi?
A) Texnika va mexanizmlardan foydalanishni kengaytirish.

- B) Zararkunandalarga qarshi kurashning biologik usulini.
 D) Kimyoviy (ma'danli) o'g'itlardan samarali foydalanishi.
 E) Bioo'g'it (chirindi)lardan foydalanishni kengaytirishi.
 F) «B» va «E» qatorlardagi javoblar to'g'ri.
2. Orol bo'yida vujudga kelgan ekologik vaziyatni nega umumbashariy muammo deb hisoblaymiz?
- A) Bu yerdagi vaziyatni bir mamlakat yoki mintaqaning kuch-qudrati bilan o'nglab bo'lmasligi sababli.
 B) Bu yerdagi vaziyatning yuzaga kelishi faqat mintaqamiz xalqlari emas, balki dunyo aholisining e'tiborsizligi bilan bog'liqligi uchun.
 E) Bu yerdagi vaziyatning ijtimoiy oqibatlari butun Yer yuzida sezila boshlagani uchun.
 E) «B» va «D» qatorlardagi javoblar to'g'ri.
 F) Faqat «B» qatordagi javob to'g'ri.
3. Noqulay ekologik vaziyatning xalq (millat) genofondiga salbiy ta'siri qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?
- A) Xalq (millat)ning aqlini zaiflashtiradi, ruhiyatini tushkunlashtiradi.
 B) Xalq (millat)ning jimoniy rivojlanishini to'xtatib qo'yadi, salomatligini yomonlashtiradi.
 D) Xalq (millat)ning aqliy-ma'naviy rivojlanishi sog'lomlik, jismoniy barkamollikka bog'liqligi muvozanatini buzadi.
 E) «B» va «D» qatorlardagi javoblar to'g'ri.
 F) Faqat «D» qatordagi javob to'g'ri.
4. Ma'naviy ehtiyojlarning yuksalishi qanday qonuniyatga binoan ro'y beradi?
- A) Ijtimoiy taraqqiyotning obyektiv qonuniyatiga binoan.
 B) Birlamchi ehtiyojlarning qondirilishi ikkilamchi ehtiyojlarni keltirib chiqarishi qonuniyatiga binoan.
 D) Dastlabki ehtiyojlarning qondirilishi yanada yuksakroq yangi ehtiyojlarni tug'dirishi qonuniyatiga binoan.
 E) «B» va «D» qatorlardagi javoblar to'g'ri.
 F) Faqat «D» qatordagi javob to'g'ri.
5. Qog'ozning ixtiro qilinishini insoniyat ma'naviyati taraqqiyotidagi buyuk inqilob, desa bo'ladimi? Bo'lsa (bo'lmasa), nega?
- A) Yo'q, fazoviy kemalar yaratilishi oldida mayda ixtiro.
 B) Ha, u inson kimyoviy jarayonlarni boshqarishni o'rganib olganligini anglatadi.
 D) Yo'q, chunki u yozuvdan keyin ixtiro qilingan.
 E) Ha, u tufayli insoniyat sopol yoki charmga yozish mashaqqatlari-dan qutuldi.
 F) Ha, qog'oz bo'lmasa, tafakkur mahsuli va ma'naviyat asosi hisoblanuvchi din, ilm-fan, adabiyot, san'at hozirgidek rivoj topmas edi.
6. Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyatining bizgacha yetib kelgan eng qadimgi yozma yodgorligi qaysi?

A) «Qur'on». B) «Injil». D) «Avesto». E) «Tavrot». F) «Talmud».

7. Zardushtiylik o'zidan oldingi dinlardan nimasi bilan farq qiladi?

A) Ko'p xudolilik va tabiat hodisalariga sig'inishni inkor etib, yagona xudo Axuramazdaga e'tiqodni targ'ib qilishi bilan.

B) Ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarzidan voz kechib, o'troq hayotni ulug'lashi bilan.

D) Ezgulikning yovuzlik ustidan g'alaba qozonishi kishilarning imon-e'tiqodiga, ya'ni Axuramazda yuborgan qonunlar, tartibotlar, o'gitlarga amal qilishlariga bog'liqligini ko'rsatib berishi bilan.

E) Jonliqlar so'yib, qurbonliklar qilib emas, yerga ekin ekib hosil undirishni ibodatning oliy nuqtasi deb e'lon qilishi bilan.

F) «B», «D», «E» qatorlaridagi javoblar to'g'ri.

10-§. MA'NAVIYAT VA MA'RIFAT. BILIM OLISH HAMDA KASB-HUNAR EGALLASH — MA'NAVIY YUKSAKLIK BELGISI

Yuqoridagi mavzularda aytilganidek, qalb quyoshi bo'lgan ma'naviyat — insonning ruhiy va aqliy olamining yig'indisidir. Ma'naviyat jamiyatning, millatning yoki ayrim bir kishining ichki hayoti, ruhiy kechinmalari, aqliy qobiliyati, idrokini mujassamlashtiruvchi tushuncha. Ma'naviyat inson va jamiyat madaniyatining negizi, inson va jamiyat hayoti ma'lum yo'nalishining bosh omilidir. U muayyan iqtisodiy-ijtimoiy hayot tizimining shakllanishi, o'zgarishi yoki inqirozga yuz tutishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ma'naviyat boyib borsa, jamiyat ravnaq topa boradi va, aksincha, ma'naviyat qashshoqlashsa, jamiyat bora-bora tanazzulga yuz tutadi. Prezident Islom Karimov Oliy Majlis 14-sessiyasida «ma'naviyat» so'ziga izoh berib ta'kidlaganidek, «Ma'naviyat... insonni ruhiy poklanish va yuksalishga da'vat etadigan, inson ichki olamini boyitadigan, uning imon-irodasini, e'tiqodini mustahkamlaydigan, vijdonini uyg'otadigan qudratli botiniy kuchdir... Erkin fuqaro ma'naviyatini, ozod shaxsni shakllantirish masalasi oldimizda turgan eng dolzarb vazifadir. Boshqacha aytganda, biz o'z haq-huquqlarini taniydigan, o'z kuchi va imkoniyatlariga tayanadigan, atrofida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga mustaqil munosabat bilan yondashadigan,

ayni zamonda shaxsiy manfaatlarini mamlakat va xalq manfaatlari bilan uyg'un holda ko'radigan erkin, har jihatdan barkamol insonlarni tarbiyalashimiz kerak».

Yuqorida aytib o'tilganidek, ma'naviyat tushunchasi keng tushuncha bo'lib, u **ma'rifat, madaniyat** tushunchalarini ham qamrab oladi.

**Ma'rifat
tushunchasi va
ma'rifatparvarlik
g'oyalari**

Ma'rifat tushunchasi bilish, bilim, ma'lumot, tanish, tanishish ma'nolarini bildiradi. Umuman, uning lug'aviy ma'nosi bilimdir. Atama sifatida esa u tabi-

at, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli-tuman bilimlar, ma'lumotlar majmuasini bildiradi. **Ma'rifatli** degani bilimli, muayyan sohada ma'lumoti bor, degani bo'lib, insonparvarlik ma'naviyati zaminidagina o'z mohiyatiga ega bo'ladi. Kishilarning bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiyaga ham ma'rifat deb qaraladi. Bu so'z ilm-u urfon ma'nolarida ham ishlatiladi. Boshqacha aytganda, ma'rifat bilim va madaniyatni yoyish va yuksaltirishning hamma turlari va sohalarini o'ziga qamrab oladi. Ma'rifat — kishilarning ong-bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiya, maorif hamdir. Maorif umumiy va o'rta maxsus ta'lim beruvchi maktab va o'quv yurtlari tarmoqlarini qamrab oladi.

Ma'rifat tushunchasi kengroq bo'lib, bilim va ma'naviyatni yoyish va yuksaltirishning hamma turlari va sohalarini o'zida uyushtirgan. Lekin ma'naviyat bilan ma'rifat, maorif tushunchalarini izohlaganda, ular o'rtasiga «Xitoy devori»ni qo'yib ham bo'lmaydi, ya'ni ular bir-birini to'ldiruvchi, mukammallashtiruvchi tushunchalardir.

Prezidentimiz Islom Karimov «...ma'naviy jihatdan mukammal rivojlangan insonni tarbiyalash, ta'lim va maorifni yuksaltirish, milliy uyg'onish g'oyasini ro'yobga chiqaradigan yangi avlodni voyaga yetkazish davlatimizning eng muhim vazifalaridan biri bo'lib qoladi», deya ta'kidlab, «bizga bitiruvchilar emas, maktab ta'limi va tarbiyasini ko'rgan shaxslar kerak»ligini aytgan edi.

Ma'rifat atama sifatida tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi turli-tuman bilimlar, ma'lumotlar majmua-sini anglatadi. Yunon-rim falsafasida ma'rifat so'zi tafakkur va sof bilim deya ifodalangan. Aristotel bilimni insonning eng shirin va yaxshi faoliyati deb ta'riflagan. Platonning: «Mukammal bilimning, ya'ni men egallagan bilimning birdan-bir turi men o'zim bilmagan narsalarni bilishimdir», — degan falsafiy iborasi zahirida o'rganishning, bilimlarning cheksizligini anglatuvchi haqiqat yotadi.

Bu muhim va juda katta mavzuni o'rganishda o'rta asrlardagi islom ilm-fanida ma'rifat tushunchasi ilohiyot bilan bog'lanib, katta bilimdonlikni, o'qimishlilikni bildirganligini e'tirof etmoq lozim. Kishilarni ma'rifatli qilish va ularni ma'naviy barkamol etib tarbiyalashda ilohiyotning ta'siri beqiyos bo'lgan. Buyuk ajdodlarimizdan Imom Buxoriy, Hakim Termiziy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband, Moturidiy kabi allomalar o'zlarining beqiyos bilimlari bilan umuminsoniy madaniyatning rivojlantirishiga ulkan hissa qo'shib ketganlar. Hakim Termiziy «Kitob bayon-al-ilm» nomli risolasida ma'rifatni nur, yorug'likka qiyoslagan. Arab, xususan, Markaziy Osiyodagi ilohiyot fanida, «ma'rifat», «ilm», «amal», «odob» tushunchalari o'zaro bog'liq tushunchalar hisoblangan.

O'rta asr musulmon olami olimlari nuqtayi nazarlariga ko'ra, kishining odobi, xulqi uning ma'rifati, bilimdonligi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, inson qanchalik ma'rifatli bo'lsa, uning xulqi shunchalik yaxshi va mukammal hisoblangan. Masalan, Rohib Isfahoniyning fikricha, ilm, amal, adab yuksak unvonga, oliyjanob nasabga va boylikka tengdir. Bu uchta unsurga Sharqda ham, G'arbda katta e'tibor bilan qaralganligini hisobga olsak, bilishning salohiyati, uning mohiyatini yanada chuqurroq his qilish mumkin.

Ma'rifat tushunchasi bilan bog'liq ma'rifatchilik G'arbda XVIII asrda yaxlit oqim sifatida shakllangan bo'lsa, «ma'rifat» atamasi mashhur nemis faylasufi Immanuel Kantning «Ma'rifat nima?» nomli maqolasidan (1784-yil) so'ng ilm-fanda uzil-kesil qaror topgandir. G'arbnin tarixiy va falsafiy fanida «ma'rifat» deganda

inson aql-idroki, kuch va bilimlari tantanasiga cheksiz ishonch anglashilgan.

Madaniyat tushunchasi

Madaniyat tushunchasi ham ma'rifat bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u keng va tor ma'noda ish-

latiladi.

Keng ma'noda madaniyat — insoniyatning butun tarixiy taraqqiyot jarayonida yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklarining yig'indisidir.

Tor ma'noda «madaniyat» tushunchasi jamiyatning ma'naviy hayotini ko'rsatish uchun qo'llaniladi. Madaniyat atamasi keng ma'noda qo'llanilib, jamiyatning ishlab chiqarish, ijtimoiy va ma'naviy hayotida qo'lga kiritilgan yutuqlar majmuini, biror ijtimoiy guruh yoki xalqning ma'lum davrda qo'lga kiritgan shunday yutuqlari darajasini, o'qimishlilik, ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik va ma'rifatlilikni hamda turmushning ma'rifatli kishi ehtiyojlariga mos keladigan sharoitlari majmuini bildiradi.

Demak, madaniyat so'zi, tushunchasi ham ma'rifat singari ma'naviyatni mukammallashtirishga xizmat qiladi va bir-birini to'ldiruvchi, boyituvchi, shaxsning komil inson bo'lib voyaga yetishuvidagi asosiy shartlardan biridir. Ma'naviy nur, ma'naviyatli shaxs — dilida haqiqat nuri aks etgan, o'zligini anglagan, o'zining borliqdagi o'rni va vazifasini tushunib yetgan, haqiqat oldidagi o'z maqomiga loyiq bo'lish va burchini ijro etish mas'uliyatini zimmasiga ola biladigan insondir. Millat ma'naviyati tarixiy shakllangan o'z qiyofasiga ega, shu bilan birga, mohiyatan umum-bashariy qadriyatlarga aslo zid emas, balki muvofiqdir.

Bilim olish

Har qanday jamiyatning o'ziga xos ma'naviy ehtiyojlari mavjud.

Ular orasida bilimga bo'lgan ehtiyoj yetakchi o'rinni egallaydi. Chunki sog'lom odamda tinmay bilim olib turish ehtiyoji mavjud bo'ladi. Bilim kishilarning tabiat va jamiyat hodisalari haqida hosil qilingan to'g'ri ma'lumotlari, ko'nikmasi, insonning ilgarigi tajribalari asosida muayyan faoliyat yoki harakatni bajarish va boshqarish jarayonlarining zamonaviylashuvidir. Bularning hammasi

amaliy faoliyatga mos mutaxassislar yetishib chiqishiga xizmat qiladi.

Bilimlar — ilohiy, insoniy va irfoniy turlarga bo‘linadi. Bu bilimlarni egallagan kishigina o‘ta komillikka erishadi.

Bilim olish — milliy g‘ururni shakllantirish yo‘nalishlaridan biri. Chunki inson kamolotida bilim egallash ulkan vazifalardan biri hisoblanadi. Bilim olgan kishi har tomonlama rivojlangan, odobli, axloqli, kamtarin, komil inson bo‘ladi. Har qaysi insonning bilim darajasi jahon talablari darajasida, ya‘ni fan-texnikaga, bozor iqtisodiyoti madaniyatiga javob beradigan holda bo‘lishi kerak. O‘sha komil inson, uning olgan bilimi hayot yo‘llarida tayanch, yolg‘iz damlarida yo‘ldosh, baxtiyor daqiqalarida rahbar, qayg‘uli damlarida madadkor bo‘ladi. Bilim insonni aql-idrokli, bilimdon, hunarmand, irodali, e‘tiqodli qiladi.

*Yigitlikda yig‘ilmning maxzani
Qarilik chog‘i xarj qilg‘il ani.*

(A. Navoiy)

*Ilmdan bir shu‘la tushgan on
Shunda bilursankim, ilm beroyon.*

(A. Firdavsiy)

Bu haqda ulug‘ allomalar shunday deyishadi: «Ma’naviy hayotda, ham amaliy hayotdagidek, kimki bilimga tayansagina to‘xtovsiz kamol topadi va yutuqlarga erishaveradi». (Y. Jeyms). Lekin o‘zi bilimli bo‘lib komillik darajasiga erishmagan johil, ochko‘z, nodon, bosqinchi, talonchi va tamagir insonlar haqida tarixda misollar ko‘p.

**Islom —
ma‘rifatparvar din**

Jahon madaniyati sivilizatsiyasiga buyuk hissa qo‘shgan O‘rta Osiyolik allomalar, islom olamidagi buyuk zotlar bilim olish masalasiga jiddiy e‘tibor berib qaraganlar. Komil insonni tarbiyalashning birdan-bir yo‘li ana shu bilimda, deb bilganlar. Bu haqda ko‘plab ma‘lumotlar keltirish mumkin.

«Qur‘on»da musulmonlarga narsani dalil-isbotsiz qabul qilmaslik buyuriladi, ilm doimo aniqlikni talab etishi,

haqiqiy ilmiy narsalarga tayanishi kerakligi, gumonga er-gashmaslik haqida ta'lim beriladi. «Qur'on» insonni aql ishlatishga chaqiradi. Unda aql insonga berilgan buyuk ne'mat, deb ta'riflanadi. Aqlni ishlatmaslikning yomon oqibatlari xususida so'z yuritiladi.

Islomda bilim, aql inson kamolotining mezonini hisoblanib, inson ko'rish, eshitish, aqlni ishlatish vosita-sida bilish qobiliyatiga ega bo'ladi, deyiladi. «Qur'on»da dunyoviy ilmlar, tibbiyot, ruhshunoslik, geografiya, sot-siologiya hamda diniy ilmlarni o'rganish targ'ib etilgan.

Qur'oni karimda «ilm» so'zi — «alima» — bilmoq fe'li negiziga tayangan kalimalar 750 marotaba uchrashi ilmiy tadqiqotlarda aytilgan.

Qur'oni karimda har bir mo'min-musulmon bajarishi zarur bo'lgan yaxshi xulqlar insonni haqiqiy kamolotga undovchi insoniy fazilatlaridir, deb tushuntiriladi. Chunki islom dinining asosiy maqsadi ham yomonlikning oldini olish, kishilarga yomonlikning xunuk oqibatlarini tushuntirish hamda ularni doimo to'g'ri yo'lda yurishga cha-qirishdan iboratdir.

Hadisi sharifda: «Kimki dunyoni xohlasa, ilm olsun, kimki oxiratni xohlasa, ilm olsun», — deyiladi. Aslida, hadislar o'z mohiyatiga ko'ra Qur'ondan keyingi ikkinchi muqaddas manba, eng mo'tabar va bebaho hikmatlar majmuasidir. Shuningdek, hadislar ko'p hollarda Qur'onning turli oyat-larini tushuntirib, ularni to'ldirib ham beradi.

Hadislarda ilm poklik, halollik, kishilarni yaxshilik sari boshlovchi, qorong'ilikda yo'l ko'rsatuvchi mash'al ta-riqasida talqin qilinadi. Ilm — bu hikmat, poklik ramzi, ilmsizlik johillikdir. Ilm, avvalo, e'tiqoddur. Iymon bilan ilm egizak. Har qanday ilmli odam o'z bilimiga amal qilishi, undan kelib chiqib, kishilarga to'g'ri yo'l ko'rsatishi maslahat beriladi.

Dinning asosini iymon, e'tiqod tashkil etadi. Shuning uchun hadislarda dinning ofati uchta, deb ko'rsatiladi: 1) beamal olim; 2) zolim hokim; 3) bilmasdan fatvo aytuv-chi ulamo. Ilm oliyanob va savob ish. Hattoki, ilm olish ibodat, taqvodan afzal. Chunki ilm dinning asosini, us-

tunini tashkil etadi. Ilm hikmat, ilm fazilat, ilm dinning rivojini, uning tarqalishini ta'minlaydi. Ilmni o'qish, takrorlash, yozish bilan mustahkamlash, chuqurlashtirish lozim. Ilm yangilanib turmasa, foydasiz. Ilmni yangilash uni quruq yodlash, takrorlash bilan emas, sadoqat, e'tiqod bilan bo'ladi. Ilm, hikmat kishini turli nopok ishlardan asraydi, hattoki, «bir soat ilm o'rganish kechasi bilan namoz o'qib chiqqandan afzaldir. Bir kun ilm o'rganish uch bir oy ro'za tutgandan yaxshiroqdir», deyiladi.

Ilm kishilarga naf keltirishi lozim. Olimlar bu yo'lda rahnamo bo'lishi kerak. «Ilm ikki xildir, biri qalbda bo'ladi — uni ilmi nofe' (foydali) deyiladi, ikkinchisi til-da bo'ladi — u Alloh taoloning odam bolasiga yuborgan hujjatidir». Ilm foydali bo'lishi uchun u odamlarga o'rgatilishi kerak. Ilmli inson sadoqatli bo'lishi, kishilarga yaxshilikni o'rgatishi kerak. Ilm bilimli, sadoqatli inson uchun fazilat bo'lsa, bu holatni u boshqalarga singdirishi zarur. Hadislarda ilmli kishi mevali daraxtga o'xshatiladi. Ilm — bu ma'rifat, fazilat. Ilmsiz mamlakatda fitnalar kuchayadi, qotillik avj oladi.

Umuman, islomda ilm-fanni egallash, ma'rifatli bo'lish juda savobli ish ekani qayta-qayta ta'kidlanadi. Beshikdan to qabrgacha ilm izlash lozimligi qayd qilinishining o'zi katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Hadislarda «sadaqaning afzali mo'min kishi ilm o'rganib, so'ng boshqa mo'minlarga ham o'rgatishidir» deyiladi.

Ilmda ajdodlar o'rnagi

Inson kibrga berilib ketmasa, o'zini hammadan ortiq qo'ymasa, Allohning xalifasi sifatida bilim egasi bo'lib, yorug' dunyoning barcha bilimlariga uning idroki yetadi. Din — ruhiyatimiz tarbiyachisi, ilm — dunyoni va oxiratni bilish quroli, inson ikkalasini ham egallamog'i kerak.

Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Nasr Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Yazid Tayfur al-Bistomiy, Imom G'azzoliy, Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Yusuf Hamadoniy, Xoja Abdulxoliq

G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Bobur Mirzo, Alisher Navoiy, Behbudiy, Munavvar Qori kabi ulug' zotlar hayot tarzi, ilm uchun fidoyiligi, e'tiqodining pokligi bilan barchaga ibrat bo'lganligini bilib olish mumkin. Demak, diniy va dunyoviy ma'rifatni jam qilgan, ana shu har ikki ilmni egallagan kishining ikki dunyosi oboddir.

Islomni faqat aqida deb qaramaslik kerak, balki u, avvalo, ma'rifat, ilmdir. Islom tarixi shundan dalolat beradiki, Muhammad Payg'ambarimizgacha bo'lgan davr arablarda «johiliya» davri deb atalgan. Forobiyning ta'kidlashicha, «johiliya» nodonlik davri bo'lib, islom ana shu nodonlik davri o'rniga keng ma'noda ma'rifat, madaniyat vujudga keltirdi, ilm-fan, falsafa va san'atni rivojlantirdi, o'ziga xos ma'naviyat va ma'rifatni yaratdi.

Mustaqillik tufayli farzandlarimizni dunyoviy bilimlar bilan bir qatorda, Imom Buxoriy to'plagan hadislar, Naqshband ta'limoti, Termiziy o'g'itlari, Yassaviy hikmatlari, Imom G'azzoliyning din va dunyo haqidagi qarashlari, Yusuf Hamadoniyning tasavvufi, Imom Moturidiyning hidoyat kalomi, G'ijduvoniyning ta'lim-tarbiyaga oid o'g'itlari asosida tarbiya qilish imkoniga ega bo'ldik.

Bilimdonlik — ma'naviy barkamollikka erishishning muhim shartlaridan biri. Bilim — kishilarning tabiat va jamiyat hodisalari haqida hosil qilgan to'g'ri ma'lumotlari, ko'nikma — insonning ilgarigi tajribalari, malaka — muayyan ish yoki harakatni amalga oshirish qobiliyati va boshqarish jarayonlarining zamonaviylashuvidir. Bularning hammasi amaliy faoliyatga mos mutaxassislar yetishib chiqishiga xizmat qiladi.

«Ilm — dunyoning izzati, — degan edi Abdulla Avloniy. — Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas bir fazilatdir. Zero, ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko'rsatur. Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o'tkir qilur».

Bir kuni ilm olishning fazilatlarini va davlat haqidagi suhbat chog'ida yahudiylar Hazrat Aliga bitta savol bilan murojaat qiladilar. U ma'naviy-axloqiy, falsafiy-ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy jihatdan puxta javob beradi: Javoblar:

1. Ilm afzaldir, chunki ilm insonni yorug'likka olib chiqadi, davlat — esa zulmatga.

2. Ilm afzaldir, chunki ilmli kishining do'sti ko'payadi, davlatli kishining esa dushmani ko'p bo'ladi.

3. Ilm afzaldir, chunki ilmni qancha ishlatlsa, ko'payaveradi, davlatni ishlatlsa kamayadi va yo'qoladi.

4. Ilm afzaldir, chunki ilmni hech kim o'g'irlay olmaydi, davlatni esa o'g'irlaydi.

5. Ilm ko'paygan sari kishining qalbi nurlanib, jilolanib boradi. Davlat ko'paysa, kishining qalbi qorayib, tumanlashadi.

6. Ilm ko'paysa, ko'ngil hamisha xotirjam, davlat ko'paysa, tun-u kun behalovat bo'lur.

7. Ilm qadimdan meros, janob payg'ambarimiz sallallohu alayhi va sallamdan meros.

8. Ilm ko'paysa u dunyoda javob berilmas, davlat ko'paysa, hisob berilur.

9. Davlat ko'payib ketsa, Fir'avndek xudolikni da'vo qilur, ilm ko'paysa, yolg'iz Alloh taolodan qo'rqrur. Hamma Alloh taoloni ilmiga qarab taniydi.

10. Ilm riyozatga, halollikka, davlat esa zalolat, haromlikka olib boradi.

Demak, ilm hayot va turmushda orttirilgan tajribalarning amaliy va umumiy — nazariy natijasidir. Inson ilm tufayli har qanday qiyinchilikdan oson chiqib ketishi mumkin.

Zukkolik, topqirlik, aql-zakovat, hozirjavoblik, donolik va donishmandlik, chechanlik kabi fazilatlar ilm-idrokning kuchliligi bilan bevosita bog'liq. Ha, aql chirog'i ilmdir.

Qur'oni karim va hadisi shariflarda bilim egallash — jamiyatga va o'ziga foyda keltiruvchi shaxs bo'lib yetishishda muhim omil, deb qayd qilingan. Tolibi ilm bo'lish farzdir. Bilimsizlik kishilarni nodonlikka olib keladi. Bilimsiz jamiyatda esa jaholat, razolat hukmronlik qiladi. Islom dinida: «Bilimning ofati unutishdir. Uni noahil kishiga gapirish esa uni zoye qilishdir», «ilm-u hunarni Chin (Xitoy)da bo'lsa ham borib o'rganinglar», — deb da'vat etiladi. Shunga ko'ra, «olim bo'l, yo bo'lmasa bilimga va ilm ahliga muhabbatli bo'l. Beshinchisi bo'lma, halok bo'lasan», deyilgan.

Muhammad alayhissalom aytadilar: «Ilm — ibodatdan afzal», «Ibodat fazilatidan ko'ra ilm fazilati menga sevimliroqdir».

Imom G'azzoliy (XI—XII asrlar) aqlni (va fikrni) asrash borasida ilm va ilm olishning ahamiyati katta deb, aqlning 4 ma'noda kelishini bayon etgan:

a) aql insonni hayvonlardan ajratgan nafs bo'lib, inson aqli bilan nazariy ma'lumotlar va fikriy jarayonlarni o'rganish qobiliyatiga ega bo'ladi;

b) aql, aqlini tanigan bolaning zotida vujudga kelgan «imkonsiz — zaruriy — mumkin» haqidagi ma'lumotlardir. Bir ikkidani kichikdir, bir narsa ayni paytda ikki joyda bo'lmaydi, kabi;

d) tajriba bilan qo'lga kiritilgan ma'lumotlarga ham aql deyiladi;

e) insonning oldinni ko'rib, shunga ko'ra sabot bilan chora-tadbir ko'ra olishiga ham aql deyiladi.

Demak, aql va ilm bir-biriga bog'liqdir. Biri bo'lmasdan ikkinchisi bo'lmaydi. Aql bir daraxt, ilm uning mevasidir. Aql bilim mevasini berishi uchun ishonchli bir sharoitda hur va erkin bo'lishi, tanqid va tortishish haqiga ega bo'lishi lozim.

Arastudan keyin jahon ilmida «Ikkinchi ustoz» («Mualimi soniy») deb tan olingan yurtdoshimiz Abu Nasr Forobiy (873—950) o'z davri jahon ilmining yutuqlariga tayanib, birinchi eng mukammal ilmlar tasnifini yaratdi va bu haqda qator asarlar yozdi. Forobiy ilmlarni inson o'zlashtirishi nuqtayi nazaridan 3 darajaga taqsimlaydi:

1. Dastlabki bilimlar majmui bo'lib, har bir inson uchun o'z hayotini tartibga solishda birinchi darajali ahamiyatga ega bo'lgan o'qish va yozish, hisoblash, lug'atshunoslik va grammatika, oldi-sotdi ilmi, tarix kabi eng muhim bilimlarni o'z ichiga oladi.

2. Shariat ilmi (Qur'on va uning tafsiri, hadis ilmi, fiqh, ya'ni huquqshunoslik).

3. Eng yuqori bosqichda falsafiy bilimlar majmui tura-di. Beruniy (973—1048) fikricha, ilm-fan, shu jumladan,

uning tarixi, inson uchun borliq haqida aniq va to'g'ri ma'lumot berishi bilan birga, uning ma'naviy qadriyatlari, ma'naviy dunyosi shakllanishiga, axloqiy barkamollikka, xususan, yaxshilik va yomonlikni ajratishga qaratilgan muhim vosita va ma'naviy me'yor deb ta'riflanishi kerak.

Ibn Sino (980—1037) — falsafiy ilmlarni, avvalo, 2 ga: nazariy va amaliy ilmlarga bo'ladi. Nazariy bilimlar haqiqatni bilishga, amaliy bilimlar esa yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan.

Falsafaning nazariy qismi 3 ga bo'linadi: quyi darajadagi ilm — tabiatshunoslik; o'rta darajadagi ilm — matematika; oliy darajadagi ilm — metafizika.

Falsafaning amaliy qismi ham 3 ga bo'linadi: shaxs haqidagi ilm; insonning o'zaro munosabatlari haqidagi ilm; davlatni, mamlakatni boshqarish ilmi.

Shuningdek, Ibn Sinoning «Aqliy bilimlar tasnifi» asarida bulardan tashqari o'sha davrda mavjud ilmi nujum — munajjimlik, ilmi falakiyot — astronomiya, handasa — geometriya, tib — tibbiyot kabi 29 ilm tarmog'i tilga olinadi. Mantiq ilmi xatoliklardan saqlanish quroli, deb ta'riflanadi.

Bilim olishda ma'lumot muhim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumot so'zi ikki xil ma'noda ishlatilib, ikkalasi ham ma'rifatga tegishlidir. 1. Xabar, axborot — o'qish jarayonida amalga oshuvchi vosita. Bilimli kishining unga ega bo'lmagan odamga ma'lum qilish orqali bildirishi, yetkazishidir. Ma'lum qilish til va ko'rgazmalar yordamida uni boshqalarga bildirishdir. 2. Bilim darajasi. Ko'rish, bilish, ya'ni borliqdagi obyektiv mavjud qonuniyatlarni his qilish natijasida olingan bilimlar yig'indisi — past ma'lumotli, o'rta va yuqori ma'lumotli va hokazo.

Ta'lim — ma'lumotni ma'lum bir tartibda berish va uni olish jarayoni sifatida qaraladi. Bu jarayon bir qator ma'rifiy usul va uslublar orqali amalga oshiriladi. Ta'lim turlari ko'p: axloq-odob ta'limi; tabiiy bilimlar bo'yicha ta'lim; texnika ta'limi; kasb ta'limi; akademik ta'lim va boshqalar.

Tarbiya — keng qamrovli tushuncha bo'lib, uning uch xil talqini mavjud. 1. Bolani boqib, voyaga yetkazish. 2. Parvarish, qarov. Tarbiyalab o'stirish. 3. Kishi olgan

bilimlarini amaliyotda qo‘llay olishga o‘rganishi. Masalan, odob va axloqqa o‘rganishni axloqiy tarbiya, kasb-hunarga o‘rganishni kasb tarbiyasi, shariat qoidalariga o‘rgatishni shariat tarbiyasi va hokazo deyish mumkin. Tarbiya ta‘limsiz amalga oshmaydi. Ta‘lim berishdan maqsad uning ketidan tarbiya berishdir, ya‘ni ta‘lim orqali egallangan bilimlarni amaliyotda qo‘llay olishni o‘rgatish. Ta‘lim va tarbiya tushunchalari o‘zaro uzviy bog‘liqdir.

**Kuch bilim
va tafakkurda**

Mustaqillik yillarida mamlakatimiz taraqqiyoti uchun ilm-fanning ahamiyati yanada ortdi.

Chuqur bilim olgan va yaxshi tarbiya ko‘rgan komil insonni, kelajagimiz egasini voyaga yetkazish uchun «Ta‘lim to‘g‘risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» qabul qilingandan so‘ng respublikamiz butun ta‘lim tizimini tubdan isloh qilishning aniq strategik yo‘nalishlariga ega bo‘ldi. 1997-yil 6-oktabrda O‘zbekiston Prezidentining «Ta‘lim-tarbiya va kadrlar tayyorlash tizimini tubdan isloh qilish, barkamol avlodni voyaga yetkazish to‘g‘risida»gi Farmoni bilan bu masala davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi qilib belgilandi.

Mazkur hujjatlarda Dasturni uch bosqichda amalga oshirish ko‘zda tutildi. Birinchi, o‘tish davridagi bosqich 1997—2001-yillarga, ya‘ni 4-yil davomida joriy etish mo‘ljallandi. Bu bosqichda ta‘lim faoliyatidagi ilg‘or tajribalarni saqlab qolgan holda uning rivojlanishi uchun huquqiy, ilmiy-metodik, moliyaviy-moddiy shart-sharoitlar yaratildi. Bilim olishga, erkin tafakkur qilishga imkoniyat vujudga keldi.

Ikkinchi bosqich 2001—2005-yillarga mo‘ljallangan belgilovchi bosqich bo‘lib, bunda dastur g‘oyalari va qoidalari Milliy dasturni keng miqyosda to‘liq amalga oshirish, mehnat bozorini hisobga olib, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit nuqtayi nazaridan zaruriy o‘zgartishlar bilan to‘ldiriladi. Dunyo standartlari asosida bilim olish va erkin fikrlash rag‘batlantirib boriladi.

Bu bosqich, yurtimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitni hisobga olib, 2009-yilgacha o‘zgartirildi. 2009-yilga borib

barcha 9-sinf bitiruvchilari akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari bilan qamrab olinadi.

Uchinchi bosqich, 2009 va undan keyingi yillarga mo'ljallangan. Bu bosqichda ushbu sohada erishilgan tajribalar tahlil etilib va umumlashtirilib, xulosalanadi hamda tajribalar asosida takomillashtirilib, kadrlar tayyorlash tizimi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar negizida uyg'unlashtiriladi. Har bir inson uchun bilim sohasida juda keng imkoniyatlar yaratiladi.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da ta'lim tizimlarini, uning mazmunini boshqarish va rivojlantirishni ta'minlashni tubdan isloh qilish yo'llari ko'rsatiladi. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi 4+5+3 tarkibida, boshqacha aytganda, $9+3=12$ yil qilib belgilab berildi. Bu narsa fuqarolarning to'laqonli bilim olishi va biron kasbni egallashi uchun yetarlidir.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning asosiy tarkibiy qismlari: shaxs, davlat va jamiyat, uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish asosida amalga oshirilishi ko'rsatib berildi. Bu narsa buyuk davlat qurishning negizini tashkil qiladi.

«Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ning hayotga tatbiq etilishi pirovard natijada bilimdon, erkin hamda har tomonlama kamol topgan mas'uliyatli shaxsni shakllantirishni ta'min etadi. «Milliy dasturni amalga oshirish, hayotga tatbiq etish, — degan edi Prezidentimiz, — hech bir mubolag'asiz, strategik maqsadlarimiz — farovon, qudratli, demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyati barpo etishning asosi bo'lmog'i zarur».

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini to'laqonli amalga oshirish uchun mamlakatimiz Prezidenti tomonidan «Umid», «Iste'dod», «Ustoz» jamg'armalarini tashkil etish to'g'risida farmonlar chiqarildi. Yoshlar «Kamolot» ijtimoiy harakati tashkil etildi.

Natijada, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da belgilangan vazifalarning amalga oshirilishi barkamol shaxsni — insonni va shu tariqa ongli jamiyatning shakllanishiga, ya'ni yangicha onga, tafakkurga ega bo'lgan shaxslarning

ko‘payishiga va bu, o‘z navbatida, ijobiy ma‘nodagi «portlash effekti»ning sodir bo‘lishiga olib keladi. Islom Karimov so‘zi bilan aytganda: «Ta’limning yangi modeli jamiyatimizning potensial kuchlarini ro‘yobga chiqarishda juda katta ahamiyat kasb etadi. Har qaysi insonda muayyan darajada intellektual salohiyat mavjud. Agar shu ichki quvvatning to‘liq yuzaga chiqishi uchun zarur bo‘lgan barcha shart-sharoit yaratilsa, tafakkur har xil qotib qolgan eski tushuncha va aqidalardan xalos bo‘ladi. Va har qaysi inson Alloh taolo ato etgan noyob qobiliyat va iste’dodini, avvalo, o‘zi uchun, oilasining, millati va xalqining, davlatining farovonligi, baxt-saodati, manfaati uchun to‘liq baxshida etsa, bunday jamiyat shu qadar kuchli taraqqiyotga erishadiki, uning sur‘at va samarasini hatto tasavvur qilish ham oson emas. Oldimizda turgan buyuk maqsadlarga erishishda jamiyatimizning har bir a‘zosi qo‘shadigan hissa shu hisobdan beqiyos bo‘lishi muqarrar. Men «portlash effekti» deganda aynan shunday holatni nazarda tutmoqdaman».

Demak, har bir mamlakatda ma‘rifatli shaxsning, xalqning, jamiyatning ma‘naviyatini shakllantirish, kishilarning ong va tafakkurini rivojlantirish — ularning borliqqa, hayotga bo‘lgan munosabatini ijobiy tomonga yo‘naltirish vositasidir. Jamiyat rivojlanib borar ekan, hayot davom etar ekan, ilm-ma‘rifatga bo‘lgan ehtiyoj kuchayib boradi. Shu sababli «Kuch — bilim va tafakkurda» tamoyili kelgusida ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab oladi.

Ma‘rifat jaholatning, xurofotning kushandasi ekanligi yaqin tarixdan ma‘lum. Shu sababli Prezident Islom Karimov ta’kidlaganidek: «Jaholatga ma‘rifat bilan qarshi kurashmoq kerak». Bilimli, dono, ilmiga amal qilgan insonlar johillik, befarqlik, yalqovlik kabi illatlardan xalos bo‘ladi, tinmay mehnat qiladi, yaratadi va kishilar o‘rtasida hurmat-e’tibor qozonadi.

Sharq xalqlari qadimdan texnika taraqqiyotida katta yutuqlarga erishgan. Lekin XVII—XIX asrlarda G‘arbning texnika taraqqiyoti olg‘a ketganligi munosabati bilan «sharq xalqlari, jumladan, o‘zbeklar texnika taraqqiyoti yutuqlarini egallashga moyil emasligi xususida farazlar» paydo bo‘ldi. Sho‘ro davrida esa bu narsa ataylab kuchaytirildi.

O'zbekistonda faqat yig'uv zavodlari barpo etilib, detallarni yasash markazda amalga oshirildi. Lekin ximiya, astronomiya, mexanika, me'morchilik, hatto kemasozlikning poydevori Sharqda qo'yilgani ma'lum. O'zbek olimlari ham keyingi yuz yillikda jahonshumul kashfiyotlar qildilar. O'zbek yigiti fazoga uchdi. Yuzlab uchuvchilar, tankchilar urush yillarida jasorat ko'rsatdilar. Mustaqillikdan keyin O'zbekistonda avtomobilsozlik, to'qimachilik va boshqa sohalarda yangi yo'nalishlar paydo bo'ldi. O'zbeklar o'zlarining texnikani yarata olishlarini isbot qildilar.

Respublikamizda g'alla, neft, samolyotsozlik, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, qurilish industriyasi, yo'lsozlikni rivojlantirishning istiqbolli rejalari mavjud. Qishloq infratuzilmasini tubdan o'zgartirish, maishiy xizmat, axborot tarmoqlarini jahon andozalariga tenglashtirish uchun juda ko'p ishlar qilinishi lozim.

**Kasb-hunar
egallash**

O'quvchilarni hunar o'rganishga rag'batlantirish uchun turli vositalardan foydalanish zarur. Zero, inson uchun eng muhim narsalardan biri hunar egallamoq. Har qanday narsaning mohiyatini anglash, jahondagi voqealarning yaxshi-yomon tomonini bilib olish, odamlarning qadr-u qimmatini to'g'ri tushunish, oilaning farovon yashashini to'g'ri tashkil qilish, qisqasi, har tomonlama mukammal inson bo'lish uchun ilm va hunar o'rganish zaruriy ehtiyojdir.

Har kimning zari bo'lmasa-da, ammo hunari bo'lsa, dunyoda hech bir qiyinchilik chekmaydi. Donolar deydi:

*Oltin topmagin-u o'rgangin hunar,
Hunaring oldida xasdir oltin-zar.*

(A. Jomiy).

*Quyoshliq istasang kasbi kamol et,
Kamol gar kasb etarsan bemalol et.*

(A. Navoiy).

Shuning uchun kishi hunar ziynati bilan bezanmog'i lozim. Hunarsiz kishi quruq savlatdir. Quruq savlat qotib turgan suratga o'xshaydi. Surat odamga o'xshasa-da, jonsiz

bo'ladi, daraxt ham mevasiz bo'lsa, qadr topmaydi. Qalam garchi cho'p bo'lsa-da, ilm-u hunarni oshkor qilgani uchun azizdir. Oyna esa go'zallar yuzini ko'rsatgani tufayli qo'lda yuradi.

Bir rivoyat: aytishlaricha, Gushtasb Qustantaniya shahriga kelib qolibdi. Uning yonida biror tiyin ham yo'q edi. Yeyishga biror narsa topolmay, och qoldi. Birovdan so'ray desa, izzat-nafsi yo'l qo'ymas edi. Xuddi shu tobda uning yodiga yoshligi tushdi. U bolalik paytida maktabga borarkan, yo'l chetida joylashgan temirchi do'koni oldida biroz to'xtab, temirchilarning pichoq va bolta yasashlarini tomosha qilar va uning siridan birmuncha voqif bo'lib qolgan edi.

Gushtasb ko'p o'ylab o'tirmay, temirchilar oldiga bordi va ularga dedi:

— Ey, birodarlar, men ham temirchilik siridan ancha xabardorman, meni ham o'zlaringizga sherik qilib olsalaringiz. Temirchilar rozi bo'lishdi. Gushtasb bir necha mudat ishlab, pul yig'di. So'ng vataniga qaytib bordi. U martabaga erishgan paytida barcha yosh-u qarini kasb-hunar o'rganishga da'vat etdi. Bolalarga kunning avvalida o'qib, ikkinchi qismida hunar o'rganishga farmon berdi.

Demak, eng halol va yoqimli yeyish va kiyish hunarlardan hosil bo'ladi. Hunar — yashirin xazina. Kuni kelib, kishi dunyo tasodiflari tufayli mol-mulkdan ajralsa ham, hunardan hech qachon ajralmaydi. Hunar doimiy hamroh, madadkordir.

O'zbek xalqining hunarmandchilik tarixi qadimiydir. Yerning ust va tuproq osti qismi ulkan bir muzey. Samarqand, Buxoro, Xiva, Termiz, Toshkent, Farg'ona vodiysi va boshqa joylardagi har bir tarixiy obida milliy hunarmandchilikning yuksak namunasidir.

Milodning boshlarida va IX—X asrlarda Turonda hunarmandchilik jadal rivojlandi. Me'morlikda g'isht qadab naqsh solish yuksak darajada taraqqiy etdi. Binolarning ichki tomonlariga ganch, yog'och o'ymakorligini qo'llash yuksak rivoj topdi. Ayniqsa, maqbaralarning peshtoqlari, devor va ravoqlari ganch naqshlar bilan juda nafis bezatildi.

Temuriylar davriga kelib shaharsozlik yanada rivoj topdi. Tosh va g'isht yo'llar, keng ravon ko'chalar, bir-

biridan mahobatli binolar barpo etildi. Samarqandning Registon maydonidagi Ulugʻbek, Sherdor va Tillakori madrasalari, Shohi Zinda va Goʻri Amir maqbaralari, Bibixonim masjidi, Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi, Toshkentdagi Koʻkaldosh madrasasi, Shahrisabzdagi Oqsaroy va boshqalar bugungi kunda dunyoga mashhurdir.

Temuriylar davrida xalq hunarmandchiligi juda rivoj topdi. Temurning amri bilan turli mamlakatlardan ustalar, meʼmorlar olib kelinib, ajoyib takrorlanmas binolar qurildi.

Odamning barkamol va badavlat boʻlishi uchun kasb-u hunardan qimmatroq mato yoʻq va ulugʻlik hamda saodat osmoni uchun esa qobiliyatdan yorqinroq yulduz yoʻqdir. Hunar suvi bilan sugʻorilmagan kishi hidsiz va rangsiz gulga monanddir. Bilim va haqiqat bogʻining bogʻbonlari kasb-u hunarsiz kishilarni jamiyatning razil va pastkash kishilari deb hisoblaganlar. Kasb-u kamolsiz kishining muhabbati hech bir dildan joy topmaydi va hech kim kasbu hunarsiz kishiga yordam qoʻlini choʻzmaydi. Hayot mazmunini ilm va hunarda deb bilgan insonlar uchun saodat xazinasining kaliti doimo muyassardir.

XVIII—XIX asrlarda Buxoro, Qoʻqon, Fargʻona va boshqa joylarda yetuk xalq ustalari yetishib chiqdi. Misliklik, naqqoshlik, ganchkorlik va boshqa sanʼat turlari rivojlandi. Hunarmandlar mahalla-mahalla boʻlib yashay boshladilar. Har bir mahallada ustalar oʻrtasida raqobat paydo boʻldi. Chunki kimning mahsuloti sifatli boʻlsa, xalq oʻshaning ishlab chiqargan mahsulotini sotib olgan. Shuning uchun har bir usta sifatli mahsulot tayyorlagan.

Qadimda hunarmandlar oʻz kasbining sir-asrorini yozib qoldirmaganlar. Uni faqat shogirdlar bilgan. Shogirdlar usta boʻlganlaridan soʻng, ular ham oʻzlariga qarashli shogirdlarga oʻrgatganlar. Shunday qilib hunarmandchilik anʼana tariqasida rivojlanib kelgan.

Hunarmandlar shogirdlikka oʻz bolasini yoki qarindosh-urugʻlarning bolalaridan olganlar. Shogirdlikka bolalar 7—8 yoshdan olinib, 10—12 yil hunar oʻrganganlar. Ustoz shogirdlari bilan kunduzi ishlagan. Kechqurun esa ustoz rahbarligida xat-savod chiqarilgan. Ustozlar har

tomonlarga yaxshi bilimga ega bo'lganlar. Ustoz shogirdga qattiqqo'l va talabchan bo'lgan. Kasb o'rgatish tekin olib borilgan. Hunar o'rganish uchun sabr-toqat va nozik did talab etilgan. Ustalar shogirdlar uchun maxsus odob talblarini ishlab chiqqanlar. Masalan, ular shogirdlardan pokizalikni, ish vaqtida chalg'imaslikni, egri va noma'qul ishlarga yaqin yo'lmaslikni, ustoz ruxsatisiz biror ishga qo'l urmaslikni qat'iy talab qilganlar. Usta shogirdga hunar sirini o'rgatishidan tashqari, uy-yumush ishlarini bajarishga ham tayyorlab borgan.

Shogird hunarni puxta egallagandan so'ng unga oq fотиha berilgan. Marosimda ustozga shogird bosh-oyoq sarmo in'om etgan. Ustalarining kattasi, ustakalon usta nomini olayotgan shogirdning boshiga salla o'ragan. Chopon kiyg'izib, beliga qiyiqcha bog'lagan va unga arra hamda tesha qistirib qo'yilgan. Shundan so'ng shogirdni ustalar va do'stlari tabriklaganlar. Keyin katta usta das-turxondan yopgan non olib shogirdga bergan va uni duo qilgan. Shundan so'ng usta mustaqil ish boshlagan.

Har bir davrda kasb-hunar juda ham ulug'langan. Xalq donishmandlaridan biri: «Ey farzand, agar oqil va dono bo'lay desang, hunarmand bo'lishni o'yla. Hunarmandchilik sababidan izzat va hurmatga erishasan, agar hunardan bebahra bo'lsang, quruq soyasiz daraxtga o'xshab qolasan. Ey farzand, aqlli, farosatli va ilm-u hunarli kishilar bilan do'st bo'l, hunarsiz kishida xosiyat bo'lmaydi. Mehnatdan, ilm-hunar o'rganishdan uzoqlashma»,— deydi.

Axloqshunos olim Majid Havofiy hunarmandchilik to'g'risida shunday deydi: «Kasb va hunarmandlarni e'zozla. Hunarmandchilikka ruju qo'ygan xalqning hurmat va e'tibori oshadi». Juda ko'p ulug'lar hunarmand bo'lganlar, jumladan, payg'ambar hazrati Dovud alayhis-salom — temirchi, Forobiy — bog'bon, Sakkokiy — pi-choqchi, Zavqiy — mahsido'z bo'lgan. Xoja Bahouddin Naqshband miskarlik bilan tirikchilik qilgan. Rus olimi Mendeleyev — ajoyib chamadonchi bo'lgan.

Hozirgi davrda yer yuzida 500 mingdan ortiq kasb bo'lib, barchasi odamlar uchun xizmat qiladi. Yoshlar shu hunardan

bir nechtasini o'rganib, el-yurt oldida o'z kasbining ustasi bo'lsa, ularning rizqi butun bo'ladi. Ota-bobolarimiz «bir yigitga yetmish hunar oz» deb bejiz aytmaganlar. Chunki hunarmandning el oldida obro'si baland, iqtisodi yaxshi. Usta Shirin Murodov, Mirvohid Usmonov, Mo'min Sultonov va boshqalarni xalqimiz ardoqlaydi.

Ularning shogirdlari bugun ulug' an'anani davom ettirmoqdalar. Buyuk Navoiy «Farhod va Shirin» dostonida: «Hunarni asrabon netgumdir, oxir. Olib tuproqqamu ketgumdir, oxir», — deb bejiz aytmagan.

Mustaqillikdan keyin yoshlarga kasb-hunar o'rgatish jiddiy masala sifatida kun tartibiga qo'yildi. Chunki sho'ro davrida bu ishga panja orasidan qaraldi, rus bo'lmagan xalqlarning mentaliteti hisobga olinmadi. Natijada, bolalarimiz hunarsiz qoldi. Bu nuqsonlarni yo'qotish, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da belgilangan vazifalarni ro'yobga chiqarish maqsadida 1998-yil 24-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarini tashkil etish va ularning faoliyati to'g'risida»gi Qarori qabul qilindi. Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq 1998-yilda akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari tajriba tariqasida tashkil etildi.

Ana shu o'tgan davr mobaynida, «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»ga muvofiq, 40 mingdan ortiq o'quvchiga mo'ljallangan 54 ta akademik litsey, 650 mingdan ortiq o'quvchiga mo'ljallangan 1000 ga yaqin kasb-hunar kolleji ishga tushirildi.

Umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi $9+3=12$ tarzida yoki shu asosda faoliyatini boshlamoqda. Kasb-hunar kollejlarida fundamental umumta'lim tayyorgarligi bilan birgalikda, o'quvchilar tekinga 2—3 ta zamonaviy kasblarni egallab, umumkasbiy va maxsus sohalar bo'yicha chuqur nazariy bilimlar bilan qurollanmoqda. Har ikkala: akademik litsey va kasb-hunar kollejlarini bitiruvchilar uchun oliy o'quv yurtlariga kirish huquqi saqlanib qoladi.

Demak, xulosa qilib shuni aytish mumkinki, insoniylikning eng muhim shartlaridan biri, bu ma'naviy va ma'rifiy bilim olish hamda kasb-hunar egallash bo'lib, yoshlarni komil inson qilib tarbiyalash, voyaga yetkazishda muhim omillardan hisoblanadi. Zero, hozirgi vaqtda Prezidentimiz yoshlar ta'lim-tarbiyasiga katta ahamiyat berayotganligining boisi ham shunda ko'rinadi.

Umuman, ma'naviyat-ma'rifat va madaniyatning asosiy belgilaridan biri — savodxonlik ham ilm bo'lib, bular ma'naviy boyligimizning poydevori hisoblanadi. Hozirgi paytda O'zbekiston aholisining 99,06 foizi savodli.

Kishilarga bilim berish jarayonining kechish qonuniyatlarini aniqlab beruvchi inson faoliyati turiga **ma'naviyat ilmi (didaktika)** deyiladi.

Ma'naviyat ilmi aniqlagan qonuniyatlar asosida ta'lim-tarbiyani amalga oshirish uslublarini yaratuvchi ilm-fan turiga uslubiyat (metodika) deyiladi. Ma'rifat ilmi aniqlangan qonuniyatlar va shu qonuniyatlar asosida yaratilgan ta'lim hamda tarbiya berish usullarini ma'rifiy jarayonda qo'llash ma'rifat (pedagogika) fani tomonidan o'rgatiladi.

Bilim olish va uning afzalliklari haqida Sharqda qadim-qadimdan fikrlar bildirib kelingan. Har bir davrda bu fikrlar yangi-yangi qarash va g'oyalar bilan boyitib kelinmoqda. Chunki, bilish falsafaning ham asosiy muammolaridan biri sanaladi. Zero, bilim olish va, o'z navbatida, kasb egalash shaxs ma'naviyatini yuksaltiradi, jamiyatdagi o'rnini topishga yordam beradi.

Prezidentimiz I. Karimov 1996-yilda ma'naviyat va ma'rifatni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri, deb hisoblab, uni isloh qilishning muhim vazifalarini belgilab bergan edi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» shu tariqa yuzaga keldi va bugungi kunda bu sohaga davlat jiddiy e'tibor berayotganligi bejiz emas.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Ma'rifatparvarlik, tafakkur, madaniyat, bilim olish, «johiliya davri», shariat ilmi, falsafiy bilimlar, ma'lumot, ta'lim, tarbiya, kuch bilim va tafakkurda, kasb-hunar egallash, kadrlar tayyorlash milliy dasturi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ma'naviyat va ma'rifat tushunchalarini sharhlang.
2. Ma'rifatchilik harakati nima?
3. Ma'rifat ta'rifini izohlang.
4. Islom Karimovning: «Aqliy zakovat va ruhiy-ma'naviy salohiyat ma'rifatli insonning ikki qanotidir», — degan ta'rifini sharhlang.
5. Turkiston ma'rifatchilik maktabi namoyandalari: Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, A. Avloniy va boshqalarning faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
6. Mustaqillik yillarida ilm-fanga berilayotgan e'tibor qanday (qonunlar, jamg'armalar).
7. Qur'on va hadislarda ilm-ma'rifatga chorlash qanday berilgan? Hadislardan namunalar keltiring.

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. Istiqloq va ma'naviyat. T.: «O'zbekiston», 1994.
2. I. Karimov. Yuksak malakali mutaxassislar — taraqqiyot omili. T.: «O'zbekiston», 1995.
3. I. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.: «O'zbekiston», 1996.
4. I. Karimov. Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T.: «Sharq», 1997.
5. I. Karimov. Biz o'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. 7-tom. T.: «O'zbekiston», 1999.
6. Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. T.: «Sharq», 1997.
7. At-Termiziy. Hadislar.//Sharq yulduzi. 1990, 9-son.
8. Al-Buxoriy. Hadis. 1—4 tomlar. T.: Qomuslar bosh tahririyati. 1997.
9. S. S. G'ulomov, S. S. Bulatov. Sharqona «usta-shogird» odobi. T.: 2000.

TEST SAVOLLARI

1. Ma'rifatparvar kim?
A) Ma'rifat uchun kurashuvchi. B) Ilm, bilim chirog'ini yoquvchi.
D) Ma'rifat homiysi. E) Ma'rifat tarafdori. F) Barchasi to'g'ri.
2. 1998-yilda qaysi allomaning 1200 yillik tavalludi nishonlandi?
A) Ahmad al-Farg'oni. B) Al-Buxoriy. D) Ibn Sino. E) Al-Forobiy.
F) Al-Xorazmiy.
3. Imom al-Buxoriyning 1225 yilligi tavalludi qachon nishonlandi?
A) 1998-y. B) 1997-y. D) 1996-y. E) 1999-y. F) 2000-y.
4. «Jadidchilik» so'zining ma'nosi qanday?
A) Yangilanish. B) Yangi usul. D) Yangi zamonaviy maktab. E) A va E.
F) A, B va D.
5. «Odamlarda ma'rifatparvarlik g'oyalarini tarbiyalash, maktab-maorif tarmoqlarida homiylik, saxovatpeshalik, savobtalablik kabi ezgu xususiyatlarni kuchaytirish zarur», — deb kim ta'kidlagan edi?
A) Behbudiy. B) Fitrat. D) Cho'lpon. E) Munavvar qori. F) I. Karimov.

6. «Maorif bo'limida ishlaydurg'on musulmonlarning boshini silangiz ... Hammaga ozodlik yo'lini ko'rsatingizlar» ... jumalari kimga tegishli?

A) Behbudiy. B) Fitrat. D) Cho'lpon. E) Munavvar qori. F) I. Karimov.

7. «Adibi avval», «Adibi soniy», «Yer yuzi» kabi darsliklar muallifi kim?

A) Behbudiy. B) Fitrat. D) Cho'lpon. E) Munavvar qori. F) I. Karimov.

8. «Ilm insonlarning madori, hayoti, rahbari, najotidir», — deb kim ta'kidlagan?

A) Behbudiy. B) Fitrat. D) Cho'lpon. E) Munavvar qori. F) Avloniy.

9. «Turkiy guliston yoxud axloq» asari muallifini aniqlang.

A) Behbudiy. B) Fitrat. D) Cho'lpon. E) Munavvar qori. F) Avloniy.

10. «Bilim, ma'rifat yaxshi axloq bilan bezanmog'i lozim», — degan jumla kimga tegishli?

A) A. Avloniy. B) I. Karimov. D) A. Qodiriy. E) Forobiy. F) Behbudiy.

11. «Ilm bir chiroqdurkim, seni rohat va farog'atga hech bir zahmat-siz yetkazadi», — jumlasini kimga tegishli?

A) A. Avloniy. B) I. Karimov. D) As-Samarqandiy. E) Demokrit. F) Behbudiy.

11-§. AMALIY MASHG'ULOT

Jadidchilik va jadidlarning ilm-ma'rifat yo'lidagi harakatlari

REJA:

1. Jadidchilik harakatining mazmuni, mohiyati va uning xalq ma'naviyatini oshirishdagi roli.

2. Jadidchilik oqimi namoyandalarining faoliyati, ilmiy-ma'rifiy qarashlari va taqdiri.

Darsning turi: Davra suhbat.

Darsning maqsadi: O'quvchilarga jadidchilik harakatining asosiy mazmun, mohiyatini tushuntirish, jadidlarning ilm-ma'rifat yo'lidagi harakatlari mohiyatini ochib berish, jadidchilar faoliyati bilan tanishtirish orqali ularning erkin va mustaqil fikrlashlariga erishish, shuningdek, ilm-ma'rifatga havasni kuchaytirish.

Darsni jihozlash: Kitoblar, jadidlar portretlari, kodoskop yoki multimediyada foydalanish uchun yozma materiallar, bo'r, flamaster, marker va boshqalar.

Sinf taxtasiga quyidagi soʻzlar yozilgan plakat ilib qoʻyiladi: «XX asr boshidagi maʼrifatchilik harakatining namoyandalari boylik uchun, shon-shuhrat uchun maydonga chiqishmadi. Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvarqori, Fitrat, Tavallolar maktab ochganlari, xalqni oʻz haquhuqlarini tanishga daʼvat etganlari uchun birov maosh toʻlaganmi? Birov ularga oylik berganmi? Albatta, yoʻq! Ular oʻt bilan oʻynashayotganlarini, istibdodga qarshi kurashayotganlari uchun ayovsiz jazolanishlarini oldindan yaxshi bilishgan. Bila turib, ongli ravishda mana shu yoʻldan borganlar. Chunki, vijdonlari, iymonlari shunga daʼvat etgan». *Islom Karimov*.

Oʻqituvchi darsni boshqarib boradi va oʻquvchilarga tarqatma materiallar oldindan berib yuboriladi. Dars savol-javob tariqasida oʻtadi.

Savol: Jadidchilikning yuzaga kelishi va vazifasi nimadan iborat edi?

Javob: Jadidchilik tasodifan va sababsiz, oʻz-oʻzidan paydo boʻlgan emas. Avvalo, u XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning natijasida hamda boshqa xalqlarning maʼrifatparvarlari taʼsiri oqibatida ijtimoiy-falsafiy oqimiga aylanadi.

Avvalo, shuni taʼkidlash joizki, maʼrifatparvarlik mafkurasi, bir tomondan, kapitalistik munosabatlarning Oʻrta Osiyoga kirib kelishi natijasida yuz bera boshlagan ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy oʻzgarishlarni oʻzida aks ettirsa, ikkinchi tomondan, uni rivojlantirdi, maʼnaviy mazmunini boyitib bordi.

Uning oldida turgan vazifa feodal qoloqlikdan chiqish, oʻlkaning ilgʻor taraqqiyoti uchun choralar topishdan iborat boʻlsa-da, hayot taqozosi bilan qoʻyilgan masalalar va ularni hal qilish choralari turli bosqichda turlicha boʻlganligini bilib olish mumkin:

1. Maʼrifatparvarlikning ilk namoyandalari: Ahmad Donish (1827—1897) (Buxoro xonligini Rossiya bilan taqqoslaydi). Berdimurod Berdax (1827—1900) (Xiva xonligi haqida yozadi), Sattorxon (1830—1902) (Turkiston haqida yozadi), Furqat (1858—1909) (maʼrifatparvarlikka doir sheʼrlar bitadi).

2. Ma'rifatparvarlik harakatining demokratik namoyandalari: Muqimiy (1850—1903), Zavqiy (1853—1921), Anbar Otin (1870—1914), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889—1929) lardir.

3. Jadidchilik harakati namoyandalari: Mahmudxo'ja Behbudiy (1875—1919), Munavvar qori Abdurashidxonov (1878—1931), Abdulla Avloniy (1878—1934), Abdurauf Fitrat (1884—1938) va boshqalar.

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining ildiz otishi natijasida Markaziy Osiyoning ko'p joylarida jadidchilik harakati yuzaga keldi.

Bu harakat mavjud jamiyatning ijtimoiy-madaniy asoslarini qayta qurishga qaratilganligi sababli eski tuzum tarafdorlarining kuchli qarshiligiga duch keldi.

Ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy islohotlar yo'li bilan xalq va jamiyat hayotini yaxshilashga, madaniy yuksaklikka olib chiqishga qaratilgan dasturlarni bajarishga kirishildi.

Jadidchilik jamiyatni to'ntarish yo'li bilan emas, islohotlar yo'li bilan rivojlantirishni o'zining asosiy vazifasi deb belgiladi.

Jadidlar Turkiston hududida uzoq davr mobaynida yuz bergan ijtimoiy-madaniy inqirozga barham berishga harakat qilganlar. Shu maqsadda san'at, din, matbuot, maorif, adabiyot sohalarida islohot o'tkazish g'oyalarini ilgari surganlar. Ular axloq-odob, e'tiqod, adliya, sog'liqni saqlash muammolarini qayta ko'rib chiqish, ijtimoiy-ma'naviy hayotning barcha sohalarini shakllantirishni maqsad qilib olgan edilar.

Savol: Chor Rossiyasi Turkistondagi ta'lim-tarbiyaga qanday qaradi?

Javob: XIX asrning 60—80-yillarida Turkiston o'lkasi Chor Rossiyasi tomonidan istilo qilingandan so'ng ta'lim-tarbiya sohasidagi tanazzul yanada chuqurlashdi. Endilikda Turkistondagi maktab va madrasalar maxsus yollangan ba'zi bir ayg'oqchilar tomonidan taftish qilinib, ularning faoliyati noto'g'ri talqin etilar, ta'lim maskanlarida turli bid'atlar rasm qilinardi. Vaqf mulklarini qisqar-

tirish yo'li bilan bir qancha madrasalar yopib qo'yildi. Umuman, chor hukumati ma'muriyati o'lkadagi eski maktab va madrasalarga nisbatan turli xil kurash usullarini qo'llay boshladi. 1890-yildan boshlab idoraviy yo'l bilan nazorat qilib turish uchun maxsus inspektor (muboshir) lavozimi joriy etildi. 1896-yildan boshlab maktab va madrasalar shahar va uyezd hokimlari orqali nazorat qilinadigan bo'ldi. Ta'kidlanganidek, bu davrda Turkiston maktab va madrasalaridagi tarbiyaviy ishlarni general gubernatorlik boshqarardi. Mustamlakachilar 1875-yildan boshlab eski usuldagi musulmon maktablari qatorida avval o'z bolalarini o'qitish uchun Turkiston o'lkasida ibtidoiy va o'rta maktablarni joriy qilishga kirishdilar.

Toshkentning ilg'or kishilari o'lkada tub o'zgarish qilishning bosh yo'li maorifni isloh qilish, deb bildilar. Shu boisdan ular maktablar ocha boshladilar, unda dunyoviy ilmlar va rus tili o'rgatila boshlandi. 1884-yil 19-dekabrda o'z qarashlari bilan tanilgan Toshkent savdogari Saidazimboyning uyida mahalliy xalq vakillari uchun rus-tuzem maktabi ochildi. Oradan bir yarim yil o'tgach, rus-tuzem maktablari rasmiy tarzda ma'qullandi va 1886-yili yana shunday 14 ta maktab ochildi.

Har bir rus-tuzem maktabiga «Faxriy mutavalli» tayinlangan bo'lib, u maktab joylashgan shahar va qishloqda yashaydigan boylardan bo'lar edi.

1891-yilning 1-yanvariga kelib, rus-tuzem maktablalarining soni 89 taga yetadi. Rus-tuzem maktablaridagi o'qish 4 yil edi. O'quvchilar rus tili, matematika, kasb, rus qonunlari va shariatni o'rganardi.

Biroq chor Rossiyasining o'lkada rus-tuzem maktablari ochib, rus-tilini o'rgatishga bo'lgan sa'y-harakatlari ommaviylik kasb etmadi. 1917-yilning may oyida o'z davrining mashhur pedagogi F. Yegorov Turkiston maorifining ahvoli to'g'risida shunday xulosaga kelgan edi:

1. Rus-tuzem maktablari tashkil etilishidan ko'zlangan maqsadga erisha olmadi. Normal aqliy rivojlanishni bera olmadi, rus tilini to'g'ri o'rgata olmadi, musulmon diniy ta'limoti asoslarini ongli tushunishga xalaqit qila olmadi.

2. Boshqa nohukumat maktablarning mavjudligi tuzem-chilarning keng ta'lim olishiga to'sqinlik qildi.

Shu boisdan 1917-yil 9—14-mayda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan O'lka o'qituvchilarining 1-qurultoyi kun tartibiga Turkiston o'lkasi aholisi uchun muhim bo'lgan rus-tuzem maktablarini tahlil etish to'g'risida masala kiritildi. Qurultoyning raisi qilib saylangan Munavvar qori Abdurashidxonov anjumanda Turkiston maktab ishlarini isloh qilish to'g'risida ma'ruza qildi.

Qizg'in bahslardan so'ng Turkistonda milliy maktab qurish uchun qaror qabul qilindi.

Ushbu qarorda o'sha davrgacha mavjud bo'lgan rus-tuzem bilim yurtlari milliy maktablarga almashtirilishi zarur; quyi, o'rta va oliy ta'limga bo'linadigan maktablarda o'qish ona tilida olib borilishi kerak; boshlang'ich ta'lim umumiy, majburiy, bepul va 6 yoshdan bo'lishi, shu bilan birga, maktab uchun mablag' davlat xazinasidan, mahalliy idoralar va shahar boshqarmalaridan ajratilishi lozim, deyilgan edi. Bu maktablarga ruslashtirish vositasi deb qaralardi. Ularga qarama-qarshi «yangi usul maktablari» tuzish dasturi olg'a surildi. Bu maktablarda, asosan, turkiy til va ilohiyot o'rgatiladi.

Jadidlar harakati tarixning porloq sahifalaridan biri bo'lgan. Agar jadidlar faoliyatiga nazar solsak, ular naqadar vatanparvar, fidoyi, o'z g'oyalarini himoya qilish yo'lida hatto o'z hayotini qurbon qilishga ham tayyor mard insonlar ekanligini ko'ramiz. Ular millatni ilm-ma'rifatli qilish yo'lida tolmas kurashchi bo'lganlar. Bu yo'l yangi yo'l bo'lib, milliy ta'limni yuksak cho'qqilarga olib chiqishga qaratilgan edi.

Savol: Jadidlarning ijtimoiy tarbiya ishlarida alohida oqim bo'lib shakllanishi qanday yuz berdi?

Javob: Jadidlar harakati ijtimoiy tarbiya ishlarida alohida oqim sifatida XX asr boshlarida Qrim, Kavkaz va Markaziy Osiyoda shakllandi. Jadidlar o'z siyosiy dasturini taniqli qrim-tatar siyosiy arbobi Ismoilbek G'aspirali (Gasprinskiy) (1851—1914) dan oldilar.

Ismoilbek yuqori aslzodalar oilasidan chiqadi. Qrimda musulmon diniy maktabida, Moskva kadetlar korpu-

sida harbiy ta'lim oladi. Turkiya va Fransiya (2 yil yashagan) bo'ylab sayohat qiladi. Qrim yarim orolida yashagan aholining 25 foizini tashkil qilgan qrim tatarlari orasida turkiy til saqlanib qolishini yoqlagan. 20 yil «Tarjimon» jurnalini nashr etadi. Unda maktab va madrasalarda diniy bilimlarini, arab, fors, rus tillarini o'rgatish bilan birga tibbiyot, kimyo, nabotot, nujum, handasa (jami 17 fan)ni ham o'rgatishni targ'ib qiladi. Jadidlar dasturi maktabni isloh qilishga qaratilgan edi. 1892-yilda Ismoilbek G'aspirali musulmon maktablarini isloh qilish loyihasini Turkiston general gubernatori Rozenbaxga yuboradi va rad javobini oladi. 1893-yili Buxoro amiri Abdulahadga yangi usul maktablarini tuzishni taklif qiladi. So'ng u Qozon tatarlaridan foydalandi. Ismoilbek G'aspiralining harakatlari natijasida keyinchalik Buxoro amiri unga birinchi jadid maktabini ochishga ruxsat berdi. Ikkinchi jadid maktabini 1898-yilda Qo'qonda Salohiddin ochdi. 1920-yili Turkistonning turli joylarida 50 ga yaqin shunday maktab tuzildi. Toshkentda 20 ta, Qo'qonda 16 ta ana shunday jadid maktablari ochildi.

Jadidlar 1908-yilda Buxoroda ro'znomalar nashr ettirdilar, yangi usul maktabi («Maktabi usuli jadid») tashkil qildilar, bu maktablarda din asoslari bilan birga hisob, geografiya, tabiatshunoslik va boshqa dunyoviy fanlar o'qitilar edi. Biroq har qanday islohiy harakatlarga tish-tirnoqlari bilan qarshi turgan jaholatparastlar ig'vosi bilan amirlik saltanati yangi uslub maktablarini yopadi. Shundan so'ng 1909-yil 18-iyunda Buxoro jadidlari «Bolalar tarbiyasi» nomidagi yashirin jamiyat tuzdilar. Bu maxfiy jamiyat kambag'al-yo'qsillar uchun maktablar ochdi, ularni bepul o'qitdi, omma orasida gazeta, jurnal va kitoblar tarqatdi. Shu harakatlari bilan mehnatkash xalq fikrini uyg'otishda katta hissa qo'shdi. «Bolalar tarbiyasi» jamiyatidagi ma'rifatparvar jadidlar tashabbusi bilan 1912-yilda gazetalar nashr etildi.

Jadid maktablarini bitirgan o'nlab yoshlar ana shu jamiyat orqali musulmon Sharqining Istanbul, Anqara, Qohira, Makka shaharlariga o'qishga yuborildi.

Savol: Jadidlar Oktabr to'ntarishini qanday kutib oldilar va Turkiston birligi uchun qanday kurashdilar?

Javob: Shuni ta'kidlash joizki, 1917-yilgi Oktabr to'ntarishidan keyingi kunlardanoq Sidqiy Ajziy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Tavallo, Abdulla Qodiriy va boshqa jadidlar unga o'z munosabatlarini ochiq bildirganlar, madaniyat va maorif sohasida samarali faoliyatlarini davom ettiraverganlar. Shu tariqa turkistonliklar birdamligiga muhim qadam qo'yildi. Tarixda ilk bor Umumturkiston miqyosida musulmonlar syezdi chaqirildi. Unda xalqlarning muxtoriyatga qat'iy intilishi, o'z urfodatlarini, turmush tarzini himoya qilishi aytili. Bu manfaatlar ifodachisi sifatida Turkiston musulmonlari Markaziy Sho'rosi tashkil etildi. Albatta, buni jamiyatdagi ilg'or kuchlarning yutug'i sifatida qaramoq kerak.

Shunday qilib, Turkiston birligi uchun kurashda salmoqli hissa qo'shgan o'lka musulmon sho'rosining tashkil etilishi va dasturiy hujjatlarining qabul qilinishi, avvalo, Turkistonda milliy-ozodlik harakati erishgan ma'lum darajadagi yutuqlar ongda yetuklikdan guvohlik berar edi.

Turkiston birligi g'oyasi unda istiqomat qilib kelgan xalqlarning azaliy orzusi edi. Bugungi kunda bu g'oya barcha xalqlarimiz uchun mushtarak bo'lib qolmoqda. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 5-mayda bo'lib o'tgan ikkinchi sessiyasida Prezidentimiz Islom Karimov shunday degan edi: «Markaziy Osiyoda faollik qilayotgan jamoatchilik bizga ota-bobolarimizdan meros bo'lib qolgan tarixiy birlik tuyg'usini, muqaddas Turkiston tuyg'usini qaytadan tiklashi, xalqlarimiz qalbiga payvand etishi maqsadga muvofiq bo'lur edi».

Jadidchilik harakatining uchinchi bosqichi 1917-yildan boshlab 30-yillargacha davom etdi. Bu davrda jadidlar ahvoli yanada murakkablashdi. Tarixiy manbalardan shu narsa ma'lumki, jadidlar yangi maktablar ochish, til va adabiyotni isloh qilish, matbuot erkinligi, teatrlar tashkil qilish uchun kurash olib bordilar. Afsuski, jamiyat hayotining barcha sohalarini siyosatlashtirish, subyektivizmga

haddan tashqari berilish natijasida jadidchilikka pan-turkizm, panislomizm va millatchilik tamg'asi bosildi. Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Usmon Nosir singari o'nlab millat gullari millatsevarligi uchun qatag'on qilindi. Salkam bir yarim asrlik mustaklama va mustabidlik davrida Vatanimiz tarixi soxtalashtirildi. Xalqimizni o'z tarixiy xotirasidan judo qilish uchun katta kurash ketdi.

Ammo jadidlar chor hukumati davrida ham, bolsheviklar davrida ham ro'shnolik ko'rmadilar. Ularga millatchi, jamiyatga yot unsurlar tamg'asini bosishdi. Aslida ular har qanday etnik inson jamoasining tabiiy ehtiyoji bo'lgan, milliy mustaqillik tarafdorlari, milliy qahramonlar bo'lib, tazyiqdan qutulishning bosh yo'li xalqni o'qitib, bilimli, ma'naviyatli qilishdan iborat, deb qaragan edilar.

Savol: Mahmudxo'ja Behbudiy kim edi?

Javob: Turkiston jadidlarining yirik namoyandasi Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston yoshlarini ma'rifatli qilish to'g'risidagi g'oyalarni targ'ib qilib, ular har tomonlama ma'lumotli, madaniyatli kishilar, diniy murabbiylar sifatida islomning sofliğini muhofaza qilishlari, ikkinchi tomondan esa, dunyoviy bilim egalari bo'lib, ijtimoiy hayotda musulmonlar manfaatlarini himoya qilishlari kerak, degan g'oyani ilgari suradi.

Mahmudxo'ja Behbudiy butun ongli faoliyati davomida faqat xalq manfaatlarini himoya qildi, xalqni baxtiyor etish, farzandlarini savodxon qilish uchun kurashdi. 1914-yilda yozilgan «Yoshlarga murojaat» maqolasida «...islomiyat shunday diniy metin va qobili taraqqiyotdurki, naqadar ilmi zamonaviy ko'p o'qilsa, insonning dini islomga shuncha aqidasi bo'lur... hatto lozim bo'lganda mulkingizni sotsangiz, o'g'lingizni zamoncha o'qimog'i sag'iy qilingiz», deb ta'kidlaydi. Mahmudxo'ja Behbudiy Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida ruhoniylar oilasida tug'ilgan. Otasi Behbudxo'ja turkistonlik, Ahmad Yasaviy avlodlaridan bo'lgan. Otadan yosh yetim qolgan Mahmudxo'ja tog'alari qo'lida tarbiya topadi, qozixonada mirzalik qiladi, Samarqand va Buxoro madrasalarida tahsil ko'radi, so'ngra qozi, mufti darajasigacha

ko'tariladi. Behbudiy dunyoqarashining shakllanishida jadidchilik harakatining asoschisi Ismoilbek G'aspiralining xizmati katta bo'lgan.

Behbudiy 1899—1900-yillarda haj safariga boradi. Safar yangi maktab haqidagi qarashlarini mustahkamlaydi. Uning tashabbus va g'ayrati bilan Samarqand atrofidagi qishloqlarda yangi maktablar tashkil topa boshlaydi. Adib maktablar uchun «Risolai asbobi savod» (1904), «Risolai jug'rofiya umroniy» (1905), «Risolai jug'rofiya Russiy» (1905), «Kitobat ul-atfol» (1908), «Tarixi Islom» (1909) kabi darsliklar tuzadi. Behbudiy 1911-yilda o'zbek dramachiligining birinchi namunasi «Padarkush» asarini yaratdi. Asar 1914-yilda sahnaga qo'yildi va millatdoshlarga chaqmoqdek ta'sir etdi.

Behbudiy 1913-yildan matbuot ishlari bilan shug'ullandi. «Samarqand» gazetasi, «Oyina» jurnallarini chiqardi. «Nashriyoti Behbudiy» nomli nashriyot ochdi, kutubxona tashkil etdi. 1914-yilda ikkinchi bor Sharq mamlakatlariga sayohat qildi. Sayohat xotiralari «Oyina» jurnalida bosildi. Tilshunoslik, adabiy tanqidga, ijtimoiyotga oid yuzlab maqolalar yozdi. Behbudiy XX asr boshidagi Turkistonning yirik siyosiy arbobi edi.

Vatan taqdiri kun tartibiga qo'yilgan 1917-yilda Toshkentda bo'lib o'tgan Turkiston musulmonlarining o'lka qurultoyida hayajonli nutq so'zlagan Behbudiy o'zaro ixtiloflardan voz kechishga, buyuk maqsad yo'lida birlashishga chaqirdi, xuddi shu ixtiloflarimiz sababli «mustamlaka qoidasi ila bizni idora eturlar», deb ochiq aytdi. Xuddi shu yili Qo'qonda el'on qilingan «Turkiston muxtoriyati»ning ma'naviy otasi, shubhasiz, Behbudiy edi. Afsuski, muxtoriyat sovetlar tomonidan xoinona bostirildi: 10 ming turkistonlik o'ldirildi, 180 qishloq to'pga tutildi. Voqeadan larzaga tushgan Behbudiy iztirob bilan Samarqandga qaytdi, u yerda tura olmay, Toshkentga keldi, hukumat rahbarlari bilan muzokara yuritishga urindi, bu natija bermadi. Orzulari chil-chil bo'lgan Behbudiy 1919-yili haq-huquq istab dunyo jamoatchiligiga murojaat qilish niyati bilan yo'lga chiqdi va Shahrisabzda qo'lga olinib, Qarshida qatl etildi.

Bu yerda o'qituvchi M. Behbudiyning «Padarkush» dramasidagi Tangriqul va Toshmurod obrazlariga qisqacha tavsif berib, quyidagi parchani keltiradi:

Ziyoli odamlarga qarab: ilm va tarbiyasiz bolalarning oqibati shuldir. Agarda ularni otasi o'qitsa edi, bu jinoyat va padarkushlik alardan sodir bo'lmas va bular ichkilikni bo'yla ichmasdi, xun beg'ayri haqqin qilmas edi. Umri boricha Sibir va bandga va qiyomatga, jahannamga qolmas edi... Oh, haqiqatda boyni o'ldirgan va yigitlarni azobi abadiyga giriftor qilgan beilmlkdir. Bizlarni xonavayron, bachagiryon, bevatan va bandi qilg'on tarbiyasizlik va jaholatdir; bevatanlik, darbadarlik, asorat, faqir va zarurat va xorliklar hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir. Dunyog'a taraqqiy qilgan xalq ilm vositasi ila taraqqiy qiladi. Asir va zabun bo'lganlar-da beilmlikdan. Modomiki, bizlar tarbiyasiz va bolalarimizni o'qitmaymiz, bul tariqa yomon hodisalar va badbaxliklar oramizda doimo hukmfarmo bo'lsa kerak. Bu ishlarning yo'q bo'lmog'iga o'qimoq va o'qitmoqdan boshqa iloj yo'qdir.

Behbudiyning bu so'zlarini hozirgi zamonga moslab, o'quvchilarning fikrlarini eshitadi.

Savol: Turkistonda ilm-ma'rifatni targ'ib qilishda Munavvar qori Abdurashidxonovning qanday o'rni bor?

Javob: XX asr boshlarida, bir tomondan, o'lkada chor hukumati manfaatlariga muvofiq keladigan ma'naviy qashshoqlik, ikkinchi tomondan, mahalliy burjuaziya va diniy aqidaparastlarning ta'siri muhitida «usuli jadid» maktablarining ochilishi ulkan ijtimoiy-siyosiy hodisa bo'lgan. Shunday maktablarga mo'ljallab yaratilgan dastur mualliflaridan biri, M. Behbudiyning hamfikrlaridan Munavvar qori Abdurashidxonov bo'lib, unda o'nta fan o'rganilishi nazarda tutilgan edi.

Umuman, Munavvar qori Abdurashidxonov ham «usuli savtiya» maktabiga ixlos bilan qarab, chor hukumati Turkiston o'lkasidagi aholini ma'naviy-madaniy qoloqlikda saqlayotgani va undan qutulish choralari faqat maktab ta'lim-tarbiyasidagi keskin islohotga bog'liqligini to'g'ri tushungan holda chor hukumatining mustamlakachilik

boshqaruv usuliga qarshi kurashda faollik ko'rsatdi. Shu maqsad yo'lida Toshkentda ilg'or fikrli ziyolilar va turli guruhlardan 1918-yil may oyida «Turk o'chog'i» ilmiy-madaniy jamiyatini tuzdi. Ushbu jamiyat Turkiston turkiylarini milliy bayroq ostida birlashtirib, ularga milliy ruh, milliy g'oya va milliy tarbiya berish, milliy urf-odatlar asosida umumiy turk madaniyatini vujudga keltirish, shu tariqa millatimizning ruhiy va jismoniy quvvatini orttirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ydi.

«Millat. Vatan. Ma'naviyat. Shunga o'xshash so'zlarni bilmoq bilan ziyoli bo'lmaydilar. Maorif va madaniyat bog'chasining birinchi darvozasi maktabdur. Teatr sahnasi har tarafi oynaband qilingan bir uyga o'xshaydurki, bunga har kim kirs a o'zining husni qabihini, ayb-u nuqsonini ko'rub ibrat olur va bu sahnada ko'zguga yomon ko'ringan past odatlardin va buz uq axloqlardin uzr qilmoqg'a harakat qilur. Jannat kabi go'zal yurt ing bugun sendan ish kutadir. Hurriyat berilmas, olinur», deb yozgan edi Munavvar qori.

Munavvar qori Abdurashidxonov adib, murabbiy, muharrir, ijtimoiy-siyosiy arbob, Turkiston mustaqilligining qizg'in kurashchilaridan biri. U 1878-yilda Toshkentning Shayxontohur mahallasida mudarris oilasida tug'ildi. Onasi Xosiyatxon qo'lida savod chiqardi. Toshkentda (Yunusxon madrasasida), Buxoroda o'qidi. XIX asr 90-yillari oxiridan jadidchilik harakatiga yaqinlashdi. 1901-yilda Toshkentda «usuli jadid» maktabini ochdi. Bu maktablar uchun «Adibi avval» (1907), «Adibi soniy» (1907) kabi alifbo va xrestomatiyalar, «Tajvid al-Qur'on» («Qur'on qiroati»), «Yer yuzi» («Geografiya») singari qo'llanmalar tuzib nashr etdi. Bolalar uchun o'nlab she'riy va nasriy hikoyatlar yozdi.

1917-yil fevral o'zgarishidan keyin milliy davlatchilik an'analariga asoslangan Turkiston hukumatini tuzish g'oyasini ilgari surdi. «Xurshid», «Najot», «Kengash» gazetalari ni chiqardi, «Sho'roi islomiya» jamiyatining asoschisi va rahbari sifatida tanildi, Turkiston muxtoriyatini qo'llab-quvvatladi.

Munavvar qori — Turkistonda zamonaviy oliy tahsilni yo'lga qo'yganlardan. U, xususan, hozirgi Toshkent Davlat

universitetining muassislariidan edi. 1918-yilning aprelida uning tashabbusi bilan Turkiston Xalq dorilfununining musulmon bo'limi tashkil qilindi, Munavvar qori rais (rektor) bo'lib ishladi, ona-tilidan dars berdi.

20-yillarning o'rtalaridan jadidchilikka munosabat o'zgara boshlagach, Munavvar qoriga ham hujum boshlandi. Shunga qaramasdan, u o'z yo'lidan qaytmadi. 1927-yilda Toshkent okrug madaniyatchilarining qurultoyida jadidchilikni himoya qilib chiqdi, 1929-yilda millatchilikda aylanib, qamoqqa olindi. 1931-yilda qatl etildi.

Savol: Abdurauf Fitrat faoliyatida ilm-ma'rifat g'oyalari qanday o'rin tutadi?

Javob: Abdurauf Fitrat: «Vatan u mening jon-u tanim, sajdagohimdir. U mening to'lin oyim, tinch-omonligim, izzatim, sharafim. Ka'bam, qiblam hamda gulistonimdir. Hech shubha yo'qki, odamlar har xil din va mazhabdan, har xil qabila va millatdan bo'lsalar ham, bir otaning va yagona jinsning farzandi. Boshqacha qilib aytganda, birlarining aka-ukalaridir. Shunday ekan, ular o'zaro umumiy birodarlikni yuzaga keltirishlari kerak. Rahbarim — fan, payg'ambarim bilimdir»,— deya xitob qiladi.

XX asr o'zbek adabiyotining mashhur namoyandasi, Turkiston jadidchilik harakatining g'oyaviy rahbarlaridan bo'lgan A. Fitrat 1884-yilda Buxoroda savdogar oilasida tug'ilgan. Otasi Abdurahimboy o'qimishli, dunyoning baland-pastini biladigan kishi bo'lgan. Abdurauf eski maktabda, so'ng Mirarab madrasasida tahsil ko'rdi. «Mijmar» taxallusi bilan she'rlar yozdi. 1909—1913-yillarda Istanbul dorilfununida o'qidi. «Munozara» (1909), «Sayha» nomli kitoblarini chop qildirdi. «Sayha» to'plamidagi she'rlarida Buxoro mustaqilligi g'oyasini birinchi marta juda yorqin ifodalab berdi.

Fitrat Buxoro inqilobining g'oyaviy-tashkiliy rahbarlaridan, keyin esa Buxoro xalq jumhuriyatining muassislariidan biri, siyosiy arbob sifatida ham shuhrat topdi.

Fitrat bu davrda yaratgan ko'plab asarlari bilan yangi o'zbek fani va madaniyatining bir qator yo'nalishlariga yo'l ochdi, xususan, O'rta Osiyo xalqlarining boy va qadim

madaniy merosini har tomonlama izchil va chuqur o'rganishni boshlab berdi, o'zbek — tojik adabiy-madaniy yodgorliklarining mushtarak jihatlariga diqqatini qaratdi. Sovet hukumati tomonidan panturkist, millatchi, josus sifatida ayblanib, 1937-yilda qamoqqa olindi va 1938-yilda qatl etildi.

Savol: Abdulla Avloniyning ma'rifatchilik faoliyati qanday bo'lgan?

Javob: Abdulla Avloniy 1878-yilning 12-iyulida Toshkentda Mergancha mahallasida to'quvchi oilasida tug'ildi. Otasi Miravlon aka asli qo'qonlik edi. Yosh Abdulla eski maktabda savod chiqardi, bir muddat Shayxontohurdagi Abdumalikboy madrasasiga qatnadi. 90-yillardan she'r yozishga tutindi. 1904-yilda Mirobodda jadid maktabi ochib, dars berdi. 1909—1917-yillarda «Birinchi muallim», olti qismdan iborat «Adabiyot yoxud milliy she'rlar», «Turkiy Guliston yoxud axloq» kabi darsliklar yozdi. Ayniqsa, so'nggi asari bolalarda milliy ong va axloqni shakllantirishda bugungi kun uchun ham g'oyat ahamiyatlidir. Avloniy «Hijron» taxallusi bilan yozgan o'nlab she'rlari an'anaviy she'riyatimizning yangilanishida katta xizmat qildi.

Avloniy 1909-yilda turli xayriya jamiyatlari, shirkatlar tashkil etib, o'lkaning ijtimoiy-siyosiy hayotida faol qatnashib keldi. 1917—1918-yillarda Turkiston hayotida yuz bergan o'zgarishlarda ishtirok etdi, sovet hokimiyatining xalqni fojialar girdobiga tortayotganini anglab yetdi va buni ayrim she'rlarida ifodaladi. 1919—1920-yillarda RSFSR ning Hirotdagi muxtor elchisi bo'lib turdi. Adib o'z safar taassurotlari — «Afg'on sayohati»da qizil saltanatdagi ish tizimining chor istilochilik siyosatidan zarracha qolish-masligini oshkora aytdi. 20-yillarda O'zbekiston oliy ta'limini yo'lga qo'yishda qatnashdi. O'rta Osiyo Davlat universitetida til-adabiyot kafedrası mudiri (1930), professor bo'lib ishladi. Ayni paytda maktablar uchun darsliklar tuzishni davom ettirdi. 1933-yilda VII sinf uchun «Vatan xrestomatiyasi»ni tuzdi. 1934-yil 25-avgustda vafo etdi.

Savol: A. Cho'lponning ma'rifatparvarlik g'oyalari nimalardan iborat edi?

Javob: Abdulhamid Cho'lpon. Cho'lpon — tong yulduzi ma'nosini bildiradi. Bu Abdulhamid Sulaymon o'g'lining adabiy taxallusidir. Cho'lpon 1897-yilda Andijonda tug'ildi. Maktab — madrasa, so'ng rus-tuzem maktabida o'qidi. 1914-yildan «Andijon», «Qalandar», «Mirzaqalandar», «Cho'lpon» taxalluslari bilan vaqtli matbuotda maqola va hikoyalari chiqqa boshladi.

1917-yildan davrning shiddatli voqealari Cho'lponni o'z bag'riga oladi. Fitrat «Hurriyat» gazetasi bilan aloqa bog'laydi. Zakiy Validiy bilan Boshqirdistonda, 1920-yilda Buxoro jumhuriyat matbuot organlarida ishlaydi. So'ngra O'zbekiston Xalq Komissarlari Soveti tomonidan Moskvaga yuboriladi va tarjimon bo'lib faoliyat ko'rsatadi. Shu yillari «Uyg'onish» (1922), «Buloq» (1924), «Tong sirlari» nomi bilan she'riy kitoblari bosildi. «Xalil farang», «Cho'lpon sevgisi», «Cho'rining isyoni», «Mushtumzo'r», «O'rtoq Qarshiboyev», «Hujum», «Yorqinoy» (1926) kabi dramalari ketma-ket sahnaga qo'yildi, ayrimlari bosilib chiqdi. Navoiy, Fuzuliy, Tagor, Furqat, H. Jovid haqida maqolalari e'lon qilindi.

1927-yildan matbuotda Cho'lponga qarshi hujum boshlandi. O'sha yili oktabrda bo'lib o'tgan O'zbekiston madaniyat xodimlarining 2-qurultoyida Cho'lpon majlisdan haydab chiqarildi. Keyingi o'n yil xorliklar, zorliklar, tahqiru iztiroblar bilan kechdi. U og'ir vaziyatda «Soz» to'plamini nashr ettirib (1935), zamonasozlik qilishga majbur bo'ldi, oldingi fikrlaridan qaytganini e'lon qildi. Shunday tang-utor sharoitda «Kecha va kunduz» romanini yozib, chop ettirdi (1936), Shekspirning «Hamlet», K. Gotsining «Malikai Turandot», Pushkin, Gorkiyning asarlarini o'zbekchaga katta mahorat bilan tarjima qildi.

Cho'lpon adabiyotning juda ko'p tur va janrlarida ijod etgan bo'lsa-da, ko'proq shoir sifatida shuhrat topdi. U XX asr o'zbek adabiyotining zabardast vakilidir. Uning 20-yillarda to'plamlarda bosilib chiqqan va bugun ma'lum bo'lgan she'rlari u qadar ko'p emas. Lekin ular o'zbek

ziyolilariga chaqmoqdek ta'sir qilgan va butun adabiyotni o'z izmiga olgan edi. Cho'lpon 1937-yilda qamoqqa olinib, 1938-yilda qatl etildi.

Savol: Abdulla Qodiriy ijodida ilm-ma'rifatni tashviq qilish qanday o'rin tutgan?

Javob: Abdulla Qodiriy. U o'zbek adabiyotining ulkan namoyandalaridan biri, o'zbek romanchiligining asoschisidir. U 1894-yilda Toshkentda tug'ildi. Eski usul maktabida, rus-tuzem maktabida, so'ng Abulqosim madrasasida o'qidi. 1910-yillarning o'rtalaridan «Julqunboy», «Dumbulboy», «Jiyan», «Ovsar», «Shilg'ay», «Shakkok» kabi taxalluslar bilan vaqtli matbuotda she'r va hikoyalari chiqa boshlagan. «Millatimga», «Ahvolimiz» she'rlari, «Juvonboz» hikoyasi, «Baxtsiz kuyov» dramasini yozdi. Uning oktabr o'zgarishlaridan keyingi faoliyati, asosan, matbuot bilan bog'langan: «Oziq ishlari», «Rosta», «Ishtirokiyun», «Qizil bayroq» gazetalarida; «Inqilob», «Kommunist yo'ldoshi» jurnalida ishlagan, «Mushtum» jurnali (1923) ning asoschilaridandir. 1919—1925-yillarda matbuotda «Matbuot kuni», «G'irvonlik Mallavoy», «Ravot qashqirlari», «Bizda teatr ishining borishi» kabi yuzlab maqola va hikoyalar e'lon qildi. Abdulla Qodiriy yozuvchi sifatida elga tanitgan ilk asarlari «Kalvak mahzumning xotira daftaridan», «Toshpo'lat tajang nima deydi» hajviy qissalaridir. Abdulla Qodiriy ijodiy faoliyatining ilk qadamlaridanoq millatining taqdiri ustida qayg'urdi, uning uchun najot yo'lini izladi. Avvaliga u yangi hukumatga ishondi, biroq mustamlaka siyosati mohiyat e'tibori bilan o'zgarmay qolayotganini, sho'rlik xalq bu qonli siyosatning qurboni bo'layotganini ko'rdi. Ayniqsa, Qo'qon muxtoriyatining qonga botirilishi uni larzaga soldi. Qodiriy 1919—1920-yillarda «O'tkan kunlar» romanini yozdi, xalq ongini uyg'otmoqchi bo'ldi, «tariximizning eng kirlik qora kunlari», yurtni mustamlaka balosiga giriftor etgan keyingi «xon zamonlari» — XIX asr o'rtalaridagi tarixiy haqiqatni badiiy chizib berdi. Ikkinchi yirik asari «Mehrobdan chayon» 1928-yilda yozilgan. 1934-yilda qishloq hayotidan «Obid ketmon» qissasini yozdi. Unda kollektivlashtirish haraka-

ting bir qancha tomonlarini haqqoniy ko'rsatdi. Ichki ziddiyatlarni ochib berdi, ehtimol tutilgan xatarli oqibatlardan ogohlantirdi, kolxoz tuzumi pirovardida odamlardagi tashabbusni, manfaatdorlik tuyg'usini so'ndirishini aytdi. Bu asar ham sho'ro mafkurachilari kutgan asar bo'lib chiqmadi. Matbuotda Qodiriyga yana hujum boshlandi. 1937-yil hibsga olindi. To'qqiz oylik qiynoqdan so'ng 1938-yil qatl etildi.

Shundan so'ng o'qituvchi o'quvchilarning javoblarini umumlashtiradi, baholaydi va darsni quyidagicha yakunlaydi.

1. Jadidchilik oqimi o'z g'oyalarini keng xalq ommasiga yetkazish niyatida yangi o'zbek adabiy tilini ishlab chiqish, matbuot hurligi uchun kurash, xalq ommasiga tushunarli adabiyot va teatr yaratishni belgilab berganligi diqqatga sazavordir.

2. Xotin-qizlarni paranjidan chiqarish va jadid maktablariga qatnashlarini ta'minlash yo'li bilan ular taqdirini o'zgartirish va oilada islohot o'tkazish, mahalliy boylar va savdogarlarning siyosiy va iqtisodiy jihatdan rus burjuaziyasi bilan bir huquqda bo'lishi uchun, mahalliy amaldorlarning chor hukmdorlari tomonidan siquvga olinishiga qarshi kurash, shu yo'l bilan mustamlakachilik siyosatini isloh qilish ular dasturining markazida bo'ldi.

3. Jadidlarning asosiy maqsadlari ilm va ma'rifatni egalashga da'vat qilish bo'lib, Turkistonda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashga chorladi. Istilochilar va mahalliy mustabidlar oyog'i ostida toptalgan Turkistonni savodli, ma'rifatli, taraqqiyotga erishgan, obod, mustaqil mamlakatga aylantirish ularning g'oyaviy maqsadi edi.

4. Umuman, jadidchilik Turkistonda hukm surgan feodal munosabatlarga qarshi oqim bo'lib, xalqni Vatan mustaqilligi va taraqqiyoti uchun islohotlar o'tkazish, ziyoli va taraqqiyparvarlarni, boy va ulamolarni birlashtirishga undaydi.

5. Avvalo, jadidchilik harakati va g'oyalarining asosini Turkistonning o'zida vujudga kelgan tarixiy, ijtimoiy-siyosiy vaziyat va sharoitlardan izlamoq kerak. Ma'lumki,

Turkiston Sho‘ro to‘ntaruviga qadar ham, undan keyin ham istibdod tuzumi ostida bo‘ldi. Binobarin, jadidlarning bosh g‘oyalari ham ana shu istibdoddan qutulish va mustaqillikni qo‘lga kiritish maqsadi bilan bog‘lanib ketadi.

6. Mamlakatimiz tarixidagi tub ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar va sharoitlar uning o‘tmishini baholashda yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. Bu borada tarixchi, adabiyotchi, faylasuflar barcha davr va zamonlar tarixini haqqoniy va obyektiv yoritishda har qanday mafkuraviy tazyiq, tahdidlardan ozod bo‘lmog‘i lozimligini to‘g‘ri tushunmoq kerak.

Xulosa o‘rnida shu narsani ta’kidlash joizki, Turkiston zaminida vujudga kelgan milliy uyg‘onish vakillari, ya’ni jadidlarning ko‘pchiligi maorif sohasida islohotlar o‘tkazish, yangi usul maktablari tashkil etish, turkistonliklar uchun qisqa muddatda rivojlangan, madaniyatli va farovon turmushni barpo etishga harakat qildilar. Ularning ezgu amallari, ilg‘or g‘oyalari avlodlar tomonidan davom ettirilib, ularni taxminan 130 yildan keyingina amalga oshirish imkoniyati paydo bo‘ldi.

Xullas, ma’rifatparvarlik va jadidchilik harakati Turonzamin xalqlari ozodligi va mustaqilligi, milliy ravnaqi yo‘lida muayyan bosqich bo‘lib, xalqimiz ma’naviyati va madaniyati tarixidan alohida o‘rin oladi.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Jadidchilik, rus-tuzem maktablari, «Faxriy mutavalli, I. G‘aspirali, «Bolalar tarbiyasi», Behbudiy, «Padarkush» M. Abdurashidxonov, A. Fitrat, A. Avloniy, A. Cho‘lpon, A. Qodiriy, Qo‘qon muxtoriyati, Turonzamin.

12-§. MAHALLA MUHITI VA OILA MA’NAVIYATI — MILLIY TARAQQIYOTIMIZ KAFOLATLARI

Insoniyat yaralibdiki, doimo uyushib yashab kelgan. Chunki bir joyda uyushib yashash turli xil xavfdan himoyalaniшни osonlashtirgan. Shu sababli ovullar, qishloqlar va shaharlar paydo bo‘lgan. Ayniqsa, ishlab chiqarishning o‘sishi va mehnatni tashkil etish masalasi kun tartibiga

qo'yilishi xalqning bir joyda to'planib yashash istiqbolini yanada rivojlantirdi. Bu hol mamlakatimiz xalqlari tarixiga ham xos bo'lib, xalqimizning turmush tarzi va tafakkurida o'chmas iz qoldirgandir. O'zbek qishloqlarida turli marosim va to'ylarni o'tkazish uchun oqsoqollar muhim rol o'ynagan. Qishloq oqsoqoli obro'li, halol inson bo'lib, boshqalarga o'z ta'sirini o'tkazgan. Chorvador xalqlarda ham qishki va yozgi yaylovlarda muvaqqat ovullar bo'lgan, ularni ham oqsoqollar, yurtning obro'li insonlari boshqarganlar. Shaharlarning paydo bo'lishi bilan mahallalar yuzaga kelgan. Uzoq tarixda turli xil kasb egalari alohida-alohida bo'lib birlashganlar. Shu sababli boqqollar, kosiblar, kulollar va h.k. mahallalari paydo bo'lgan. Lekin yaqin o'tmishda barcha kasb egalari aralash-quralash bo'lib ketgandan keyin ma'lum bir hudud mahalla bo'lib shakllandi. Mahallalar ham davrga qarab o'zgarib bordi, ularning boshqaruv shakli ham yildan-yilga takomillashib, hozirgi ko'rinishga ega bo'ldi.

«O'rta Osiyoda va, avvalo, O'zbekistonda mahalla kabi o'zini o'zi boshqaruvchi ijtimoiy tashkilotning noyob shakli azaldan mavjud bo'lgan va shu kungacha ham saqlanib qolgan,— degandi Prezident I. Karimov.— O'zbeklar uchun mahalla jamoa tushunchasidan ko'ra ko'proq ma'noni bildiradi». Mahallaning o'ziga xos turmush tarzi bo'lib, u yerda istiqomat qiluvchi kishilar kim bo'lishidan qat'i nazar uning qonun-qoidalariga bo'ysunadi, bir-birlariga yordam beradi, to'y-ma'raka, hasharida birga bo'ladi. Shu sababli mahallaning turmush tarzi unda yashayotganlar tafakkurida o'ziga xos iz qoldirdi.

Mahalla Mahallada norasmiy ijtimoiy aloqalar tizimi tarkib topgandir.

Agar biron to'y bo'lsa, oqsoqolning bir og'iz gapi bilan barcha qo'ni-qo'shnilar xizmatda bo'ladi. Birov choy qaynatadi, birov masallig' olib keladi. Xotin-qizlar ham barchasi xizmatda bo'ladi.

Ma'raka ham xuddi shunday, bir og'iz gap-so'zsiz ijro etiladi. Hamma mahalla sha'nini saqlashga harakat qiladi. Bu yerda jamoa va oqsoqollar fikriga bo'ysunish tamo-

yili ustuvordir. Bu narsa sharqona ruhiyatga mosdir. Shu sababli xalqimiz orasida «Mahallang — ota-onang», «Bir bolaga yetti mahalla ota-ona» iborolari paydo bo'lgan. Kishilarning eng xursandchilik va og'ir kunlarida ham mahalla insonlarning kuniga yaraydi, yordam ko'rsatadi, ko'nglini ko'taradi. Yuqorida keltirilgan iboralarning mazmun-mohiyati naqadar chuqur bo'lib, tarix sinovlaridan o'tgan. Shuning uchun xalqimiz orasida hamon yangi mazmun bilan yashab kelmoqda.

**Mahalladagi
ma'naviy muhit**

Ayni paytda mahalla ko'pchilik uchun ma'naviy muhit hisoblanadi. Chunki bu yerda ibrat bo'larli voqealar ham, ogohlantiruvchi voqealar ham sodir bo'ladi. Agar mahallada ma'naviy muhit yomon bo'lsa, u yerda turli bezorilar, jinoyatchilar, noqonuniy ishlar bilan shug'ullanuvchilar ko'payadi. Agar ma'naviy muhit yaxshi bo'lsa, buning teskarisi bo'ladi, ya'ni ilimli, iymonli, mehnatkash insonlar ko'payadi. Shu sababli ma'naviy muhit shaxsni ham, butun avlodni ham muayyan yo'nalishda shakllantiradi, tarbiyalaydi, ijobiy xislatlarni yuzaga chiqaradi, ularni nomaqbul ta'sirlardan himoya qiladi. Ma'naviy muhit har qanday yutuq va kashfiyotlarning (chetdan qabul qilingan yangi qadriyatlarining ham) taqdirini belgilaydi: yo rivojlantiradi, yo unutilishga mahkum etadi, yoki deformatsiya qilib, o'ziga moslashtiradi.

Ma'naviy muhit — jamiyatning hissiy, aqliy va jismoniy kamolot borasida erishgan o'rtacha saviyasi asosida vujudga kelgan talablari va ularning amalga oshishi tartibi. Muhit, odatda, barqarorlikka, bir tekislik va bir xillikka intiladi, uning talablari va ta'siri hammaga birdek — o'rtacha bo'ladi. Uning talablariga javob berish uchun kimlardir o'zini tarbiyalaydi, takomillashadi, o'sadi va hokazo. Kimlar uchundir umumiy ma'naviy muhitning talablari kamlik qiladi. Bunday shaxslar yoki ijodiy guruhlarining imkoniyatlari to'liq yuzaga chiqmasdan qolish xavfi tug'iladi. Shu boisdan umumiy ma'naviy muhit doirasida nisbatan moslashgan tabaqaviy, kasbiy — professional yoki guruhiiy muhitlar — submuhitlar mavjud. Submuhitlar o'zaro bir-

oz farq qiladi. Farq muayyan ijtimoiy guruh, tabaqa va sinflarning psixologiyasi va siyosiy mavqei, intilishlari ta'sirida vujudga keladi. Ammo bu farqlar ortiqcha baholanmasligi va ma'naviyatga bolshevikchasiga mustahkamlashtirilgan sinfiylik nuqtayi nazaridan yondashish uchun asos bo'lmasligi kerak. Submuhit umum muhitdan ajralib keta olmaydi va pirovardida uning talablariga bo'ysunishga majbur bo'ladi.

Har bir yosh avlodning ma'naviy yetuk, komil shaxs bo'lib voyaga yetishida musaffo havo, tabiat bilan birgalikda mahalla va oila muhiti juda katta rol o'ynaydi.

Buyuk yunon olimi Demokritdan bir kishi kelib so'raydi:

— Hozirgi yoshlar to'g'risida nima deya olasiz?

— Hozir yoshlar o'z bilganlaridan qolmaydilar, ularda kattalarga hurmat, kichiklarga izzat yo'qolgan, mahmadona va o'zboshimcha bo'lib ketishgan. Buning oldini olish uchun oiladagi va mahalladagi tarbiyani kuchaytirish kerak, — deb javob beribdi buyuk mutafakkir.

Demak, mahalla kishilarning tarixan shakllangan, yagona maqsad bilan yashab, faoliyat ko'rsatadigan makoni hisoblanadi. U o'zbek xalqining turmush tarzi, ruhiyati, ijtimoiy hayotining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi, milliy an'analarini, urf-odatlarini, axloqiy-ma'naviy qadriyatlarini avlodlardan avlodga yetkazuvchi muqaddas maskan bo'lib kelgan. Mahalla insonlarning millati, yoshi, jinsi, dini, irqi, tili, e'tiqodi, ijtimoiy kelib chiqishi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar ularni ezgulik yo'lida jipslashtiruvchi va birlashtiruvchi katta oila hisoblanadi. Bu oila insonlarning bir-birlariga bo'lgan o'zaro hurmati, muhabbati, mustahkam do'stligi asosida yashaydi, faoliyat ko'rsatadi.

Oila va mahalla har tomonlama bir-birlari bilan bog'liq. Zotan, mahalla oilalardan tashkil topadi. Farzandlar oila bag'rida kamol topgani kabi, oila ham mahalla ichida ravnaq topadi, nurli kelajak sari intiladi. Kerak bo'lsa, mahalla oilaning eng yaqin maslahatchisi, tog'day tayanchidir. Sharq xalqlari, chunonchi, o'zbek xalqi shu

narsani biladi, teran ma'no-mazmunini yaxshi tushunadi. Darhaqiqat, sharq xalqlari uchun muhim xususiyat xursandchilik kunlari ham, boshga ish tushgan onlarda ham bir-biriga hamdard va hamnafas bo'lishdir. Insonlar o'rtasidagi bunday bog'liqlik va hamjihatlikning muhim vositasi — mahalladir.

Professor O. Musurmonovaning «Oila ma'naviyati — milliy g'urur» (T.: «O'qituvchi», 1999) nomli kitobida mahalla va oila haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Mahalla — birlashtiruvchi kuch To'p-to'p bo'lib, mahalla-mahalla bo'lib kun kechirganda, yashash uchun turli qulayliklar vujudga kelgan, insonlararo muhim munosabatlar, muomala yo'sinlari shakllangan.

O'zbekistonda turmush madaniyatini yuksaltirish va juda ko'plab muammolarning hal etilishida tarixiy vazifani bajargan mahalla xalqning xalq bo'lib maydonga chiqishida eng birinchi omillardan bo'ldi, desak sira yanglishmagan bo'lamiz. Mahalla birlashtiruvchi kuch bo'lib, Vatanning bir bo'lagi hisoblanadi. Mahallada yutuqlar, kam-ko'stlar ham qo'ni-qo'shnilarga ma'lum. Odamlarning bir-birlarini yaxshi bilishlari natijasida o'rtada mehr-oqibat paydo bo'ladi. Mehr-oqibatning boshi andishalilikda. Bularning barchasi xalqimizni ma'naviy jihatdan yuksaltirgan, uni madaniyatli xalqlar qatoriga ko'targan eng qimmatli milliy belgilardandir. Mahallani tinchlik va osoyishtalik qo'rg'oni, deyish ham mumkin. Afsuski, bizda mahallalar tarixi o'rganilmagan. Aslida, millat tarixini o'rganish mahallalar tarixini o'rganishdan boshlanadi.

Bizda mahallalar o'zaro yaqin hamkorlik va turli hunarmandchiliklarning ham maskani bo'lgan. Mahallalar nomlarining o'zi ko'hna bir tarix: ko'nchilik, pichoqchilik, juvozkashlik, charxchilik, etikdo'zlik, tayibko'cha va hokazo. Shu bilan birga «professorlar», «olimlar», «shifokorlar», «geologlar» kabi mahallalar ham mavjud.

Mahalla shunday bir muqaddas makonki, unda insonlar bir-birlari bilan opa-singil, aka-uka, quda-anda, do'st-birodar bo'lib, har bir xonadondagi to'y-u ma'raka, mo-

tamda, barcha xonadonlarning farzand tarbiyasida ham barcha mahalla ahli mas'ul, yutuqlar ham, kamchiliklar ham umummahalla ahliniki hisoblanadi. Shuning uchun ham xalqimizda «Otang — mahalla, onang — mahalla» degan naql bejiz aytilmaydi.

Mahalla haqida gap ketganda, yurtboshimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek: «Asrlar mobaynida mahallalarda ko'pdan-ko'p hayotiy muammolar o'z yechimini topib keladi. To'y-ma'rakalar ham, hayit-u hasharlar ham mahalla ahlisiz o'tmaydi. Mahallalarda siyosiy, iqtisodiy va boshqa masalalarga doir jamoatchilik fikri shakllanadi. Bu esa xalqimizning turmush tarzi, ota-bobolarimizdan bizga meros bo'lib kelayotgan tafakkur tarzidir. Binobarin, hayotning o'zi mahallalarni rivojlantirish va ularni qo'llab-quvvatlashni taqozo etmoqda. Mamlakatimizda ko'p qirrali islohotlar amalga oshayotgan bir paytda mahalla jamiyat uchun ishonchli tayanch va ta'sirchan kuch bo'lib xizmat qilishi lozim».

Mahallalarning faoliyatini yanada jonlantirish va ularning ta'sirini kuchaytirish maqsadida Prezidentimizning ibratli farmonlari va Respublika Oliy Majlisining qator qonunlari hayotga tatbiq qilinmoqda. Jumladan, «Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari to'g'risida»gi Qonunni misol keltirsak bo'ladi.

Mahalla katta mamlakatning ichidagi kichik bir mamlakatdir, katta davlat ichra kichik davlatdir. Shuning uchun uning boshqaruv tizimi bo'lgani kabi, uning xos ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma'rifiy faoliyat mexanizmi ham asrlar davomida shakllangan.

Mahallada, unda yashovchi oilalar va turli yosh-u jinslar uchun o'ziga xos bo'lgan turli xil tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Bular: «Balli, qizlar», «Yoshlar mustaqil hayot ostonasida», «Huquqingizni bilasizmi?», «Oila mustahkamligi kimga bog'liq?», «Oila — jamiyat tayanchi», «Bolali oilalarga imtiyozlar», «Qaynona-kelin munosabatlarining axloqiy-ma'naviy asoslari» va boshqa tadbirlar.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining mazkur qonuni bo'yicha mahallalarga katta huquq berildi, ular-

ning rahbarlik faoliyati kengaytirilib, budjetdan qo'shimcha shtatlar ajratildi va kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar tarqatish ham mahallalarga yuklatildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Respublika «Mahalla» xayriya jamg'armasini tashkil etish to'g'risida» gi 1999-yil 12-sentabrdagi Farmoniga ko'ra, tarixan tarkib topgan milliy va ma'naviy qadriyatlarni e'zozlash va izchil targ'ib qilish, xalqimizning eng yaxshi udum va an'analarini keng ommalashtirish, respublika mahallalarida madaniy va ma'rifiy ishlarni keng yo'lga qo'yish, shuningdek, ularni ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan yanada mustahkamlash choralarini davlat yo'li bilan qo'llab-quvvatlash maqsadida jamg'arma tashkil etildi.

Ushbu jamg'armaning asosiy vazifasi aholining tarixan qaror topgan udum va an'analarini avaylab-asrash va boyitishga har tomonlama ko'maklashish, kam ta'minlangan oilalar, nogironlar, yetimlarga va yolg'iz qariyalarga nisbatan insonparvarlik va mehr-shafqat munosabatida bo'lish g'oyalarini targ'ib qilish, ularga moddiy va ma'naviy yordam ko'rsatish, bozor iqtisodiyoti sharoitida mahallalarni ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy rivojlantirishga ko'maklashishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining maxsus farmoniga ko'ra, jamg'armaning hisob raqamiga 25 mln. so'm pul o'tkazildi, shuningdek, respublika idora va muassasalariga jamg'armaga aniq maqsadni ko'zlab yordam ko'rsatish tavsiya etildi. Undan tashqari mahallada kam ta'minlangan, ko'p bolali oilalar, yolg'iz keksalar, nogironlar, yetim-yesirlar, boquvchisini yo'qotgan oilalarni ijtimoiy muhofaza qilish, xotin-qizlarning manfaatlarini muhofaza qilish, mahalla hududida jamoat tartibini ta'minlash, yoshlar va o'smirlar o'rtasida huquqbuzarlikning oldini olish, voyaga yetmaganlarning huquqlarini muhofaza qilish, yoshlarni harbiy xizmatni o'tashga jismoniy va ma'naviy tayyorlash ishlari ham amalga oshiriladi. Har bir oilaning o'z kasbiy sulolasi bo'lganidek, mahallaning ham uzoq tarixga ega bo'lgan kasb-hunar sulolasi mavjud. Mahalla aynan shu hunar nomi bilan ham ataladi. Mahallalar: zardo'zlar ma-

hallasi, etikdoʻzlar yoki duradgorlar mahallalari kabi. Mahallaning tartib qoidasi, qadriyatlariga barcha amal qilishi shartdir. Prezident I. Karimov aytganidek: «Hamma — u qanday odam boʻlmasin, qaysi lavozimda oʻtirmasin, mahalla ahliga boʻysunishga majbur... Ayrim «beli baquvvatlar» ham, quturib ketayotgan baʼzi kimsalar ham mahallaga quloq soladi». Kimda-kim bularga rioya etmasa, hurmat qilmasa, u mahalladagi oʻtadigan tadbirlardan, toʻy-maʼrakalardan chetlatiladi, taklif etilmaydi. Agarda kibr-u havo bilan qoʻni-qoʻshni, mahalla ahli anʼanalarini oyoq osti qilsa, yoki bepisandlik bilan munosabatda boʻlsa, amaldagi qonunlarga xilof ish tutsa, u mahalladan chiqarib yuboriladi. Bu esa mahalla qonunida eng oliy jazodir. Bu jazo ota-onaning noqobil farzandni «oq qilish»i bilan tengdir. Mahallalardagi choyxonalar ham oʻziga xos ahamiyat kasb qilib, aynan koʻpgina tadbirlar, taʼlim-tarbiya ishlari va hokazolar ana shu joyda oʻtkaziladi.

Xulosa qilib aytganda, mahalla Sharq xalqlari uchun muhim qadriyat boʻlib, mahallaning har bir fuqarosi uning shaʼni, gullab-yashnashi, taraqqiyoti uchun butun kuch va imkoniyatini safarbar etishi zarur.

Oila Inson maʼnaviyatining shakllanishida oila ham juda katta oʻringa egadir. Oila — nikohga yoki tugʻishganlikka asoslangan kichik guruh. Uning aʼzolari roʻzgʻorining birligi, oʻzaro yordami va maʼnaviy masʼuliyati bilan bir-biriga bogʻlangan. Oila jamoa-urugʻchilik tuzumining yemirilishi bilan barqaror uyushma boʻlib yuzaga keldi. Monogamiyaning dastlabki tarixiy shakli patriarxal oila boʻlgan va oilani ota boshqargan. Oila ham jamiyat taraqqiyotiga va oila aʼzolari oʻrtasidagi mehnat taqsimotiga qarab mohiyatini oʻzgartirib turadi. Sharq oilasi Gʻarb oilasidan farq qiladi.

Haqiqiy sevgi, muhabbat asosida qurilgan oilalar koʻp. Baʼzan hisob-kitob asosida, mulkiy munosabatlar asosida ham oila qurganlar uchraydi. Shu sababli oila buzilishlari ham koʻpdir.

Oilada doimo ahillik, totuvlik boʻlishi lozim. Agar bu narsa boʻlmasa, oilaga putur yetadi. Uning majburiyatlari

buziladi. Oila rasmiy tus olgan taqdirdagina, er-xotin oldida, xotin eri oldida, ularning ikkovlari farzandlari oldida, farzandlari ota-onalari oldida mas'uliyatli va burchli bo'ladilar. Oiladagi ma'naviyat deyilganda er-xotin, ota-ona va bolalar o'rtasida o'zaro hurmat, mehr-muhabbat, shafqat, mehr-oqibat, odob-axloq, ta'lim-tarbiya va boshqa insoniy tuyg'ular ko'zda tutiladi.

Oilaning birinchi vazifasi o'z nasl-nasabini davom ettirishdan, solih va soliha farzandlarni tarbiyalashdan, oila a'zolarining tirikchiligini, bo'sh vaqtini ko'ngilli o'tkazishdan iboratdir. Aholi soni ma'lum muayyan ko'rsatkichda bo'lib turishi uchun, olimlarning hisoblashicha, har 100 oilaga 260 ta bola to'g'ri kelishi kerak. Aniqrog'i, 100 oiladan 60 tasida 3 tadan, 40 tasida 2 tadan bola bo'lishi lozim. Olimlar hisoblariga ko'ra, agar har bir oila bittadan farzand ko'rsa, 8-avlodga kelib, ya'ni 200 yildan keyin bu xalq millat sifatida yo'q bo'lib ketishi mumkin ekan.

Ma'lumki, oila jamiyatning birlamchi bo'g'inidir. Jamiyat ana shu bo'g'inlardan tashkil topadi. Lekin u shunchaki bo'g'in emas, tirik vujudlar ittifoqidir. Har bir tirik vujudning o'zi alohida bir olam. Oila — ota-ona va ularning bola-chaqalari, eng yaqin tug'ishganlaridan iborat kishilar guruhi, boshqacha aytganda, xonadondir. Oila odamlarning tabiiy, iqtisodiy, huquqiy, ma'naviy munosabatlarga asoslangan ijtimoiy birligidir. Tabiiy munosabat deyilganda bola-chaqali bo'lish, iqtisodiy munosabat deyilganda mulkiy munosabatlar — uy-ro'zg'or, hovli-joy, boshpana; huquqiy munosabat deyilganda nikohni davlat yo'li bilan qayd etish nazarda tutiladi.

Oilaviy munosabatlar

Oilaviy munosabatlar nisbatan mustaqil hodisa bo'lib, oilaning ichki ishlariga hech kim huda-behuda aralashishga haqli emas. Shu sababli oila muqaddas va daxlsiz hisoblanadi. Ramziy qilib aytsak, oila o'ziga xos kichik bir muxtor davlatdir. Lekin oila osmondan tushmaydi, oila jamiyat tashqarisida emas, uning tarkibidadir. Oilaviy munosabatlar jamiyatdagi mavjud ijtimoiy,

iqtisodiy, mafkuraviy va ma'naviy munosabatlar bilan belgilanadi hamda ular ta'sirida o'zgarib boraveradi.

Xalqimizda, nikoh eng, avvalo, Arshi a'loda o'qilur, keyin esa yerda, deb behuda aytilmagan. Ota-bobolari-mizning azaliy tushunchalari bo'yicha, nikoh — ilohiy ahd, oila — muqaddas. «Xotinlaringiz ziroatgohingizdirlar», — deyiladi Qur'oni karimning Baqara surasi 223-oyatida. Bu so'zlar bilan oila tuzishdan birinchi muddao — farzand ko'rish ekaniga ishora qilinmoqda.

Bola tarbiyasida otaning qattiqqo'lligi, onaning mehribonligi hal qiluvchi omillardandir. Oiladagi umumiy sog'lom iqlim mehr-muhabbat, oqibat, o'zaro hurmat, tinch-totuvlik ota-onaning bilim saviyasi, iymon-e'tiqodliligi, pul va puldorlikka, moddiy va ma'naviy boylikka munosabati va shu kabi ko'pgina narsalarga bog'liq.

Ma'naviyatsiz moddiy farovonlikka ham, umumtaraqqiyotga ham erishib bo'lmaydi. Ma'naviy qashshoqlik milliy tanazzulga olib boradi. Nohalol ayoldan halol farzand dunyoga kelmaydi. Umuman, nopok ayolni Ona deya sharaflab bo'lmaydi. «Qush uyasida ko'rganini qiladi», — degan maqol behuda aytilmagan.

O'zbek oilasining o'ziga xos axloqiy mezonlari bor. Avvalo, ertalab barvaqt turish shart. Rizqi ro'z tongda ulashiladi. Kimki g'aflat bosib, o'rinda yotaversa, rizqidan quruq qoladi, deyiladi. Barvaqt turilgan kuni ish, o'qishning unumli bo'lishi hammamizga ma'lum. Ikkinchidan, yuz-qo'lni yuvmasdan hol-ahvol so'ralmaydi, yuz-qo'l yuvilgandan keyingina kichiklar kattalarga salom beradilar. Ayollar nonushta hozirlaydilar. Qizlar, kelinlar hovlini, ko'chani supurib, suv sepib qo'yadilar. Dasturxon-ga birinchi bo'lib oilaning yoshi ulug'i qo'l uzatadi.

Ish yoki o'qishga oilaning yoshi ulug'idan fотиha olib ketiladi. Qaytganda ham ularga uchrashilib, salom beriladi. Ular bunday hurmatdan mamnun bo'lib, yoshlarni duo qiladilar. Shuning uchun ham oilani rohat-farog'at, tinchlik-xotirjamlik maskani deydilar.

Oila — millat parvozi uchun maydon. Oilaga qadimdan juda katta e'tibor qaratilgan. Qadimgi Yunon faylasufi Aflotun

oila tashkil qilishda yigit qanday oilada tarbiya topgan qizga uylanajagini, qizning ota-onalari esa qanday oilalarga qizlarini berayotganlarini yaxshi bilishlari kerak, deb hisoblagan. 35 yoshgacha turmush qurmagan odam jamiyatda albatta «bo'ydoqlik» bo'larini to'lashi kerakligini Aflotun qonun tariqasida joriy ettirgan. Arastu fikricha esa oila — bu odamlar muloqotining dastlabki ko'rinishi bo'lib, oilalar majmuidan davlat kelib chiqqan. Hadislarda: «Eng yaxshi sadaqa — kishining o'zidan keyin boylik qilib qoldirgan narsasidir va, eng avvalo, o'zing boqadigan kishilarga (ahli ayoling) xarj qilgin», — deyiladi va oilaning mustahkamligini ta'minlashning iqtisodiy asosiga alohida e'tibor qaratiladi.

Oila va jamiyat bir-biriga bog'liq bo'lib, jamiyatning o'zi ham oilalardan tashkil topgan. O'zbek oilasining dunyodagi boshqa oilalarga o'xshash tomonlari ko'p. Lekin o'ziga xos tomonlari ham mavjud.

**Oilaning ma'naviy
va huquqiy
asoslari**

Oilaning ma'naviy va huquqiy asoslari Konstitutsiyamizda belgilab qo'yilgan. Asosiy Qonunning 63-moddasida: «Oila jamiyatning

asosiy bo'g'inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo'lish huquqiga ega», — degan qoida mavjud. Oila huquqi — nikoh tuzish va nikohni bekor qilish tartibi va shartlari; er-xotin, ota-ona bilan bolalar o'rtasidagi shaxsiy va mulkiy munosabatlar; farzandlikka olish, vasiylik va homiylik, bola asrab olish tufayli kelib chiqadigan munosabatlar; fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish tarzini belgilaydigan huquqiy me'yorlar yig'indisidir. O'zbekiston Respublikasi oila huquqining asosiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

— oila jamiyat va davlat muhofazasida; barcha fuqarolar: jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, qonun oldida teng;

— ayol bilan erkak oilada teng huquqqa ega;

— faqat yakka nikohlilikni tan olish va uni mustahkamlashda yordam berish;

— ixtiyoriy va erkin nikoh;

- davlat nazorati ostida nikohdan erkin ajralish;
- davlat otalik, onalik va bolalikni muhofaza etadi va ularning manfaatlarini har tomonlama himoya qiladi;
- bolalarni milliy istiqlol g‘oyasi va mafkurasi ruhida tarbiyalash va hokazo.

1998-yil 30-aprelda O‘zbekiston Respublikasining «Oila kodeksi» qabul qilindi. U 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan BMTning «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi»ga to‘la mos keladi. «Oila kodeksi» 8 bo‘lim, 238-moddadan iborat bo‘lib, unda nikoh, qon-qarindoshlik va bolalarning nasl-nasabini belgilash, ota-ona hamda voyaga yetmagan bolalarning huquq va majburiyatlari, oila a‘zolarining va boshqa shaxslarning aliment majburiyatlari, ota-ona qaramog‘idan mahrum bo‘lgan bolalarni joylashtirish shakllari, fuqarolik holati va dalolatnomalarini qayd etish, chet el fuqarolari va fuqaroligi bo‘lmagan shaxslar ishtirokidagi oilaviy munosabatlarni tartibga solish va boshqalar o‘z ifodasini topgan.

Ota-ona va farzandlar burchi

Shariatimizda har bir insonning bir-biriga haq-huquqlari bor. Avvalo, er-xotinning huquqlari, so‘ngra ota-ona bilan farzand orasidagi haq-huquqlar. Ota-onaning farzand oldidagi burchlari:

1. Farzand dunyoga kelgach unga chiroyli ism qo‘yish.
2. Farzandning o‘ng qulog‘iga azon, chap qulog‘iga takbir aytish (chaqaloqdan har xil dev, ins-u jinlar daf bo‘ladi).
3. Farzandga aqiqa qilish. Qurbi yetmasa shart emas.
4. Farzandga ilm (diniy va dunyoviy ilm, kasb-hunar) o‘rgatish.
5. Farzand voyaga yetgach uylantirish yoki turmushga berish:

Farzandlarning ota-ona oldidagi burchlari:

1. Muhtoj bo‘lganda taomlantirmoq.
2. Xizmatini qilmoq.
3. Chaqirganda labbay deb javob bermoq.
4. Gunohdan boshqa ishlarga buyursa itoat etmoq.
5. Ota-ona bilan yumshoq muomalada gaplashmoq.

6. Ota-onani, qodir bo'lsa, libos bilan ta'minlamoq.
7. Ota-onaning orqasida yurmoq.
8. O'zi rozi bo'ladigan narsani ota-onasiga ham ravo ko'rmoq.
9. O'zi yomon ko'rgan narsani ota-onaga ravo ko'rmaslik.
10. Doimo o'zi uchun duo qilganda, ota-onani ham duo qilmoq.

Har bir ota-ona yaxshi farzand o'stirishni xohlaydi. Lekin mavjud moddiy va ma'naviy muhit ba'zi farzandlarni buzadi, yo'ldan ozdiradi. Yusuf Xos Hojib aytadi:

*O'g'il-qiz deya qiynalar er joni
Bu kulfatni bilgan o'g'il-giz qani?*

Shuning uchun xalqimiz: «O'g'ling yomon bo'lsa qad-ding bukiladi, qizing yomon bo'lsa yetti pushtingning ruhi chirqiraydi, xotining yomon bo'lsa, seni do'zax azobi kuta-di», — deb bejiz aytmaydi.

Oilaning iqtisodiy va ma'naviy asosi Oilaning iqtisodiy asosi — bu oila a'zolari ishlab topgan, ota-onasidan meros qolgan va boshqa mablag'lardir. Oila har bir narsani isrof qilmasdan o'rinli va o'z vaqtida ishlatga, iqtisodiy nochorlikda qolmaydi:

*Sen agar isrof etishni tashlading
Ul zamon davlat etagin ushlading.*

Oilaning ma'naviy asosini, yuqorida aytib o'tilganidek, ahillik, fikriy birdamlik, halollik, poklik, mehnatsevarlik, odoblilik, axloqiy tozalik, inoqlik, totuvlik, bilimga, kasb-hunarga intilish, o'z sha'ni-shavkatini asrash, obro'sini saqlash, sog'lom turmush tarzi, har qanday nopok, jirkanch, qonunga to'g'ri kelmaydigan ishlardan saqlanish, xushmuomalalik, mehr-shafqatli, oqibatli bo'lish, kattalarga hurmat, kichiklariga izzat va boshqalar tashkil etadi.

Mamlakatimizda oilani mustahkamlash uchun qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. 1998-yil 2-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi «Respublika «Oila» ilmiy-amaliy markazini tashkil qilish to'g'risida» Qaror qabul qildi. Bu Qaror Prezidentimiz tomonidan 1998-yilni «Oila

yili» deb eʼlon qilinishi munosabati bilan qabul qilindi. Ushbu Qarorda «Oilaning jamiyatni oʻzgartirishdagi tutgan oʻrni va ishtirokini yanada oshirish, oilalarning huquqiy, ijtimoiy-iqtisodiy, maʼnaviy-axloqiy manfaatlarini va farovonligini yaxshilashni davlat tomonidan qoʻllab-quvvatlashni kuchaytirish va izchil taʼminlash» taʼkidlanadi. Oila manfaatlarini taʼminlash borasidagi tadbirlar Davlat dasturi kompleks tusga ega boʻlib, u 150 dan ortiq tadbirni oʻz ichiga oladi. 1998-yilda ushbu tadbirlarni bajarish uchun davlat budjetidan 144,8 mlrd. soʻm mablagʻ ajratildi.

1999-yil «Ayollar yili» deb eʼlon qilindi va ushbu yildagi Davlat dasturida ham oilaning ustunlaridan biri boʻlgan ayollarning manfaatini himoya qilishga alohida ahamiyat berildi.

2000-yil «Sogʻlom avlod yili», 2001-yil «Ona va bola» yili sifatida tarixga kirdi. Bu yillarda oilaning asosiy tayanchi boʻlgan onalar va bolalar haqida katta gʻamxoʻrlik qilindi. Oʻnlab yangi sanatoriylar, dam olish uylari, tibbiy binolar qurildi. Bolalarga katta yordam koʻrsatildi. Oʻn minglab Orol boʻyi va Xorazm viloyati bolalari yozda respublikamizning Fargʻona, Toshkent vohasidagi dam olish uylarida hordiq chiqardilar.

2002-yil «Qariyalarni qadrlash yili» deb nomlandi va oilaning koʻrki, maslahatchisi, gʻamxoʻri boʻlgan otalarga katta hurmat koʻrsatildi.

2003-yil «Obod mahalla yili» boʻlib tarixda qoldi. Mamlakatimiz shahar va qishloqlarida guzar va mahallalar obod qilindi, koʻchatlar oʻtqazilib, ariqchalar qazildi. Yurtimizning koʻrkiga koʻrk, chiroyiga-chiroy qoʻshildi. 2004-yil esa «Mehr va muruvvat yili» deb atalib, xalqimizning birligini, jipsligini mustahkamlash, qariyalar, yetim-yesirlar, nogironlar, kam taʼminlangan oilalarga yordam koʻrsatish borasida katta ish qilindi. Oʻzaro hurmat, oqibat mustahkamlandi.

Umuman olganda, oila va mahalla jamiyatning muhim boʻgʻini hisoblanib, uni yanada mustahkamlash uchun butun choralar koʻrilmoqda. Zero, demokratik jamiyatda mahalla va oilaning jamiyat taraqqiyotidagi oʻrni beqiyosdir.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Mahalla muhiti, «mahalla ota-onang», Demokrit fikri, birlashtiruvchi kuch, «Mahalla» jamg‘armasi, oila, oilaviy munosabatlar, «xotinlaringiz ziroatgohingizdir», oila-millat parvozi, «Oila kodeksi», ota-ona va farzandlar burchi, oilaning iqtisodiy va ma‘naviy asosi, «Oila» markazi, «Obod mahalla yili».

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Mahalla muhitini yaxshilash omillari qanday?
2. «Oila tarbiyasi — jamiyat ma‘naviyatining yuksalishi» iborasini sharhlang.
3. Mahalla va qo‘ni-qo‘shnichilik — milliy taraqqiyot negizi. Iboraning ma‘nosi nima?
4. «Hovli olma, qo‘shni ol». «Sholcha sotsang qo‘shningga sot, bir chetida o‘zing o‘tirasan», «Bir bolaga yetti mahalla ota-ona» kabi hikmatli iboralarning sharhi.
5. Donishmandlar oila ma‘naviyati va qo‘ni-qo‘shnichilikka oid aytgan o‘gitlardan namunalar keltiring.
6. «Vatan ostonadan boshlanadi» iborasi haqida fikr bildiring.

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. Jamiyatimiz mafkurasi xalqni — xalq, millatni millat qilishga xizmat etsin//«Tafakkur» jurnali, 1998, 2-son.
2. O. Musurmonova. Oila ma‘naviyati — milliy g‘urur. T.: «O‘qituvchi», 1999.
3. A. Q. Munavvarov. Oila pedagogikasi. T.: «O‘qituvchi», 1994.
4. V. Karimova. Ota-ona maktabi — baxtli hayot kaliti. T.: 2002.

TEST SAVOLLARI

1. Mahalladagi sharqona ruhiyat deganda nimani tushunasiz?
A) Qo‘ni-qo‘shnichilik qoidalariga izchil amal qilinishini. B) Oqsoqollar fikriga bo‘ysunish odati hukmronligini. D) Mahalla oqsoqoliga itoatkorlikni. E) Hamma bir-biriga ta‘sir ko‘rsata olishi imkoniyatini. F) «B» va «D» qatorlardagi javoblar to‘g‘ri.
2. «Ho‘kizga tuqqan kun, buzoqqa ham tug‘adi» iborasining ma‘nosi nima?
A) Buzoq ham o‘sib, ho‘kiz bo‘ladi. B) Bugun ho‘kizini urgan egasi ertaga buzoq‘ini ham uradi. D) Ota-onang uchun nima qilsang, farzanding ham senga shunday qiladi. E) Ota-onaning boshiga tushgan kun, vaqti kelib, o‘g‘il-qizning boshiga tushadi. F) «B» va «D» qatordagisi to‘g‘ri bo‘lsa kerak.
3. Oilaning huquqiy asoslarini belgilab beruvchi manba qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?
A) Shariat qoidalarida. B) Mamlakatimiz Konstitutsiyasida. D) «Qur‘on» va hadislarda. E) «Oila kodeksi»da. F) Faqat «E» qatoridagi javob to‘g‘ri.

4. Turli xalqlar kiyimlari shaklining turlicha bo'lishiga sabab nima?

A) Kimdir zamonaviy fasonda kiyinadi, kimdir an'anaviy shaklda. B) Turli xalqlarning milliy urf-odatlarida bir xil bo'lolmaydi. D) Turli xalqlar turli iqlim sharoitlarida yashaydilar. E) «B» va «D» qatorlardagi javoblar to'g'ri. F) Faqat «E» qatordagi javob to'g'ri.

5. Xushmuomalalik tushunchasining ma'nosi qaysi qatordagi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) Salomlashish tartibiga rioya etish, shirin muomala qilish, qo'pol so'zni tilga olmaslik. B) Yoqimli muomala qilish, yaxshi taassurot qoldirishga intilish, yolg'onni ham chinday ko'rsata bilish. D) Qo'pol so'zni ham chiroylisiga almashtira bilish, muomaladoshni yog'day eritishga intilish, va'dalarni quyuq qilish. E) «A» va «D» qatorlardagi javoblar to'g'ri. F) Faqat «A» qatordagi javob to'g'ri.

6. «Kiygan to'ning eskirar, kiydirganing — eskirmas» naqlining ma'nosi nima?

A) Egningdagi eskirgan-eskirmaganini ko'rib turasan, ammo sovg'a qilganingning holidan doimo xabar topmaysan, shuning uchun eskirmagan deb o'ylaysan. B) Kimgadir to'n kiydirgan ekansan, vaqti kelib u ham senga yangisini kiydiradi. D) Eskini sovg'a qilib, yangisini kutma. E) Qilgan yaxshiligingga yaxshilik bilan javob olasan. F) «B» va «E» qatorlardagi fikr to'g'ri.

7. «Ko'p moldan oz aql yaxshi» maqolining ma'nosi nimadan iborat?

A) Mol, ya'ni boylik ko'p bo'lgani bilan undan aql ololmaysan. B) Ko'p molni joylash qiyin, aql oz bo'lsa ham miyadan joy topiladi. D) Hayotning sir-sinoatini mol-mulk bilan emas, oz bo'lsa ham aqling bilan anglab yetasan. E) Oz aql bilan ham ko'p molni asrash mumkin. F) Aqling oz bo'lsa, ko'p mol topolmaysan.

13-§. AMALIY MASHG'ULOT

Oila va jamiyatning o'zaro ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy munosabatlari

Darsning maqsadi: Oila va jamiyatning o'zaro ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy munosabatlarini o'rganish asosida o'quvchilarni mustaqil dunyoqarash va erkin tafakkurni shakllantirish, oilaviy munosabatlarga sadoqat, qadriyatlarimizni avaylab asrash va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash.

Darsga oid jihozlar: 1. Plakatlar, markerlar, kerakli adabiyotlar.

Darsning blok chizmasi: 1. Tashkiliy daqiqa.

2. Guruhlarda ishlash.

3. Bahs-munozara.

4. Badiiy chiqishlar.

Noan'anaviy amaliy mashg'ulot: «Aqliy hujum» bilan boshlanadi. Chunki o'quvchilarda oila haqida ma'lum darajada bilimlar mavjud. Uni bevosita mustahkamlash uchun oldingi darslardan 3—4 savol beriladi. O'qituvchi savollarga javob olgach, aqliy hujumini to'xtatadi va bugungi mavzu yuzasidan bahs-munozara o'tkazilishini hamda har bir o'quvchi bu masalada mustaqil fikr bildirishi lozimligini aytadi.

Shu maqsadda sinf o'quvchilari 4 yoki 5 guruhga bo'linadi. Har bir guruh stoliga bahs mavzusi yozilgan kartochkalar qo'yiladi. (Izoh: har bir o'quvchi mavzularni o'zi tanlashi mumkin. Bu majburiy emas.

1-savol. Oila nima? Uning munosabatlari qanday?

1-guruh o'quvchilarining javoblari:

1-o'quvchi: Oila — kishilar hayotining eng muhim qismi, jamiyatning hujayrasi, ijtimoiy-madaniy organizm hisoblanadi. Oila — kishilarning tabiiy-biologik (er-xotinlik, jinsiy munosabatlar, bola ko'rish), iqtisodiy (mulkiy munosabatlar, hovli-joy, boshpana, uy-ro'zg'orni boshqarish), huquqiy (masalan, nikohni fuqarolik holatlarida davlat yo'li bilan qayd etish), ma'naviy (er-xotin, ota-ona va bolalar o'rtasida mas'uliyat, mehr-muhabbat tuyg'usi kabi) munosabatlariga asoslangan birlik.

2-o'quvchi: 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi» 16-modda, 3-bandida ta'kidlanganidek, «Oila jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasi sanaladi va jamiyat hamda davlat tomonidan himoya qilinishga haqli». Demak: oila a'zolari birlari oldida mas'ul va burchli bo'ladi.

3-o'quvchi: Ma'naviy munosabat deyilganda er-xotin, ota-ona va bolalar o'rtasidagi mehr-muhabbat, mehr-shafqat, mehr-oqibat, odob-ahloq, ta'lim-tarbiya kabi insoniy tuyg'ular va talablar ko'zda tutiladi. Bu o'rinda ulug' alloma Shayx Sa'diyning ushbu dono so'zlarini keltirish joiz: Yodingdami, do'stim, sen tug'ilgan on,

hamma xandon edi, faqat sen giryon. Shunday yashagilki, ketar chog'ingda, hamma giryon qolsin, sen borgin shodon. Oila a'zolari bir-birlari bilan umumiy turmush, o'zaro iqtisodiy-mulkiy, huquqiy-ruhiy aloqalar orqali bog'lanishini yodda tutmoq zarur.

Oilaning birinchi vazifasi o'z nasl-nasabini davom ettirishdan, solih va soliha farzandlarni tarbiyalashdan, oila a'zolarining tirikchiligini, bo'sh vaqtini ko'ngilli o'tkazishini ta'minlashdan iboratdir.

4-o'quvchi: Amerika faylasufi Jorj Santayana (1863) ta'kidlaganidek, «Oila tabiatning shoh asarlaridan biridir». Odam oilada kamol topadi. Xuddi mana shu yerda u birinchi quvonch va tashvishlarini tatib ko'radi. Islomiy qadriyatlarining eng muhim tomonlaridan biri oilada ota-onaga izzat-hurmat va sadoqat ko'rsatish farzandlarning insoniy burchlari ekanligini ta'kidlashdir. Bizlarni dunyoga keltirib, ta'lim-tarbiya berib, e'zozlagan buyuk zotlar — ota bilan onaning xizmatida bir umr bo'lish farzandlarning qarzi, asosiy insoniy burchi ekanligini quyidagi misoldan ham bilib olish mumkin. Abdulloh ibn Amr rivoyat qiladilar: «Bir odam nabiy sallallohu alayhi vasallamga: «Jihad qilmoqchiman», — dedi. Rasululloh: «Ota-onaning bormi?» — dedilar. U «ha» deb aytdi. Rasululloh: «Avval ota-onangning xizmatini qilib, roziligini olgin, so'ng jihad qilgin!» — dedilar.

2-savol: Oila masalasida demografik ma'lumotlar qanday?

2-guruh o'quvchilarining javoblari:

1-o'quvchi: Oila masalasi demografik siyosatning markaziy masalalaridan biri sanaladi. BMT ma'lumotiga ko'ra, hozir yer yuzida 6 milliarddan oshiqroq odam yashamoqda. Yer yuzida yiliga 80 mln. ga yaqin chaqaloq dunyoga kelmoqda.

Aholisi bo'yicha qit'alar quyidagi tartibga ega:

1. Osiyo (Avstraliya bilan birga) qit'asi (3 mlrd. 500 mln. kishidan oshmoqda).

2. Amerika qit'asi (800 mln. kishidan ko'p).
3. Yevropa qit'asi (770 mln. kishidan ko'p).
4. Afrika (600 mln. kishidan oshiq).

Mamlakatlar bo'yicha:

1. Xitoy. Aholisi 1 mlrd. 300 milliondan ko'p.
2. Hindiston. Aholisi 1 mlrd. dan ortdi.
3. AQSH. 350 mln. dan ko'p.
4. Indoneziya. 200 mln. dan ko'p.
5. Rossiya. 158 mln. dan ko'p.

O'zbekiston dunyoda aholisi soni jihatidan, taxminan, 41-o'rinda — 25 mln. kishi.

2-o'quvchi: BMT doirasida har yili 11 iyul kuni «Jahon aholishunoslik kuni» sifatida keng nishonlanadi. 1974-yili Buxarestda BMTning aholishunoslik bo'yicha bo'lib o'tgan Jahon anjumani «Aholishunoslik bo'yicha dunyo dasturi»ni qabul qildi.

Aholi sonining ortishi, eng ko'p tug'ilish Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasidagi rivojlanayotgan mamlakatlar hissasiga to'g'ri keladi. Dunyo aholisi soni har yili, taxminan, 78—80 million kishiga ko'paymoqda.

Ba'zi joylarda davlat tomonidan tug'ilishni cheklashga qaratilgan demografik siyosat ham masalaga jiddiy ta'sir qilmoqda. Buni Osiyoning eng yirik davlatlari — Xitoy va Hindiston misolida yaqqol ko'rishimiz mumkin. Xitoyda tug'ilajak bolalar sonini cheklash davlat dasturiga kiritilgan. Asosan, 1970-yillardan boshlab tug'ilishni kamaytirish uchun qator tadbirlar qo'llana boshlandi. Natijada, BMT ma'lumotlariga qaraganda, 1970—1974-yillarda har bir ayol o'rtacha 4,8 farzand ko'rgan bo'lsa, 1986—1990-yillarda bu ko'rsatkich 2,1 tani tashkil etdi.

3-o'quvchi: Xitoyda oilada tug'ilgan ikkinchi farzand uchun katta miqdorda jarima solinadi. Uchinchi farzand esa davlat fuqaroligiga olinmaydi. Shu bois bu mamlakatda «Bir oilaga — bir bola» «siyosati» yuritiladi. Lekin Xitoyning qishloq joylarida xitoylar uchun bir, uyg'urlar uchun ikki, o'zbeklar uchun uch farzand ko'rishga ruxsat berilgan.

Oilaning jamiyat oldidagi vazifalardan biri — farzand ko‘rish va tarbiyalashdir. Aholi soni muayyan ko‘rsatkichda turishi kerak.

Yer yuzi aholisi tarkibida ayollar ko‘payib bormoqda. Chunki ayollar erkaklarga nisbatan ko‘proq yashaydilar. Dunyodagi 210 mamlakatdan 102 tasida ayollar ko‘p, 84 tasida erkaklar ko‘p. Qolgan davlatlarda ular soni deyarli teng.

Statistik ma‘lumotlarga qaraganda, tug‘ilayotgan har 100 qiz bolaga 104—105 ta o‘g‘il bola to‘g‘ri keladi. Ya‘ni tug‘ilish nisbatiga ko‘ra o‘g‘il bolalar ko‘pchilikni tashkil qilgan. Lekin bolalar o‘limi hodisasi o‘g‘il bolalarda ko‘proq uchraydi. Bu — tashqi muhitga moslashuvchanlikning ularda ancha qiyin kechishi oqibatidir. 30 yoshga yetganda erkaklar bilan ayollar soni tenglashadi, keyin esa ayollar sonining ortib ketishi kuzatiladi.

4-o‘quvchi: Hozirgi kunda mamlakatlarda nikohning quyidagi turlariga amal qilinadi:

1. **Monogam nikoh.** Nikohning bu turi eng ko‘p tarqalgan bo‘lib, 2 ta shaxs o‘rtasida amalga oshiriladi. Dunyoning deyarli barcha mamlakatlari uchun xos bo‘lgan bu nikoh turi asosiy hisoblanadi.

2. **Poliginiya nikohi.** Yunoncha poli — ko‘pchilik, giniya — ayol, xotin, ya‘ni bitta erkakning bir necha ayollar bilan qonuniy nikohda turishiga aytiladi.

Poliginiya nikoh turlari, ayniqsa, musulmon mamlakatlari: Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari, Kuvayt, Marokash, Iordaniya, Bruney, shuningdek, musulmon bo‘lmagan Tailand, Nepal, Butan, Svazilend kabi davlatlarda ko‘proq tarqalgan bo‘lib, jamiyatda yuqori tabaqa kishilariga berilgan ma‘lum bir imtiyoz sifatida Qur‘onda ham tan olingan. Lekin nikohning bu turi kamayib bormoqda. Hatto Misr, Pokiston kabi yirik mamlakatlarda ko‘p xotinlilikni cheklashga qaratilgan davlat siyosati olib borilmoqda.

3. **Poliandriya** nikohi. Bunda bitta ayol bir nechta erkak bilan nikohda bo‘lishi mumkin. Hozirda bu nikoh turi, asosan, shimoliy xalqlar — eskimoslar, aleutlar, Tibet va Hindiston janubidagi ba‘zi etnik guruhlar o‘rtasida tarqalgan bo‘lsa-da, juda kam uchraydi.

5-o‘quvchi: Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining rasmiy ma‘lumotlariga ko‘ra, 1997-yilga kelib dunyoning rivojlangan mamlakatlarida har 100 o‘g‘il bolaga 105—107 qiz bola to‘g‘ri kelmoqda. Uncha taraqqiy etmagan davlatlarda esa raqam 100 va 102 ni tashkil etadi. Shunga ko‘ra dunyo bo‘yicha o‘rtacha 100 ta o‘g‘il bolaga 104 qiz to‘g‘ri keladi. Bundan chorak asr ilgari, ya‘ni 70-yillarda bu nisbat 100 ga 102 edi. Yer yuzida erkaklarning o‘rtacha umri ayollarnikidan 6—10 yilga qisqaligini e‘tiborga olsak, jinslar o‘rtasidagi farq nisbatan yanada kattalashadi. O‘rtacha umr ko‘rish nisbati erkaklarda ayollarga qaraganda 10 yilgacha qisqa. Yoshi 50 dan oshgan ayol bilan xuddi shu yoshdagi erkakning kasalliklardan shikoyati boshqa-boshqa yillarda bo‘lishi kuzatilgan. Yer shari aholisining o‘rtacha umri 1950—1955-yillarda 47,4 yoshni tashkil qilgan bo‘lsa, 2000-yilga kelib 64,5 yoshni tashkil qildi.

O‘rtacha umr ko‘rish qit’alar bo‘yicha quyidagicha:

1. Amerika qit’asida 78 yosh.
2. Yevropa qit’asida 72 yosh.
3. Osiyo (Avstraliya ham) da 70 yosh.
4. Afrikada 45 yosh.

Dunyodagi ba’zi mamlakatlarda o‘rtacha umr ko‘rish quyidagi holatda:

1. Yaponiyada 83 yosh, shu jumladan, ayollar o‘rtacha 81 — 91 yil, erkaklar 75 — 85 yil umr ko‘radi;
2. Fransiyada: ayollar 82, erkaklar 74 yil;
3. AQSHda: ayollar 82, erkaklar 76 yil;
4. Isroilda: ayollar 79, erkaklar 76 yil;
5. Germaniyada: ayollar 78, erkaklar 72 yil.

3-savol: Mamlakatimizda oila, davlat va jamiyat munosabatlari qanday?

3-guruh o‘quvchilarining javoblari:

1-o‘quvchi: 1998-yili O‘zbekistonda 3,8 million oila bo‘lib, shundan 58,7 foizi 5 va undan ko‘p bolali serfar-

zand oilalarni tashkil etgan. Keyingi 35 yil ichida oilalar soni 1,8 milliontaga ko'paygan, uning 1 mln.ga yaqini shahar, 950 mingtasi qishloq oilalariga to'g'ri kelgan. Yoki so'nggi 10—15 yil davomida yiliga 250 ming atrofida yosh oilalar vujudga kelgan. Bugungi kunda respublikamizda har bir oilaga taxminan 4—5 farzand to'g'ri keladi. O'zbekistonda oilalarning 35 foizdan ortig'ini yosh oilalar tashkil qiladi. Yosh oilalar deganda, er-xotinning yosh mos ravishda 26—30 yoshdan oshmagan, 5 yilgacha nikohda bo'lgan, bolali yoki bolasiz oilalar tushuniladi. Mamlakat aholisining 43 foizini 15 yoshgacha bo'lganlar tashkil etadi. Oilalar soni o'sib borishida, ayniqsa, Qashqadaryo, Jizzax, Xorazm va Namangan viloyatlari alohida o'rin tutadi.

Umuman, oila va jamiyat bir-biriga chambarchas bog'liq tushuncha bo'lib, jamiyatning o'zi ham oilalardan tashkil topadi. Oila esa, o'z o'rnida, jamiyat bag'rida vujudga keladi, rivojlanadi. Ayni paytda oilaning jamiyatda o'z vazifalari mavjud. Oilaning mohiyati va vazifalari dunyodagi barcha xalqlar uchun bir xildir. Lekin uning tashkil topishi, taraqqiy etishi va oiladagi vazifalarni bajarish jarayonlari har bir xaqida alohida, o'ziga xos xususiyatga ega.

Mustaqillik munosabati bilan o'zbeklarning oilaviy hayotida istibdod yillarida taqiq ostida bo'lgan ba'zi xususiyatlarni tiklash masalasi hal qilinmoqda. Masalan, tarixan tashkil topgan hovlining tashqi va ichki hovliga bo'linishi — xalqning milliy ruhini, imon-u e'tiqodini, toat-u ibodatini aks ettirgan.

Hovlilarning ichki-tashqiga bo'linishi ayollarda farosat va malohat tuyg'ularini shakllantirishga, farzandlarning har xil odamlar nigohidan yiroqroq bo'lishiga, ortiqcha gap-so'zlarni eshitmaslikka, kattalarning ishiga aralashmaslikka imkon bergan. Ayniqsa, bu milliy odat to'y va ma'rakalarni o'tkazishda katta qulayliklar tug'dirgan. Yevropa madaniyatining ba'zida ko'r-ko'rona targ'ib qilinishi oilada ham o'z aksini topdi, tarbiyaviy ta'sirning kamayishiga, zaiflashuviga olib keldi, ma'naviy qashshoqlanish kuchaydi.

2-o‘quvchi: Mamlakatimiz milliy istiqloлга erishgach, xalqning oilaviy qadriyatlari asta-sekin tiklanmoqda, sun‘iy ravishda turmushga kiritilgan ayrim oilaviy marosimlar xalq nazaridan qolib bormoqda.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida: «Oila jamiyatning asosiy bo‘g‘inidir hamda jamiyat va davlat muhofazasida bo‘lish huquqiga ega», — deyiladi. Yangi «Oila kodeksi»ga va Konstitutsiyamizning 63-modda, 2-qismiga binoan «Nikoh tomonlarning ixtiyoriy roziligi va teng huquqliligiga asoslanadi». BMTning 1948-yil 10-dekabrda qabul qilingan «Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi»ning 16-moddasida shunday bandlar mavjud:

1. Balog‘at yoshiga yetgan erkaklar va ayollar irqi, millati yoki diniy belgilari bo‘yicha hech qanday cheklashlarsiz nikohdan o‘tishga va oila qurishga haqli. Ular nikohdan o‘tishda, nikohda turgan vaqtlarida va uni bekor qilish vaqtida bir xil huquqdan foydalanadi.

2. Nikohdan o‘tayotgan har ikki tomonning erkin va to‘liq roziligi asosidagina nikoh tuzilishi mumkin.

3. Oila jamiyatning tabiiy va asosiy hujayrasi sanaladi va jamiyat hamda davlat tomonidan himoya qilinishga haqli.

Shu bilan birga oila huquqi — nikoh tuzish va nikohni bekor qilish tartibi va shartlari; er-xotin, ota-ona bilan bolalar o‘rtasidagi munosabatlar, vasiylik va homiylik, bola asrab olish tufayli kelib chiqadigan munosabatlar; fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilish tarzini belgilaydigan huquqiy me‘yorlar yig‘indisidan iborat.

3-o‘quvchi: O‘zbekiston Prezidenti Islom Karimov «O‘zbekistonning o‘z istiqloл va taraqqiyot yo‘li» asarida qayd qilganidek, «bizning davlatimizni ham katta bir oila deb tushunish mumkin va lozim. Bunda o‘zaro hurmat va qattiq tartib bo‘lmasa, oilaning barcha a‘zolari o‘z burchlarini ado etmasa, bir-biriga nisbatan ezgulik bilan mehr-oqibat ko‘rsatmasa, yaxshi va munosib tarzda yashash mumkin emas. Oila turmush va vijdon qonunlari asosiga quriladi, o‘zining ko‘p asrlik mustahkam va

ma'naviy tayanchlariga ega bo'ladi, oilada demokratik negizlarga asos solinadi, odamlarning talab-ehtiyojlari va qadriyatlari shakllanadi. O'zbekistonning aksariyati o'zining shaxsiy farovonligi to'g'risida emas, balki oilasining, qarindosh-urug'lari va yaqin odamlarining, qo'shnilarining omon-esonligi to'g'risida g'amxo'rlik qilishni birinchi o'ringa qo'yadi. Bu esa eng oliy darajadagi ma'naviy qadriyat, inson qalbining gavharidir».

Fransuz yozuvchisi Viktor Gyugo (1802—1885)ning bu haqda quyidagi fikri juda o'rinli bayon etilgan: «Kimki ayol huquqini himoya qilsa, bola huquqini himoya qilgan bo'ladi, boshqacharoq aytganda, u kelajakni himoya qilgan bo'ladi».

Keyingi vaqtlarda mamlakatimiz ijtimoiy hayotida ayollar mavqeyini o'z o'rniga qo'yishga yo'naltirilgan nodavlat tashkilotlar ham yuzaga kela boshladi. Shu jihatdan 1997-yili Toshkentda «Ayol va jamiyat» instituti tashkil topishi bilan bog'liq bo'lgan masalalarni bayon etmoq lozim. Adliya boshqarmasi ro'yxatidan o'tkazilgan bu institutning tadqiqotchilik va siyosiy ta'lim bo'limlari mavjud. Institut jamiyatda xotin-qizlarning siyosiy onglilik darajasini yuksaltirish bilan birga, ayollarga taalluqli ijtimoiy munosabatlarni o'rganadi, shu orqali ayollarning iqtisodiy, siyosiy, maishiy, madaniy, ta'limiy va boshqa sohalaridagi ahvolini tadqiq qiladi. Bugungi kunda O'zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy ishlab chiqarish, sog'liqni saqlash, maorif, madaniyat, savdo, maishiy xizmat ko'rsatish sohalaridagi salmog'i 80—90 foizga yetgan.

4-o'quvchi: Avvalo, ushbu masalada shunga ham e'tibor berish joizki, Respublika Xotin-qizlar qo'mitasi huzurida Respublika «Oila» ilmiy-amaliy markazi tashkil etildi.

Oila davlat qaramog'ida bo'lar ekan, unda albatta onalar ijtimoiy muhofazasi masalasini hal etmoq lozim. Prezident farmoniga muvofiq (1994-yildan) bolali oilalarga 3 xil nafaqa to'lanadigan bo'ldi.

4-savol: Oilada totuvlik, ibrat bo'larli muhit yaratish va yaxshi farzand tarbiyalash haqidagi fikrlaringiz?

4-guruh o'quvchilarining javoblari:

1-o'quvchi: Hozirgi ilmiy adabiyotlarda oilaning ma'naviy asosi masalasida, shaxsning kamol topishi bilan uzviy bog'liq bo'lgan bilim, san'at, arxitektura, milliy, diniy, axloqiy, badiiy va boshqa qadriyat turlari, milliy istiqlool mafkurasi kabi talay ma'naviyat va ma'rifat xususida gapiriladi. Bolaning ma'naviy tarbiyasida oilaning ahamiyati muhimligi ta'kidlanadi.

Ota-onaning oiladagi moddiy, tashkiliy, tarbiyaviy va o'zaro shaxsiy masalalar yuzasidan bir-biri bilan bo'ladigan munosabatlari sof, samimiy, ernaing xotiniga, xotinning eriga nisbatan o'zaro hurmati asosida qurilsagina, bunday oilada musaffo ma'naviy muhit va hamjihatlik vujudga keladi. Ayniqsa, ota-ona munosabatidagi, ularning bir-biriga mehribonligi, farzandlariga bir xil muomalada bo'lishi; har ikki tomonning qarindosh-urug'lariga bir xilda mehr-oqibat, hurmat bilan qarashi; bir so'zligi, haqiqatni gapirish kabi ijobiy fazilatlarga ega bo'lishi, shuningdek, sog'lom hayot kechirishi; yolg'onchilik, maishiy buzqlik, dimog'dorlik, manmanlik va boshqa shu kabi illatlardan xoli bo'lishi oilaviy munosabatlar madaniyatining sofliğini ta'minlovchi xususiyatlardir.

Bunday ijobiy xususiyatlarga ega bo'lish, serfarzand oilalarda ham, yoki faqat er va xotin yashaydigan oilalarda ham og'ir kechadi. Chunki er-xotin turli sharoitda, muhitda tarbiyalangan, ularning qarashlari, ma'lumoti, yoshi, ma'naviy saviyasi va boshqalarda nomuvofiqlik mavjud bo'lishi mumkin. Er-xotinning bir-biriga ko'nikishi, o'zaro hurmati, do'stona munosabatlarining shakllanishi uchun ular orasidagi sevgi dastlabki manba bo'lsa, axloqiy qadriyatlarning gultoji bo'lgan ibo, hayo, xushmuomalalik, mehnatsevarlik, sarishtalik, ozodalik, pazandalik, g'amxo'rlik, mehr-shafqat kabi azaliy odatlarimiz oilani mustahkamlashda ikkinchi manba bo'ladi.

2-o'quvchi: Tajribali kishilar aytishicha, ota-onaning farzand oldidagi burchi nihoyatda mas'uliyatli hisoblanishini ma'naviy jihatdan his qilish darkor. Farzandlarning kelajakda qanday ma'naviyat egasi bo'lishi ko'p ji-

hatdan ota-ona, u bergan tarbiyaga bog'liq. Har bir ota-ona farzandi oldida o'z otalik, onalik burchini to'liq his etishi, unga javobgarligini ma'naviy jihatdan anglab yetishi lozim. Shulardan xulosa qilgan holda, «Sog'lom avlod» davlat dasturini nazarda tutib, farzandlar tarbiyasi quyidagi bosqichlarda amalga oshirilishini har bir ota-ona yaxshi bilishi foydadan xoli bo'lmaydi:

1. Nasl tarbiyasi, ya'ni bola tarbiyasi bola tug'ilmasdan 3—4 yil oldin boshlanishi zarur. Bu farzand ko'rishni istagan ota-onaning bo'lajak farzandlari taqdiriga mas'uliyat bilan qarab, o'zlarining salomatliklarini yaxshilashlarini nazarda tutadi.

2. Ikkinchi bosqich — homiladorlik davridagi parvarish. Bu masala o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lib, «Sog'lom avlod» davlat dasturida ham asosiy mavzu sifatida belgilab beriladi.

3. Uchinchi davr bola tug'ilgandan to 6—7 yoshgacha bo'lgan davr. Shu davrga kelib, bola ma'naviyatining kurtaklarini parvarishlash va yanada rivojlantirish davri boshlanadi.

Voyaga yetgan, mehnatga layoqatli farzandlar o'z otionalari haqida g'amxo'rlik qilishga majburdirlar.

Sharqda oila muqaddas deb sanalgan va nikohsiz er-xotin bo'lish man etilgan. Millat ko'payishining birdan-bir yo'li erkak va ayolning nikoh va oila munosabatida bo'lishidir. G'arb oilasini g'oyalar boshqarsa, sharqda oila urf-odat va diniy qoidalar bilan tartibga solingan.

Sharqda oilaviy munosabatlar ham asrlar davomida o'zida diniy, milliy, umuminsoniy madaniyatni shakllantirgani, har qanday sharoitda ham insoniy qadr-qimmatni ustuvor bilgani, milliy axloq-odobga asoslanganligi bilan farqlanadi. Sharq oilasiga xos xususiyat oilalarning mustahkamligi, kishilarning oilaviy hayotdan tashqarida yashashni tasavvur qila olmasligi, oilaparvarligi, jamoa bo'lib yashashning ustunligi, serfarzandligi, bolajonligi, oilani muqaddas bilishida namoyon bo'ladi.

3-o'quvchi: Oila qurmoqchi bo'lgan har bir yigit-qiz o'ziga umr yo'ldoshi tanlashda bo'lajak farzandlarining

otasi yo onasining shaxsiy fazilatlariga e'tibor berishi kerak. Chunki otaning axloqi, odobi, onaning fazilatlariga bolaga o'tishi isbot talab qilmas haqiqatdir. Xullas, o'g'il bola ham, qiz bola ham, eng avvalo, oila muhitida g'uncha ochadi. Ana shu g'uncha uning ma'naviyatida, qalbida bir umr yo'lchi yulduz kabi nur sohib turadi.

Rizouddin ibn Faxriddinning «Oila» risolasida «Tarbiyali xotun ota-onasini, eri hamda bolasini, butun oila ahlini, oilaga munosabati bo'lgan do'st-u qo'shnilarini, xodim-u xodimalarini xulqi bilan mamnun qilur»,— deyiladi.

Amoma binti Xoris ismli ayol tajribasidan misol. U o'z qizlarini kelin bo'lib, kuyovning uyiga ko'chirilishidan oldin saodatli oila asoslarini bayon qiluvchi nasihatlarini qilib kuzatgan ekan: «Ey qizginam, agar ahli fazl va ahli odoblarga nasihat kerak bo'lmaganida edi, senga nasihat qilmas edim. Lekin nasihat — g'ofilga eslatma, oqilga yordamdir. Agar qiz bola ota-onasining kambag'alligi sababli erga berilishi kerak bo'lganida, sen hech qachon uza-tilmagan bo'lur eding. Chunki otangning boyligi ham, martabasi ham yetarli. Lekin hayot qonunlariga ko'ra ayollar erkaklar uchun va aksincha erkaklar ayollar uchun yaratilgandir.

Ey qizginam, endi o'zing o'sgan havodan ayrilding. O'zing yayrab-yashnagan oshiyondan chiqding va notanish joyga borib, avval o'zing bilmagan insonga uchraysan. U endi sening xojang, do'sting, mahbubingdir. Sen unga cho'ri bo'lsang, u senga qul bo'ladi. Sen unga yer bo'lsang, u senga osmon bo'ladi. Sen uning uchun 10 xislatni ado qilsang oilada mas'ul va baxtiyor hayot kechirasizlar:

1. Qanoat sohibasi bo'l, undan hayiqib tur, ering uyga nima ko'tarib kelsa, xushfe'llik va odob-nazokat bilan qabul qilib ol va tashakkur ayt.

2. Eringga hamisha itoatda bo'l, amrlarini yaxshilab tingla va bajar.

3. Eringning nazari tushadigan joylarga e'tibor qil. Uy ichi va hovlini nihoyatda ozoda va tartibli tut.

4. Eringning burniga hushyor bo'l, dimog'iga yomon hid kirmasin, xushbo'ylik sezsin.

5. Ovqatni vaqtida tayyorla, aslo kechiktirma, kelishi bilan dasturxon yoz.

6. Uning ovqatlanish va uygʻonish paytini bilib ol, chunki ochlik va uyquning buzilishi erkaklarning gʻazabini qoʻzgʻaydi.

7. Xojangning moli va ashyosiga eʼtiborli boʻl, isrof qilma. Avaylab-asra, chunki uning mol-u dunyosi senikidir.

8. Eringning yaqinlari va qarindoshlarini hurmat qil. Bu bilan xojangni hurmat qilgan boʻlasan.

9. Eringning sirlarini boshqalarga aytuvchi boʻlma, uning ishonchini yoʻqotasan.

10. Xojangning amriga osiy boʻlma, uning diniga toʻgʻri keladigan barcha buyruqlarini ado qil. Shuni yaxshi bilib olginki, xojang xafa boʻlganda xursand koʻrinishdan, quvongan paytida gʻamgin boʻlishdan oʻzingni ehtiyot qil».

4-oʻquvchi: Oʻzbekistonda 1980-yilda 173 ming 628 ta, 1989-yilda 200 ming 661 ta, 1996-yilda 171 ming 700 ta nikoh qayd etilgan boʻlsa, 2000-yilda 168 ming 900 nikoh roʻyxatga olingan. Bunda qishloqlarda shaharlarimizdagiga nisbatan salkam 2 baravar ortiq yoshlar nikohdan oʻtishgani maʼlum.

Oila ikki ustundan iborat: birinchisi — iqtisod, ikkinchisi — maʼnaviyat. Oilani shu ikki ustundan birisiz tasavvur etib boʻlmaydi. Lekin iqtisodda imkoniyatdan, maʼnaviyatda sharoitdan kelib chiqmoq kerak. Shunda oila mustahkam qoʻrgʻonga aylanadi. «Eng doʻzaxi ayol — erining imkoniyati darajasidan ortiq talab etuvchi ayoldir», — deb uqtiriladi muborak hadislarda.

Oila tutishda maʼnaviyatning sharoit taqozo etgan tomonlari borki, bu haqda allomalarimiz eslatib oʻtishgan. Beruniy oila qurayotgan qizlarga ota-onaning pand-nasihatlarini keltirib, oiladagi tinch-totuvlik koʻproq ayollar zimmasiga tushishini taʼkidlab shunday yozadi: «Ey qizim! Sen oʻrgangan uyingdan ketib, notanish xonadonga tushmoqdasan. Sen boʻljak kuyovingning hamma xislatlarini bilmaysan. Sen yer boʻl, u esa osmon boʻladi. Demak, sen u bilan shunday yoʻl tutki, uning oldida yer kabi kamtar boʻlsang, u osmon kabi oliyjanob

bo'ladi. Osmon shifobaxsh yomg'iri bilan yerni ko'kartirgani kabi u ham o'z mehr-u shafqati ila seni xushnud etadi. Ering sendan faqat yumshoq va shirin so'zlar eshitsin, yaramaydigan va eski libosda yoki sochlaring tartibga solinmagan holda uning oldida o'tirma. Qizim, kuyovingdan kuchi yetmagan va sotib olishga qudrati yetmagan narsalarni talab qilma. Bunday qilsang orada totuvlik yo'qoladi, turli xil janjallar paydo bo'ladi. Qizim, rashk qilishdan saqlangin, chunki u ajralib ketishning kalitidir. Eringga hadeb gina qilaverishni man etaman. Yaxshisi, sen u bilan xushmuomalada, shirin so'zli bo'lgin, bu ishing har qanday sehr-u jodudan yaxshidir. O'zingga xushbo'y narsalar bilan oro bergil. Pokizalik hamisha yo'ldoshing bo'lsin.

82 yoshli Lev Tolstoy 1910-yil oktabr oyining qorli, sovuq tunlaridan birida injiq ayolidan (ayoli boylikka berilgan edi) qutulish maqsadida uyini tark etib, boshi oqqan tomonga jo'naydi. Oradan o'n bir kun o'tgach, kichkinagina temir yo'l stansiyasida o'pka shamollashidan vafot etgan yozuvchining so'nggi so'zi shu bo'ldi: «Xotinimni yonimga yo'latmanglar». «Bema'ni injiqlik — zahri qotil», deydi — Deyl Karnegi. «Oqila rafiqam! Agar ering yoningda bo'lishini istasang, shuning payiga tushginki, toki u hech yerda sening huzuringdagi kabi rohat-farog'at va muloyimlikka duch kelmasin», — deb yozganida buyuk olim Pifagor ming karra haq edi.

Shundan so'ng o'qituvchi quyidagi xulosalar bilan darsni yakunlaydi va o'quvchilarni baholaydi:

1. Demak, inson zotining shakllanishida oilaning o'rni katta. Chunki ma'naviyat insonga ona suti, ota namunasini, ajdodlar o'giti bilan birga singadi. Har bir kishi insoniyat tajribasi, bilimi, odob-axloqi, xatti-harakati bilan o'zining ruhiy olamini boyitib boradi. Aqlan, axloqan va jismonan kamol topib borgan sari u o'z oldiga turli maqsad qo'yib, unga erishish uchun harakat qiladi. Insonning mavjudligi uning jisman borligi bilan emas, balki ma'naviy boy ekanligi bilan belgilanadi.

2. Keyingi paytlarda xalqimizning ma'lum tabaqalari o'rtasida soxta shuhrat ketidan quvib, nom chiqarish,

o'zini ko'z-ko'z qilish, keragidan ortiq dabdaba bilan nikoh to'yi o'tkazish, zagsga olib borish, isrofgarchilikka yo'l qo'yish hollari ko'payib qolgan edi. Bu esa muqaddas an'analarimizni obro'sizlantirishga olib kela boshladi va oddiy odamlarning nafsoniyatiga tegar edi. Oqibatda ko'p oilalar buzilib ketdi.

3. Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimovning 1998-yil 28-oktabrda qabul qilgan Farmoni to'y-hashamlar, oilaviy tantanalar, ma'raka va marosimlarni, marhumlar xotirasiga bag'ishlangan tadbirlarni o'tkazishda dabdababozlik, isrofgarchilikka yo'l qo'yish kabi illatlarga barham berishni katta vazifa qilib qo'yadi.

To'ylarda yangicha tartib, yangicha rasm-rusumlarni joriy qilishda mahalla qo'mitalari, xotin-qizlar faollari-ning ta'siri kuchli bo'lmog'i zarur. Har bir mahallada iqtidorli ayollardan laparchilar, musiqachilar guruhini tashkil etish, to'yni qiziqarli, bir umrga esda qoladigan qilish uchun turli-tuman dasturlar tayyorlash, to'y ishtirokchilarining faolligini oshirish yo'llarini o'ylab topish lozim.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Oila va jamiyat, «inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi», Jorj Santayana, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, Monogam, poliginiya, Viktor Gyugo, Lev Tolstoy, Deyl Karnegi.

14-§. INSONPARVARLIK, VATANPARVARLIK VA TINCHLIKSEVARLIK — SHAXS MA'NAVIYATINING AJRALMAS QISMI

Odam, shaxs va inson	Odam, kishi, shaxs, inson tushunchalari jonli muloqotda go'yo bir xil ma'noda qo'llanilsa-da, ularning mazmuniga chuqurroq kirib borilsa, orada ma'lum darajadagi farqlar ko'rinadi.
---------------------------------	--

Odam dunyodagi mavjudotlar ichida eng aqllisi hisoblanadi. Odam xoh katta, xoh kichik bo'lsin, yashash uchun kurash olib boradi va atrof-muhitga moslashadi. Odam tushunchasi barcha shaxs va insonlar uchun bir xil

ma'noda qo'llaniladi. Lekin odamga baho berilganda yaxshi odam, yomon odam, aqlli odam, johillarga nisbatan — odam emas, degan iboralar ishlatiladi va odamning jamiyatdagi o'rni aniqlanadi.

Shaxs esa o'zida ijtimoiy sifatlarni mujassamlashtirgan insonni ifoda etadi. Kishilar shaxs bo'lib tug'ilmaydi, balki jamiyatdagina shaxs bo'lib shakllanadi va rivojlanadi. Inson ta'lim-tarbiya, mehnat, muloqot jarayonida, ijtimoiy tajriba, bilim, turli munosabatlar, axloqiy me'yorlar, siyosiy g'oya, milliy mafkura kabi omillar ta'sirida yashaydi, ularni o'zlashtiradi va shu jarayonda ijtimoiylashadi, ya'ni shaxs bo'lib shakllanadi va unda yangi sifatlar paydo bo'ladi hamda yaratuvchanlik omili yuzaga keladi.

O'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi tarbiyalash, yuksak mas'uliyatni his etish, g'oya uchun kurashish, mustahkam e'tiqodga ega bo'lish, o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish va ijtimoiy, siyosiy faollik shaxsga xos belgilardir.

Shaxs mustahkam imon-e'tiqod, g'oya va insoniy fazilatlariga ega bo'lgan, Vatan, millat tuyg'usi bilan yashaydigan, o'zida davr xususiyatlarini ifoda etadigan insondir.

Bir millatga mansub shaxslar qiyofasidan millat qiyofasi shakllanadi. Lekin shaxslar millat manaviyatiga bog'liq.

Agar chuqurroq mushohada qiladigan bo'lsak, shaxs jamiyatning bir a'zosi hamdir. U jamiyatdan tashqari bo'lishi mumkin emas. Buning sabablari bor: birinchidan, shaxs axloqi hamisha jamiyat axloqiga bo'ysunadi, shunga majbur; ikkinchidan, kishi ko'pgina narsalarsiz ham yashay oladi, lekin tanholikda yashay olmaydi, baxtni ham odamlar orasidan topadi, shaxs baxt-saodati jamiyatdan tashqarida bo'lmaydi; uchinchidan, kishi jamiyat irodasidan dalda oladi; to'rtinchidan, jamiyat shaxs kamoloti uchun bog'bonlik qiladi, kishi faqat tug'ma sifatlari bilangina qolmay, balki mazkur jamiyatga xos xislatlarni ham o'zlashtiradi.

Demak, har bir shaxs o'zi yashagan, yashab turgan jamiyatning a'zosi, bir farzandi hisoblanadi. Shaxs, dav-

lat va jamiyat munosabatlarining nozik, sir-sinoatli tomonlari ham bor. Agar jamiyat adolatli bo'lib, unga adolat-pesha shaxs rahbarlik qilayotgan bo'lsa, o'sha jamiyat ravnaq topadi va uning a'zolari erkin turmush kechiradi.

Adolatli jamiyat shaxsni shunchaki shakllantirib qo'ya qolmaydi, balki ma'naviy yetuk qilib kamol toptiradi. Shu boisdan ham «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «shaxs — kadrlar tayyorlash bosh subyekti va obyekti, ta'lim sohasidagi xizmatlarning iste'molchisi va ularni amalga oshiruvchi» qilib belgilangan. Demak, davlat va jamiyat — ta'lim va kadrlar tayyorlash tizimining faoliyatini tartibga solish va nazorat qilishni amalga oshiruvchi kadrlar tayyorlash va ularni qabul qilib olishning kafolatidir.

Falsafa ilmda ta'kidlanishicha, Inson — o'zida biologik, ijtimoiy va psixik xususiyatlarni mujassamlashtirgan ongli mavjudot. Insonning biologik xususiyatlariga ovqatlanish, himoyalaniish, zurriyot qoldirish, sharoitga moslashish kabilar xos.

Inson boshqa mavjudotlardan sotsial xususiyatlari bilan ajralib turadi. Chunonchi, til-muomala, ramziy belgilar, bilim, ong, mahsulot ishlab chiqarish, taqsimlash, iste'mol qilish, boshqarish, o'zini o'zi idora etish, badiiy ijod, axloq, nutq, tafakkur, qadriyatlar, tabu (ruxsat va taqiqlash) shular jumlasidandir. Insonning psixik xususiyatlariga ruhiy kechinmalar, hayratlanish, g'am-tashvish, qayg'u, iztirob chekish, zavqlanish, kayfiyat kabilar kiradi.

Insonga xos bo'lgan biologik xususiyatlarni ijtimoiy xususiyatlardan ustun qo'yish yoki psixologik xususiyatlarni bo'rttirish uning mohiyatini buzib talqin etishga, bir yoq-lamalikka olib keladi.

Insonparvarlik

Insonparvarlik («inson» — arabcha; «parvar» — fors-tojikcha; «lik» — o'zbekcha — «kishiga g'amxo'rlik, gumanizm») — (odamzodning qadri, erkinligi, qobiliyatlari har tomonlama namoyon bo'lishi uchun kurashish, insonning baxt-saodati, teng huquqliligi, adolatli hayotini ta'min etishga intilish, degan ma'noni anglatadi. Insonparvarlik g'oyalari uzoq tarixga ega.

Insoniyatning baxt-saodat va adolatga erishish orzusi xalq og‘zaki ijodiyotida, diniy va falsafiy ta’limotlarda uzoq o‘tmishdan beri o‘z aksini topib kelmoqda. Markaziy Osiyo mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy va boshqalar o‘z asarlarida inson erkinligi, uning qadr-qimmatini, insonparvarlik g‘oyalarini olg‘a surganlar.

O‘zbek ma’rifatparvar shoirlari Muqimiy, Furqat, Avaz O‘tar o‘g‘li va shuningdek, jadidlar Behbudiy, Munavvar qori, Fitrat kabilar ijodida ham insonparvarlik g‘oyalari kuylangan.

Insonparvarlik har bir zamonaviy huquqiy-demokratik davlatning hayot qoidasi va ijtimoiy tuzilishi ustunlaridan biriga aylanmoqda. Mustaqil O‘zbekiston o‘z siyosatida gumanizm shartlari, talablari hamda qoidalariga, Sharq va G‘arb davlatlarining eng ilg‘or tajribasiga tayanib, xalq hayotini va jamiyat faoliyatini tashkil qilmoqda. O‘zbekiston Konstitutsiyasi va qonunlari inson manfaatlarini himoya qilishga, uni qadrlashga, har bir shaxsning barkamollashuviga qaratilgan. Insonparvarlik g‘oyalari, mazmuni va tamoyillari o‘zbek milliy mentalitetining tarkibiy qismidir. Bu g‘oyalar tashqaridan, mutafakkirlarning harakati bilan kiritilgan emas, balki xalq tafakkurining uzviy qismi bo‘lgan. Bu an‘ana mustaqillik yillarida yanada izchillik bilan davom ettirilmoqda.

Insonparvarlik jamiyatida: «Agar sen kishilarning qadr-qimmatini hurmat qilsang, kishilar ham sening qadr-qimmatini hurmat qiladi», — prinsipi tantana qiladi. Zaiplar va xo‘rlanganlarning qadr-qimmatini ko‘tarish, hurmat qilish hozirgi va bo‘lg‘usi jamiyat shaxsi mehr-muravvati, insonparvarligi me’yoridir.

Insonparvar kishilar uchun o‘z xatti-harakatlarini jamiyatning adolatli va oqilona qonunlariga ixtiyoriy va tabiiy ravishda amal qilish asosida qurishni o‘rganish muhimdir. Yangi insonparvar jamiyat yangi, lekin u, albatta, insoniyatning insonparvarlik an‘analarini, asrlar davomida shakllangan ezgulik prinsiplarini hisobga oladigan axloqni yaratish yo‘lidan boradi. Insonparvar dunyoqarash in-

son ijodkorligining manguligini tasdiqlaydi. Zero, ayni inson ijodkorligi mahsuli o'lmas qadriyatlarga aylanish tamoyiliga ega. Insonning tanasi, «qalbi» o'ladi, uning qilgan ishlari esa mangudir. Inson o'z hayotida ham xayrli, ham yomon ishlar qiladi, lekin ulardan birinchisining ustuvor bo'lishi uning umrboqiyligini belgilaydi.

Insonparvarlik jamiyatida mulkchilikning turli shakllari — aksiyadorlik, kooperativ, davlat va boshqa mulklarning, xususi, shaxsiy, ayniqsa, xususi-intellektual mulkning ustuvorligida birga mavjud bo'lishi ko'zga tashlanadi.

Umuman, bilim hosil qiluvchi ijodiy mehnat asosida insonparvarlik jamiyatining maqsadi — barkamol shaxs shakllanadi. Shaxsiy, xususi mulk uni rivojlantirishning iqtisodiy negiziga aylanadi. Mulkning boshqa shakllari ana shu mulkni qo'llab-quvvatlashga yo'naltiriladi. Muqaddas va daxlsiz bo'lishi kerak bo'lgan xususi-intellektual mulk alohida ahamiyat kasb etadi. Shu sababli insoniy bilimlarni muhofaza qilish uchun davlat va qonun zarur bo'ladi.

Mamlakatimizda inson huquqlari va erkinliklarining ustuvorligidan kelib chiqadigan, xalqaro miqyosda qabul qilingan yangi yuridik tamoyil vujudga keltirilganligi katta yutuq hisoblanadi. Bugungi kunda mustaqil O'zbekistonda inson huquqlari bilan bog'liq bo'lgan institutlar vujudga keldi. Xususan, Inson huquqlari bo'yicha milliy markaz, Oliy Majlisning inson huquqlari bo'yicha vakili (Ombudsman) tashkil etildi.

Insonparvarlik jamiyatiga insonparvarlik mafkurasi zarur. Mehr-oqibat, muruvvat ko'rsatish — insonparvarlikning oliy ko'rinishi. Insondagi bu sharaflı oliyjanoblikning manbayi esa aql va donishmandlik, mehr-shafqat, mardlik, pokdillik sanaladi. Shu ma'noda insonni oliy qadriyat deb bilish hamda yuksak darajada e'zozlash milliy mafkuramizning asosiy maqsadlaridan biri va muhim talablaridan ekanligi e'tiborga sazovordir. Binobarin, mamlakatimiz taraqqiyo-tini belgilovchi besh tamoyildan biri — aholini ijtimoiy himoyalash asosiy yo'nalish bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Insonparvarlik jamiyati

Ijtimoiy munosabatlarni insonparvarlashtirish singari, uni jahonshumullashtirish (globallashtirish) tamoyillari taraqqiyotning yangi tipiga — ijtimoiy insonparvarlikka olib keladi. Buning ma'nosi shundaki, insonparvarlik munosabatlari nafaqat madaniyat sohasida, balki jamiyat tuzulmasining barchasida ro'yobga chiqariladi. Insonparvarlik jamiyatiga faqat islohotlar orqali o'tiladi. Insoniyat tarixida ijtimoiy inqiloblar ko'p bo'lgan. Ularning deyarli hammasi o'zlari avval qaror toptirgan tamoyillarini amalda barham toptirishga borib yetganlar. Inqilobdan ko'zlangan maqsadga, asosan, ijtimoiy larzalar va vayronagarchiliklar, cheksiz qurbonlar va azob-uqubatlilar orqali erishilgan. Lekin oxir-oqibatda, ijtimoiy taraqqiyot behad qimmatga tushgani: unga kishilarning hayoti va taqdiri evaziga erishilgani ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ham insonparvarlik jamiyatiga o'tishning eng maqbul varianti islohotlar yo'li bo'lib, kishilar va mamlakatlar o'rtasidagi munosabatlar umuminsoniy, insonparvar xarakter kasb etishini bilib olish mumkin. Inson qadr-qimmatini xo'rlash esa eng dahshatli yovuzlik sifatida idrok qilinadi va qattiq, lekin adolatli jazoni taqozo etadi. Shunday qilib, o'z qadr-qimmatini va boshqa kishilar qadr-qimmatini hurmat qilish yovuzlik jamiyatini ezgulik hamda adolat jamiyatiga o'zgartira oladigan ma'naviy kuch hisoblanadi. Shuni ham unutmaslik lozimki, o'zida yovuzlikni bartaraf etish insonparvarlikning asosiy ma'naviy tamoyillaridan biridir.

Insonparvarlik dunyoqarashi inson ijodkorligining manguligini tasdiqlaydi. Ayni inson ijodkorligining natijalari (bularsiz tarixni tasavvur etib bo'lmaydi) oliy, o'lmas qadriyatlarga aylanish tamoyiliga ham ega.

Erkin ijod tamoyili o'zining ijod shakllari bilan birgalikda insonparvarlik jamiyatida muhim rol o'ynashini da'vo qilishi mumkin. Adolatli bo'lish jamiyatda uning hamma bo'lg'usi fuqarolari uchun bir xilda ijtimoiy shartsharoitni ta'minlashni talab etadi. Qolganlari esa shaxsning erkin ijodiy mehnati jarayonidagi qobiliyatlari,

mehnatsevarligi va yashirin imkoniyatlariga bog'liqdir. Lekin bunday mehnat uchun samarali rag'batlantirish mavjud bo'lishi kerak, chunki qilgan mehnati uchun adolat nuqtayi nazaridan taqdirlash g'oyat muhimdir. Mehnat qanchalik ijodiy bo'lsa, u shunchalik yuqori baholanishi, kishilik jamiyati uchun ahamiyati kattaroq bo'lishi lozim.

Shu sababli ijodiy mehnat negizida ma'naviy va moddiy jihatdan boy kishilar shakllanadi. Avtomatlashtirilgan va kompyuterlashtirilgan ishlab chiqarish sharoitida mehnatning ijodiy mazmundorligi darajasi ko'tarilib boradi, uning qiymati shunga bog'liq holda belgilanishi kerak. Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda bilim hosil qiluvchi mehnat jamiyatning barcha sohalarida eng ko'p haq to'lanadigan mehnatdir.

Insonparvarlik jamiyatida xususiy mulkchilik shakli uzoq vaqt jamiyatning erkin, yaxlit rivojlangan shaxsini shakllantirishda iqtisodiy negiz bo'lib qoladi.

Bu jihatdan qaraganda, mafkura har qanday jamiyatning g'oyatda muhim tarkibiy qismi sifatida yuzaga keldi. Mafkuradan butunlay xoli etilgan jamiyatlar tarixda uchramagan. Inson fikrsiz, ijodiyotsiz, g'oyalarsiz yashay olmaydi.

Bu xusudagi qarashlar Islom Karimovning «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga javobida yana bir bor izohlanadi. Unda keltirilishicha, mintaqamizga xavf solib turgan bir qator xatarlar mavjud bo'lib, odamlar qalbidagi ikkita kuch: bunyodkorlik va vayronkorlik hamisha kurashadi. Afsuski, insoniylikdan ko'ra vahshiylik, ur-yiqit instinktlari, ya'ni xatti-harakatlarini qo'zg'atib yuborish osonroq. Demak, odamlarimiz, yoshlarimizning iymone'tiqodini mustahkamlash, idorasini baquvvat qilish, ularni o'z mustaqil fikriga ega bo'lgan barkamol insonlar etib tarbiyalash lozim. Ularning tafakkurida o'zligini unutmaslik, ota-bobolarimizdan meros qolgan muqaddas qadriyatlarini, jumladan, insonparvarlik tushunchalarini asrab-avaylash va hurmat qilish fazilatini qaror toptirib borish lozim bo'ladi.

Shu boisdan ham insonparvarlik jamiyati ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-siyosiy tamoyillarining rivojlanishi asosiy ijtimoiy ahamiyatga molik qadriyatlar borasida anchagina o'zgarishlar qilishni taqozo etadi. Bu narsa, ayniqsa, jamiyatni moddiy ne'matlarni jadal ishlab chiqarishdan ma'naviy qadriyatlarni hosil etishga qayta yo'naltirish mafkurasi borgan sari keng yoyilishi misolida yaqqol ko'zga tashlanadi. Shuning uchun hamma joyda insonning hayoti uchun muhim bo'lgan bilimlarni hosil qilish va buning oqibatida insoniyatning yashashi va gullab-yashnashi uchun xavf solmaydigan moddiy qiymatlarni ishlab chiqarish insonparvarlik jamiyatining asosiy vazifasiga aylanadi. Insonparvar jamiyat uchun nafaqat shaxslar va guruhlarining, balki, umuman olganda, insoniyatning ham manfaatlarini hisobga oladigan ijtimoiy ishlab chiqarish zarur.

Shunday qilib, bilim hosil qiluvchi ijodiy mehnat asosida insonparvarlik jamiyatining asosiy maqsadi bo'lgan barkamol shaxs shakllanadi. Shaxsiy, xususiy mulk uni rivojlantirishning iqtisodiy negiziga aylanadi. Mulkning boshqa shakllari ana shu mulkni qo'llab-quvvatlashga yo'naltiriladi.

O'zbekiston Respublikasi insonparvarlik jamiyatini qurar ekan, inson huquqlari bo'yicha 21 ta xalqaro shartnomaga qo'shildi va bu bilan mustaqil davlat, xalqaro hamjamiyat a'zosi sifatida siyosiy mas'uliyatni o'z zimmasiga olgan holda kelajak sari ilgarilab bormoqda. 1997-yil «Inson manfaatlarini yili» deb e'lon qilinib, eng oliy qadriyat — insonni e'zozlash zarurligi qayd etildi.

O'zbekiston inson huquqlari sohasida o'z siyosatini belgilashda 3 ta eng muhim tamoyilni nazarda tutadi:

1. Me'yoriy va tashkiliy jihatlardan xalqaro tajribaning ustuvorligi.

2. Insonga homiylik qilishda Vatanimiz tarixiy tajribasini hisobga olish.

3. Inson huquqlari bo'yicha xorijiy milliy institutlar tajribasini hisobga olish.

**Milliy o'zlikni
anglash**

Milliy o'zlikni anglash inson taqdirida juda katta rol o'ynaydi. Prezidentimiz Islom Karimov

«O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» asarida shunday iborani keltiradi: «Tarix xotirasi, xalqning, jonajon o‘lkaning, davlatimiz hududining xolis va haqqoniy tarixini tiklash milliy o‘zligini anglashni, ta’bir joiz bo‘lsa, milliy iftixorni tiklash va o‘stirish jarayonida g‘oyat muhim o‘rin tutadi». Milliy o‘zlikni anglash tushunchalarining tarkibiy qismlari mavjud (3-§ga qarang).

Yangi jamiyat poydevori barpo etilayotgan hozirgi o‘tish davrida shaxs milliy o‘zligini anglash jarayonini tahlil qilish hamda tegishli ilmiy xulosalar ishlab chiqish ijtimoiy-gumanitar fanlar vakillari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. «Milliy o‘zlikni anglash, — deb yozadi I. Makatov, — xalqlarning etnik birligini hamda uning boshqa milliy tuzilmalardan tafovutini anglash demakdir». Shular orqali umumiy va individual baho berish, ijtimoiy pozitsiya, kishilarning o‘z ijtimoiy-etnik birligiga ham, boshqa birliklarga ham faol munosabati hosil qilinadi. Milliy o‘zlikni anglash milliy tuyg‘u, milliy mafkuraning ajralmas qismi hamdir. Milliy tuyg‘ularimiz majmui milliy tasavvurlarimiz, kayfiyatlarimizda oddiy ong sifatida ifodalanadi. Buni biz milliy ruhiyatimiz deb bilamiz. Agar milliy mansublik ehtiyojlari ilmiy asoslangan bo‘lsa, uni biz milliy o‘zligini anglash deb tushunamiz. Milliy o‘zligimizni anglashimiz ilmiy-siyosiy tus olsa va ijtimoiy harakat uchun qo‘llanma darajasiga ko‘tarilsa, biz uni mafkura deb ataymiz.

Milliy mafkura haqidagi keng falsafiy qarashlarni mamlakatimiz rahbari I. Karimovning «Fidokor» gazetasi muxbiri savollariga bergan javoblaridan topish mumkin. Unda ta’kidlanganidek, mafkura qotib qolgan aqidalar yig‘indisi emas. Millat o‘z milliy mafkurasini butun umri davomida takomillashtirib boradi. Jahon tajribasi shundan dalolat beradiki, milliy mafkura bir emas, bir necha avlod umri davomida ishlab chiqiladi, takomillashib boradi.

Demak, falsafiy, psixologik, pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish natijasida milliy o‘zlikni anglashga quyida-

gicha ta'rif berish mumkin: milliy o'zlikni anglash— bu barcha insoniy fazilatlarining ibtidosi bo'lib, xalqimiz tarixiy xotirasi, ijtimoiy-ma'naviy hayoti, milliy meroslari, urf-odat va an'analari, qadriyatlari, ruhiyati haqida mustahkam bilim, ko'nikma va malakalar bo'lishiga erishish, ularni ongli ravishda baholash, ma'naviy his-tuyg'ularning ijobiy bo'lishiga erishish, o'zini ongli ravishda boshqarish, Vatan tuyg'usi bilan yashash, uning taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shish; ona tilini e'zozlash va boshqa millatlarga hurmat ila munosabatda bo'lish kabi fazilatlarini o'zida mujassamlashtirish majmuidir.

Qadimgi grek faylasufi Suqrot (miloddan av. 469—399 y.y.): «O'zini anglagan inson o'zi uchun nima foydali va nimalarga qodir ekanligini yaxshi tushunadi. U qo'lidan keladigan ish bilan shug'ullanish asnosida o'z ehtiyojini qondiradi va saodatga erishadi. Har qanday xato va baxtsizliklardan xoli bo'ladi. Buning natijasi o'laroq, u o'zga odamlarni qadrlay oladi va ulardan ezgulik yo'lida foydalana biladi. Oqibatda, o'zini kulfatlardan asraydi». Suqrotning bu dono so'zlari o'zlikni anglashga undaydi.

Milliy ruhiyatni shakllantirishda «milliy g'urur», «milliy iftixor», «milliy his», «milliy xarakter» kabi tushunchalar ham muhim o'rin tutadi.

Har bir shaxs o'z yutuqlaridan mamnuniyat hissini tuyadi, ota-ona farzandlaridan, ustoz iste'dodli shogirdidan, yozuvchi yaxshi asaridan, bog'bon so'lim bog'idan faxrlanadi va hokazo. O'zligicha qola bilgan odamning g'ururi butundir.

Milliy g'urur o'zlikni anglashdan boshlanadi. O'zlikni anglash milliy ongning uyg'onishi va shakllanishi, dunyoqarashni umuminsoniy ko'lamlarda kengaytirishdir.

Milliy iftixor — millat ma'naviy kamolotining barcha jihatlarini, merosi va bugungi qadriyatlarini o'z ichiga oladi. Milliy istiqlool natijasida iqtisodiy va ma'naviy sohada erishilajak va erishilgan yutuqlar ko'paygan sari O'zbekiston bilan faxrlanish hissi — milliy his shunchalik boyib boraveradi. Milliy his — bu millat manfaati bilan yashash, o'zining kimligini tanimoq. O'zligini tanimagan

insonda milliy iftixor soʻnadi. Milliylik, millatga mansublik — bu umumjahon taraqqiyotining qonuniyatidir, milliy gʻurursiz hech bir millat millat sifatida shakllanmaydi. Milliy xarakter — oʻzbek xarakteri, milliy ruhiyati, milliy oʻziga xos tomonlari asrlar davomida shakllangan hamda asta-sekin ularning qoniga va joniga singib ketgan. «Insonning kimligini nimani anglashiga qarab bilib olamiz» — degan edi hind mutafakkiri R. Tagor.

Milliy iftixor

Milliy iftixor tuygʻusi — oʻz milliy mansubligidan faxrlanish imkoniyati. Milliy iftixor tuygʻusi oʻz millatining boy tarixi, madaniy va maʼnaviy merosidan, uning jahon sivilizatsiyasiga qoʻshgan hissasidan gʻururlanish imkoniyati. Milliy iftixor tuygʻusi — oʻzligini anglash va oʻzgalarni tushunishga daʼvat etuvchi qudratli kuch. Milliy iftixor tuygʻusi — mansublikni chuqur anglash va uni eʼzozlashga intilish — maʼnaviy ehtiyoj mahsulidir. Milliy iftixor, eng avvalo, oʻzligini anglash, milliy ravnaqini taʼminlash yoʻlidagi xatti-harakat, oʻz millati istiqboli oldida masʼullikning beqiyos namunasidir.

Milliy iftixor egasi boʻlgan kishi, eng avvalo, oʻz millati oʻtmishini yaxshi bilgan, uni qadrlay oladigan va ayni paytda uni yangicha sharoitlar va holatlarda boyitib boradigan komil inson hamdir.

Marhum professor Begali Qosimov yozgandi: «Biz jahon sivilizatsiyasiga katta hissa qoʻshgan va qoʻshib kelayotgan maʼrifatli millat ekanligimizni unutdik. Toʻgʻrirogʻi, ongimizdan siqib chiqardilar, oʻrniga askarlikka qiziqmaydigan, texnikaga uquvsiz, til bilishga yaroqsiz bir millat sifatida oʻzimizni oʻzimizga tanitmoqqa urindilar. Oqibatda, millatning eng yaxshi xususiyatlari, anʼanalari yoʻqolib bordi. Shu tariqa millatning oʻzligini mahv etish jarayoni boshlandi» («Fidokor» gazetasi, 2000-yil 8-iyun). Bosqinchilar xalqni zabun etish uchun, avvalo, taʼlim-tarbiyani milliy zamindan uzoqlashtirib, bizga maorifning gʻarbona usullarini taqdim qilganlar. Mustaqillikka erishgach, milliy maʼrifat tarmogʻini vujudga keltirish vazifasi qoʻyildi. Prezident Islom Karimovning 1997-yil 29-avgustda Oliy Majlis 9-sessiyasida «Barkamol av-

lod — O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori» nutqida, «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonun va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da olg‘a surilgan masalalar tufayli xalq ta’limi davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Bu hujjatlar ma’rifat sohasiga keng imkoniyatlar ochib berdi. Maktab — maorifimiz sharqonalik va zamonaviylik kasb etishga qaratilganligi katta tarixiy voqea bo‘ldi.

Yevropa xalqlarida tarbiyaning mezoni nafosat (estetika), Sharq xalqlarida esa asosan, axloq-odob (etika)dir. Nafosat va axloq-odob mohiyati o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, nafosat ko‘proq tashqi ko‘rinishda zohir bo‘lib, axloq-odob esa, asosan, muloqot jarayonida ko‘zga tashlanadi. Dunyo mamlakatlari millat va elatlarining odat, rasm-rusum va odob qoidalari bir xil emas. Bu qoidalar tarixan tarkib topgan bo‘lib, joy va iqlim, an’ana va sharoit taqozosi bilan o‘zgarib boradi. Taniqli rus yozuvchisi Ilya Erenburg deydi: «Xitoyda men birinchi marta rasm-rusum, urf-odat va axloq qoidalari xususida bosh qotirdim. Negaki, Osiyoning odatlari yevropaliklarni taajjublantiradi. Negaki, oyoq kiyimini yechmasdan turib uyga kirish mumkin emas, restoranlarda yevropacha kastum, paypoq kiygan yapon erkaklari polda o‘tiradi... Venalik korchalon esa, sira ikkilanmasdan, begona ayolga: «Qo‘lingni o‘paman», deydi va uning qo‘lini o‘padi. Xitoy va yaponlarning odati sharqliklar, turkiylarga juda mos keladi. Kiyinish bobida Janubiy Amerika va Afrikaning ba’zi bir qabilalarida ayollar hozir ham yalang‘och yuradi, talay Yevropa mamlakatlari qiz-juvonlar yoqasi yelkasiga qadar ochiq, etagi tiz-zadan bir-bir yarim qarich baland kiyimlarni xushlaydilar, bu hol sharqliklar uchun kamida behayolik sanaladi.

Sharq iftixori xususida Ibn Sino bunday yozadi: «Axloq — har bir kishining o‘zini-o‘zi idora qilish ilmidir. Bu ilmni egallash o‘z-o‘zidan bo‘lmaydi, balki unga ko‘nikma natijasida, e’tiqod vositasida erishiladi. Muayyan axloq qoidalarining maqsadga muvofiq bo‘lishi uchun ularning zaruriyligini anglab yetmoq lozim». Abdulla Avloniy: «Axloq — insonlarni yaxshilikka chaqiruvchi, yomonlikdan qaytaruvchi bir ilmdir. Yaxshi xulqlilarning yaxshiligini,

yomon xulqlilarning yomonligini dalil va misollar ila bayon qiladurg'on kitobni axloq kitobi deyilur».

Yevropaliklar: buyuk fransuz adibi G. Flober «Nimaiki go'zal ekan, u axloqiydir»,— deydi. Yoki rus faylasufi N. Chernishevskiy: «Inson qaysi narsada o'zi o'ylagan ma'nodagi hayotini (tiriklikni) ko'rsa, o'sha mavjudot go'zaldir», deb yozadi. Bu gaplardan mumtoz rus estetika-sining mohiyati o'zligini anglashdan iboratligi ma'lum bo'ladi. Milliy g'urur va millatga sadoqatlilik masalalarida ma'naviyat va ma'rifatning bir bo'lagi bo'lmish milliy mafkura muhim amaliy ahamiyatga egadir. Milliy mafkura, yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda, bu xalqning, millatning o'tda yonmaydigan, suvda cho'kmaydigan o'lmas e'tiqodidir.

Har bir insonning o'z makoni
Vatan tuyg'usi va vatani bo'ladi. Inson bevatan bo'lmaydi. Shunday bo'lgan taqdirda ham, bu ibora biron shaxsga nisbatan ishlatiladi. Yagona zamin, yagona vatan, yagona taqdir tushunchasi ko'pgina xalqlarga xos bo'lib, xalq qudratini birlashtirib turadi. «Ona Vatan» iborasi kishilar orasida muqaddas, aziz, sevimli Vatanga nisbatan ishlatiladi. Vatan Onaga tenglashtiriladi. Ularning ikkalasiga bevafoqlik, sotqinlik qilgan kishining kosasi oqarmaydi, xor-zorlikda, pushaymonlikda, yolg'izlikda kun o'tkazadi.

Vatan tushunchasi tarix davomida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot munosabati bilan o'zgarib, kengayib, rivojlanib, boyib borgan. Ibtidoiy jamoa tuzumi sharoitida muayyan qabila yashagan joy o'sha qabilaning vatani sanalgan. Jondosh va tildosh qabilalarning uzviy ittifoqidan elat paydo bo'lgan, elat yashagan hudud el deb atalgan. Masalan, o'zbek xalq dostonlarida Chambil eli iborasi ko'p uchraydi. Muayyan hudud doirasida markaziy boshqaruvning paydo bo'lishi bilan Vatan tushunchasi elat, ya'ni xalq va davlat tushunchalarini qamrab olgan.

Xalqning madaniyati, iqtisodiy turmush, ruhiy va ruhoniyligi, ma'rifiy va ma'naviy ravnaq topa borishi natijasida shu xalqqa mansub kishilar orasida mushtaraklik shakllanadi. Xalq bilan millat o'rtasidagi birinchi va birinchi farq shundaki, millat vakillarida uyushqoqlik, jips-

lik, birdamlik, hamjihatlik, maslak va e'tiqodda yagonalik, o'zaro manfaatdorlik, bog'liqlik va aloqadorlik, bugungi turmush va kelgusi maqsadlarda umumiylik xalq vakillaridagidan ko'ra kuchli va qudratli bo'ladi. Kishilik taraqqiyotining bugungi bosqichida ijtimoiy guruhlarining eng ravnaq topgan bo'g'ini millatdir. Shuning uchun ham hozirgi kunda o'ziga jahondagi 187 davlatni birlashtirgan eng nufuzli xalqaro uyushma Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) deb ataladi. Xalqlar Tashkiloti deb emas.

Biroq haligacha yer yuzida kishilik taraqqiyotining ilgarigi bosqichlarida yashayotgan qabilalar, elatlar va xalqlar mavjud. Demak, hozirgi talab nuqtayi nazaridan yondoshilsa, xalq millat deb hisoblanishi uchun boshqa asos va omillardan tashqari xalqaro huquqning subyekti deb tan olingan mustaqil va suveren davlatga ham ega bo'lishi kerak. Shundan kelib chiqilsa, O'zbekiston Respublikasi o'zbek millatining vatanidir. Bu o'rinda davlat va ona-Vatan ayni bir ma'noni ifodalaydi, ya'ni O'zbekiston Respublikasi deganimizda Vatanimizni tushunamiz, Vatan deganda O'zbekiston Respublikasini idrok etamiz.

Vatan hissi shu Vatanning egasi bo'lmish xalqni bilishdan, uning qadriga yetishdan, buyukligini e'tirof etishdan boshlanadi. Vatan va xalq egizak, mushtarak tushuncha: birinchisini his etish uchun ikkinchisini bilmoq kerak. Vatan bu xalqning o'tmishi, buguni va kelajagidir. Bu madaniyati, ma'naviyati, ma'rifati, tili, dini, fe'l-atvori, ota-bobolaridan qolgan oltin merosi, tomirlarida gupirib turgan, avloddan avlodga o'tib kelayotgan pokiza qoni, tarixidagi muhim bosqichlari, buyuk davlat qurish maqsadida olib borayotgan kurashidir.

Zero, ma'naviyat odamlar qalbi va ongiga kelajakka ishonch tuyg'usini olib kirishi, Vatanga muhabbat, insonparvarlik, mardlik va sabot-matonat, adolat hissini tarbiyalashga xizmat qilishi lozim. Hadisi sharifda qayd qilingan «Vatanni sevmoq iymondandir», «Ota yerim», «Ona yurtim», «Kindik qonim to'kilgan yer» kabi tarixiy tushunchalar hayotda o'z o'rnini egallab, ahamiyatini tiklamoqda. Biroq Vatanning haqiqiy farzandi bo'lish

uchun uni sevish, qadrlashning, u bilan faxrlanishning o'zi kifoya qilmaydi. O'zini Vatan farzandi deb hisoblagan har bir inson uning moddiy, ma'naviy boyliklarini asrab-avaylash, yanada ko'paytirish, Vatan mudofaa qudratini mustahkamlash, uning xalqaro obro'-e'tiborini oshirish ishiga munosib hissasini qo'shmog'i zarur.

Vatanga muhabbat — vatanparvarlikning asl mohiyatidir. Vatanni yurakdan his qilmoq va sevmok kerak. Buning uchun sog'lom, aqlli va o'tyurak bo'lmoq lozim. Ingliz shoiri J. Bayron: «Kimki o'z yurtini sevmasa, u hech nimani seva olmaydi»,— degan edi.

Vatanni qalbdan chuqur his qilish uchun ham, xalqning vatanparvarlik namunalarini ko'rsatish uchun ham Vatan hur, mustaqil bo'lishi shart hisoblanadi. O'zbekiston mustaqilligi e'lon qilingach, Vatanning qadri ortdi, xalqimizning qadri tiklandi. Shu bois mustaqillikning qadriga yetishimiz, uni e'zozlashimiz, mustahkamlab borishimiz kerak.

Vatan mehrini, Vatan tuyg'usini, uning mo'tabarligi-yu ulug'vorligini so'z bilan ifodalash qiyin. Har bir barkamol inson Vatan uchun hamma narsani, hatto jonini ham ayamaydi. Mavlono Fuzuliyning: «Mening bitta hayotim bor, bordi-yu mingta hayotga ega bo'lgan taqdirimda ham hammasini Vatan uchun sarflagan bo'lur edim»,— degan so'zlari Vatanni his qilish zaruriyatini anglatadi. Shu o'rinda Vatan tuyg'usini quyidagicha izohlash lozim bo'ladi:

«Vatan tuyg'usi — bu aziz vatanimizni obod etgan oddiy kishilarimizning fidokorona mehnatini yodda tutishdir.

Vatan tuyg'usi — bu o'z aql-idroki bilan jahon sivilizatsiyasiga ulkan hissa qo'shgan qomusiy mutafakkirlarni yodga olishdir.

Vatan tuyg'usi — bu musulmon dunyosi e'tirof etgan Imom Buxoriy, Termiziy, Samarqandiy kabi allomalar nomini yodga olishdir.

Vatan tuyg'usi — bu islom ta'limoti rivojlanishiga bemisl hissa qo'shgan (Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror valiy singari) o'nlab buyuk zotlarni yodga olishdir.

Vatan tuygʻusi — bu Vatanni himoya qilib, Vatan deya fido boʻlgan (Toʻmaris, Shiroq, Spitamen, Kubro, Solihbek)larni eslash.

Vatan tuygʻusi — Turonzaminni yer yuzida eng qudratli davlatga aylantirgan buyuk sarkarda Amir Temurni esga olish va unga munosib boʻlishdir.

Vatan tuygʻusi — bu mustamlaka tuzumiga qarshi bosh koʻtargan Dukchi eshon xotirasini unutmaslikdir.

Vatan tuygʻusi — bu 20, 30, 40, 50 va 80-yillarda qatagʻon qilingan, qurbon boʻlgan minglab millat vakillarini unutmaslikdir.

Vatan tuygʻusi — bu aziz va goʻzal Vatanimizga yuksak eʼtiqod bilan yashash, unga hamisha sadoqatli boʻlishdir».

1994-yil 23-mayda Oʻzbekistonda Qozogʻiston kunlarining ochilishiga bagʻishlangan tantanali yigʻilishda yurtboshimiz Islom Karimov shunday degan edi: «Ona yurtimiz Turkiston — katta bir uy, buyuk bir roʻzgʻor, buyuk bir oila. Bu oila farzandlari qanchalik yaqin va ahil boʻlsa, roʻzgʻor ham shunchalik obod va toʻkin boʻladi... Markaziy Osiyo mintaqasida ham iqtisodiy, ham maʼnaviy, ham siyosiy jihatdan yagona muhit tashkil qilish bugungi kunning eng dolzarb masalasidir. Yagona Turkiston shiorini barcha xalqlarimiz qoʻllab-quvvatlashiga zarracha ham shubha yoʻq. Buni Markaziy Osiyo mintaqasining tinchligi, barqarorligi va kelajak ravnaqini qadrlaydigan ming-minglab insonlar ochiq qalb va ochiq chehra bilan kutib olmogʻi muqarrar». Ana shu yigʻilishda yurtboshimiz Islom Karimov «Turkiston — umumiy uyimiz» degan nomni taklif qildi va bu tashabbus toʻla qoʻllab-quvvatlandi.

1994-yil 10-yanvarda Toshkentda Oʻzbekiston bilan Qozogʻiston oʻrtasida yagona iqtisodiy makon barpo etish toʻgʻrisidagi Shartnoma imzolandi. 1994-yil 16-yanvarda Qirgʻiziston ham shartnomaga qoʻshildi. 1994-yil 30-aprelda Qirgʻizistonning Choʻlponota shahrida Oʻzbekiston, Qozogʻiston va Qirgʻiziston oʻrtasida yagona iqtisodiy makon barpo etish toʻgʻrisidagi shartnomaga Tojikiston Respublikasining qoʻshilishi toʻgʻrisidagi protokol, min-

taqaviy integratsiyani yanada chuqurlashtirish to'g'risida 4 davlat rahbarlarining bayonoti qabul qilindi.

O'zbek, qozoq, qirg'iz va boshqa turkiy xalqlar o'rtasida amaliy do'stlik va qardoshlik, iqtisodiy, madaniy-siyosiy aloqalar yo'lga qo'yilganligi mustaqillikning buyuk samarasidir. Prezidentlar va Hukumat boshliqlarining Toshkent, Bishkek, Ashxoboddagi uchrashuvlarida Markaziy Osiyo xalqlari hayotiga oid ko'pgina iqtisodiy, madaniy-siyosiy muammolar muhokama qilinib, ularni hal qilish yo'llari, moliyaviy asoslari belgilab olinganligi va ularning amaliy natijalari sezilayotganligi diqqatga sazovordir.

Markaziy Osiyo mintaqasida istiqomat qilayotgan xalqlar tarixiy, madaniy taraqqiyotining mushtarakligi bilan birlashgandir, ular an'ana va ma'naviy qadriyatlar asosida jipslashib turibdi. Zotan, ular azal-azaldan o'zaro hurmat, tinch-totuvlik va yaxshi qo'shnichilik ruhida inoqlikda yashab kelishgan.

Umumiy ma'naviy qadriyatlar bilan bir qatorda bizni, shuningdek, energetika, suv va mintaqaning boshqa tabiiy resurslaridan foydalanishga asoslangan an'anaviy savdo, iqtisodiy aloqalar ham bog'lab turibdi.

Shuni hisobga olgan holda 1995-yil 3-mart kuni Toshhovuz shahrida bo'lib o'tgan kengashda Markaziy Osiyo prezidentlari Qo'shma bayonot qabul qildilar. Unda hozirgi muhim bir davrda mamlakatlarimiz xalqlari hayotining buguni va kelajagi uchun teng huquqli hamkorlik, yaxshi qo'shnichilik asosiy tamoyillar bo'lib qolishi e'tirof etildi.

2004-yil iyun oyida Ostona shahrida bo'lib o'tgan uchrashuvda yangi iqtisodiy makon tuzish va boshqa o'zaro aloqalarni rivojlantirish bo'yicha qator hujjatlar qabul qilindi.

Vatanparvarlik

Vatanparvarlik — insonning o'z

yurti manfaatlarini himoya qilish yo'lidagi fidoyiligi, Vatanning har qarich tuprog'i, har bir giyohini ko'z qorachig'iday asrashi, uning uchun zarur bo'lganda jonini ham fido etishdir. Boshqacha aytganda, vatanparvarlik — Vatanga bo'lgan mehr-muhabbatning e'tiqod va iymon darajasiga ko'tarilishi, ona-yurt tarixi, milliy

meros va qadriyatlarini bilish va e'zozlash, xalq va millat manfaatlari yo'lida astoydil mehnat qilish, Vatan himoyasi yo'lida har doim shay turish, o'z aql-zakovati, mehnati bilan uning boyligiga boylik, qudratiga qudrat qo'shishdir.

Vatanparvarlik— o'z vatanining mustaqilligini asrab-avaylash, uning yo'lida fidokorona mehnat qilish, Vatan posbonligiga tayyor bo'lish, Vatan tarixi, madaniyatini bilish, faxrlanishdir. Milliy istiqlol mafkurasining asosiy maqsadlaridan biri ham O'zbekistonda yashovchi har bir fuqaroni, birinchi navbatda yosh avlodni vatanparvarlik, el-yurtga sadoqat ruhida tarbiyalash, ularning qalbiga insonparvarlik va odamiylik fazilatlarini chuqur singdirishdan iboratdir.

Shiroqning o'z Vatanini yovlardan ozod etish uchun jonini fido qilgani, To'marisning tengsiz shijoati vatanparvarlikning yorqin ko'rinishidir. Bunday insonlarning nomi xalq qalbida mangu yashaydi.

Bugungi O'zbekistonning eng buyuk vatanparvari Prezident Islom Karimovdir. Yurtboshimiz mamlakatimizni mustaqillikka boshlab, uning dunyo hamjamiyatidan munosib o'rin egallashida mislsiz xizmatlar qilmoqda, eng og'ir vaziyatlarda ham «Biz tanlagan yo'limizdan qaytmaymiz!» deb xalqni olg'a boshlamoqda.

Shuning uchun ham bugun yuksak natijalarga erishayotgan yurtdoshlarimiz Vatanimiz dovrug'ini dunyoga yoymoqda.

Vatanparvarlik — iymon-e'tiqodga aylangan yuksak ma'naviyatdir. Vatanparvarlik so'z va ish birligidir. Vanga bo'lgan mehr-muhabbat havoyi va'dalar, balandparvoz so'zlarda emas, mehnatda, insonning bunyodkorlik faoliyatida namoyon bo'ladi. Prezidentimiz Islom Karimov asarlarida vatanparvar insonni tarbiyalash vazifalari chuqur tahlil qilingan. Demak, xalqimiz oldida turgan eng muhim, eng dolzarb vazifa — jamiyatimiz a'zolarini, avvalambor, voyaga yetib kelayotgan yosh avlodni kamol toptirish, ularning qalbida milliy g'oya, milliy mafkura, o'z Vataniga mehr-sadoqat tuyg'usini uyg'otish, o'zligini anglash, milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida tarbiyalashdan iboratdir.

Vatanparvarlik — bu ona zaminni sevish, e'zozlash, o'z ona-Vatani uchun jonkuyarlik qilish, o'z xalqining milliy madaniyati, san'ati, me'morchilik yodgorliklarini asrab-avaylash, Vatan oldida mas'uliyatli bo'lishdir.

Shu boisdan ham Abdulla Avloniy «Turkiy Guliston yoxud axloq» nomli asarida: «Har bir kishining tug'ilib o'sgan shahar va mamlakatini shul kishining vatani deyilur. Har kim tug'ilgan, o'sgan joyini jonidan ortiq suyar... Biz turkistonliklar o'z vatanimizni jonimizdan ortiq suyganimiz kabi, arablar Arabistonlarini, qumlik, issiq cho'llarini, eskimoslar shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarni boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymasalar edi, havosi yaxshi, tiriklik oson yerlarga hijrat qilurlar edi».

«O'zbekiston fuqarosining vatanparvarligi, — degan edi yurtboshimiz Islom Karimov, — bu qayta o'zgarishlar yo'lini ko'rsatuvchi, ko'zlangan maqsaddan chetga chiqmaydigan yo'lchi yulduz, ishonchli kompasdir».

Inson uchun na davlat va na saltanat, na toj-u taxt, hech bir narsa Vatanga, el-yurt mehriga teng kelolmaydi. Zero, Vatandan judolik — inson uchun katta baxtsizlik. «O'zbekiston fuqarolari uchun mustaqillikning muqaddas ramzlari: Davlat gerbi, Davlat bayrog'i, Davlat madhiyasi azizdir. Ular ona-Vatan — O'zbekiston Respublikasiga iftixor va cheksiz hurmat tuyg'usini tarbiyalaydi.

Tinchliksevarlik — insonparvarlik va vatanparvarlik kabi shaxs ma'naviyatining asosiy mezonlaridan biri hisoblanadi. Urush xavfidan xalos bo'lish, tinchlikka intilish har bir ma'rifatli mamlakatning bosh g'oyasidir. Shu boisdan ham mamlakatimizda islohotlarni amalga oshirish va taraqqiyotimizning asosiy shartlaridan biri sifatida tinchlik va barqarorlik ustuvor vazifa sifatida belgilab qo'yilgan. Albatta, bu g'oyani amalga oshirish, uni xalqimiz qalbi va ongiga singdirishda istiqloq mafkurasining ahamiyati benihoya kattadir.

Bashariyat o'z taraqqiyotining barcha bosqichlarida, avvalo, tinch-totuvlikka intilib kelgan. Biroq, har doim ham bu maqsadga erishilavermagan. Tarixga nazar tashlasak, inson ongli hayotining 6 ming yili davomida sodir bo'lgan 14 ming 513 ta turli darajadagi urushlarda 3 mlrd. 640

mln. kishi qurbon bo'lgan. Hisob-kitoblarga ko'ra, agar mana shu son-sanoqsiz urushlar natijasida barbod etilgan qiymat — qadriyat oltinga aylantirilganda, Yerning ekvator aylanasi bo'yicha uni qalinligi 10 metr, eni 8 km bo'lgan oltin kamar bilan aylantirib chiqsa bo'lar ekan.

Bu narsa urush va tinchlik, xavfsizlikni ta'minlash masalasi hanuzgacha insoniyat oldidagi eng olamshumul muammo bo'lib kelayotganidan dalolatdir. Xolbuki, bashariyat faqat tinchlik va osoyishtalik barqaror bo'lgan taqdirdagina o'z oliy maqsadlariga erishadi, moddiy va ma'naviy yuksaklikka ko'tariladi.

Sohibqiron Amir Temurning nabirasi Mirzo Ulug'bek Movarounnahrda podshohlik qilgan 40 yil mobaynida mamlakatda tinchlik-barqarorlik ustuvor bo'lgani sababli ilm-fan, madaniyat yuksak taraqqiy etgan, bunyodkorlik ishlari rivojlangan, ko'hna zaminimiz gullab-yashnagan. Aksincha, urush nizolari insonni odamiylik qiyofasidan ayiradi, jamiyatni butkul tanazzulga botiradi. 20 yildan ortiq o'zaro harbiy mojarolar tufayli sivilizatsiyadan batamom uzilib, dunyoning eng qoloq mamlakatlaridan biriga aylanib qolgan Afg'oniston buning yaqqol dalilidir.

Demak, tinch-totuv yashash ulkan siyosiy hamda ma'naviy masala bo'lib, u davlatlarning o'zaro hamkorlik, yaxshi qo'shnichilik, bir-birining ichki ishlariga aralashmaslik, har bir davlatning milliy mustaqilligi va suverenitetini hurmat qilish, zo'ravonlik, kuch ishlatish siyosatidan voz kechish kabi qoidalarga asoslanadi.

Tinch-totuv yashash siyosati, avvalo, har bir davlatning to'la teng huquqliligini, ularning bir-biriga tazyiq o'tkazmasligini, o'zaro ishonch va hurmatga asoslangan munosabatlarni har tomonlama rivojlantirish, chegaralarining daxlsizligini e'tirof etishni nazarda tutadi.

Mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov mustaqil O'zbekiston davlatini jahon hamjamiyatiga tanitishda, xalqaro va tinchlik siyosatini yuritishda hamisha rahnamo bo'lib kelmoqda.

Xullas, insonparvarlik, vatanparvarlik va tinchliksevarlik Sharq xalqlari hayotiy tajribasi va taraqqiyotida asosiy

ma'naviy mezonlardan bo'lib kelgan. Bugungi demokratik huquqiy jamiyatni shakllantirishda ham bu tushunchalar e'tibordan chetda qolayotgani yo'q. Aksincha, bugungi yangi jamiyatning ham asosiy poydevori ayni shu tushunchalar zaminida qad rostlamoqda. Bu esa jamiyat a'zolaridan ma'naviy yetuklik va yuksak onglilikni talab qiladi.

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. Biz fidoiy vatanparvarlarga tayanamiz. Xalq so'zi, 1993.
2. I. Karimov. Turkiston — umumiy uyimiz. T.: «O'zbekiston», 1995.
3. I. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqloil va taraqqiyot yo'li. 1-tom, T.: «O'zbekiston», 1996.
4. I. Karimov. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-tom, T.: «O'zbekiston», 1996.
5. I. Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-tom, T.: «O'zbekiston», 1996.
6. I. Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: «O'zbekiston», 1997.
7. I. Karimov. Milliy istiqloil mafkurasi xalq e'tiqodi va buyuk kelajakka ishonchdir. T.: «O'zbekiston», 2000.
8. A. Ibrohimov, X. Sultonov, N. Jo'rayev. Vatan tuyg'usi. T.: «O'zbekiston», 1996.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Odam, shaxs, inson, insonparvarlik, insonparvarlik, jamiyati, «Inson manfaatlarini yili», milliy o'zlikni anglash, Suqrot, milliy g'urur, milliy iftixor, milliy xarakter, Vatan tuyg'usi, Vatanga muhabbat, Cho'lponota bayonoti, «Turkiston — umumiy uyimiz», vatanparvarlik.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Vatan tushunchasi nima?
2. «Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir», «Vatanni sevmok iymondandir» tushunchalarini izohlang.
3. Vatanparvarlik haqida o'tmish mutafakkirlari fikrlaridan namunalar keltiring.
4. Navoiy ijodida insonparvarlik g'oyalarining kuylanishi: Odamiy ersang, demagil odami, onikim yo'q xalq g'amidin g'ami.
5. Prezidentimiz Islom Karimov tomonidan 1997-yilni «Inson manfaatlarini», 1998-yilni «Oila», 1999-yilni «Ayollar yili», 2000-yilni «Sog'lom avlod», 2001-yilni «Ona va bolalar», 2002-yilni «Qariyalarni qadrlash», 2003-yilni «Obod mahalla» yili, 2004-yilni «Mehr va muruvvat yili» deb belgilanishini insonparvarlik asosida sharhlang.

6. Qomusimizning insonparvarlik g'oyalari bayon qilingan moddalaridan misollar keltiring.

7. Mustaqil O'zbekistonning insonparvarlik siyosati nimalarda ko'rinadi?

8. Tinch-totuv yashash, tinchliksevarlik haqida Vatanimiz tashqi siyosatidan misollar keltirish.

TEST SAVOLLARI

1. Vatan nima?

A) Bu muqaddas dargoh. B) Bu ajdodlar maskani. D) El-yurt.
E) A va B. F) Barchasi to'g'ri.

2. «Har bir kishining tug'ilib o'sgan shahar va mamlakatini shul kishining Vatani deyilur»,— deb kim ta'kidlagan?

A) Avloniy. B) Behbudiy. D) Cho'lpon. E) Fitrat. F) I. Karimov.

3. «Vatan — sajdagoh kabi muqaddasdir» iborasi muallifi kim?

A) Avloniy. B) Behbudiy. D) Cho'lpon. E) Fitrat. F) I. Karimov.

4. Olisda, oh diyorim deb

Sog'ingan, ey vatandoshim,

Dema sen, o'zni bebaxt,

Baxti yo'q aslida man bo'ldim... — she'ri muallifini aniqlang?

A) A. Oripov. B) E. Vohidov. D) R. Parfi. E) T. To'la. F) M. Yusuf.

5. «Kimki o'z Vataniga daxldor bo'lmasa, u insoniyatga ham daxldor emas», deb kim ta'kidlagan?

A) Gegel. B) Bayron. D) Gyugo. E) Sitseron. F) I. Karimov.

6. «Vatanga muhabbat hissi odamning qalbida tabiiy ravishda tug'iladi», — deb kim ta'kidlagan?

A) Gegel. B) Bayron. D) Gyugo. E) Sitseron. F) I. Karimov.

7. «O'z vataniga dog' tushirish — uni sotish degan so'z», — deb kim ta'kidlagan?

A) Gegel. B) Bayron. D) Gyugo. E) Sitseron. F) I. Karimov.

8. Insonparvar davlatda ham g'ayriqonuniy xatti-harakatlari uchun jinoiy javobgarlikka tortilishning sababi qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) G'ayriqonuniy xatti-harakatlar uchun jazolash zarurligi.
B) G'ayriqonuniy xatti-harakati uchun javob bermasa, u ertaga boshqasini sodir etishi mumkinligi. D) Jinoyat jazosiz qolmasligi kerakligi.
E) O'zgalarni hushyor torttirish, g'ayriqonuniy xatti-harakatlarning takrorlanmasligi uchun. F) Faqat «D» qatordagi javob to'g'ri.

9. Vatanparvar xalq qahramonlari obrazlari tasvirlangan romanlar qaysi ro'yxatda to'g'ri ko'rsatilgan?

A) «Toshkentliklar», «Quyosh qoraymas», «Avlodlar dovoni». B) «Buxoroning jin ko'chalari», «Chinor», «Odam bo'lish qiyin». D) «Sarbadorlar», «Sug'd o'g'loni», «Mahmud Torobiy». E) «Sarob», «Farg'ona tong otguncha», «Olovli yo'llar». F) «Opa-singillar», «Samarqand osmonida yulduzlar», «O'qituvchi».

**15-§. SHAXS MA'NAVIYATINING ZOHIRIY
(TASHQI) VA BOTINIY (ICHKI) ALOMATLARI,
ULARNING NAFOSAT BILAN MUNOSABATI**

**Ma'naviyat va
inson faoliyati**

Ma'naviyat jamiyat hayoti va inson faoliyatining barcha sohalarida namoyon bo'ladi. «Ma'naviyat» so'zining qanchalik ko'p qirrali va purma'no ekanligi to'g'risida Islom Karimov shunday yozadi: «Er, oila, ota-ona, bolalar, qarindosh-urug'lar, qo'ni-qo'shnilar, xalq, mustaqil davlatimizga sadoqat, insonlarga hurmat, ishonch, xotira, vijdon, erkinlik — ma'naviyatning ana shunday ma'nosi keng».

Ma'naviyat ishlab chiqarish madaniyatida va me'morchilik-qurilishda ham namoyon bo'ladi. Ishlab chiqarilayotgan har bir mahsulot toza, sof, insonni o'ziga tortadigan, inson sog'lig'iga zarar keltirmaydigan bo'lishi kerak. Me'morchilik-qurilish obyektlari esa insonga estetik zavq beradigan, uni hayratlantiradigan, hayotga muhabbat uyg'otadigan va ilhomlantiradigan bo'lmasa odamlar u yerga bormaydilar. Odamlar yurtimizning buyuk me'morchilik inshootlarini dunyoning turli bur-chaklaridan kelib ko'rib ketishlarining siri ham ana shundadir.

**Shaxs
ma'naviyatining
botiniy belgilari**

Ish (o'qish) joylarini, hovlilar va uylarni hamda buyumlarni tartibli, ozoda tutish, iqlim sharoiti va milliy xususiyatlarni hisobga olgan holda orasta kiyinish, jamoat o'rtasida, shuningdek, ota-onalar, qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, keksalar, erkak va ayol, do'st-birodarlar oldida o'zni tuta bilish, xushmuomalalik, kamtarlik shaxs ma'naviyatining zohiriy belgilari hisoblanadi.

Iymon, diyonat, fidoyilik, vijdonlilik, mehr-shafqat, poklik va halollik singari fazilatlar shaxs ma'naviyatining eng muhim botiniy belgilaridir. Bozor iqtisodiyoti sharoitida kishilar, ayniqsa, yoshlar o'rtasida mazkur fazilat-larning ahamiyati ortadi.

Ajdodlarimiz insonning botiniy va zohiriy olamini poklashga, ma'naviy dunyosini boyitishga katta e'tibor berganlar. Tasavvuf ta'limoti vakillari faoliyati bunga misol bo'la oladi. Gap shundaki, hazrat Muhammad Mustafa alayhissalom vafotlaridan keyin musulmonlar jamoasi ichida bo'linish yuz berdi, ayniqsa, xalifa Usmon zamoniida boylikka ruju qo'yish, qimmatbaho tuhfa bilan qarindosh-urug'lar, yaqin do'st-birodarlarni siylash rasm bo'ldi. Ummaviylar xalifaligi davriga kelib esa, saroy hashamlari, dabdabali bezaklar, oltin-kumushga berilish, xazina to'plash avj oldi. Ya'ni diniy mashg'ulotlar, xudo yo'lidagi toat-ibodat o'rnini dunyoviy ishlar, dunyo moliga muhabbat egallay boshladi. Bu hol diniy amrlarni adetishni har qanday dunyoviy ishlar, boyliklardan ustun qo'ygan e'tiqodli kishilarning noroziligiga sabab bo'ldi. Ularning bir qismi dinni himoya qilib, ochiq kurashga otlangan bo'lib, ikkinchi qismi qanoat va zuhdni («zohid» so'zi «zuhd» so'zidan kelib chiqqan) asosiy maqsad qilib, saroy ahli va sarvaddorlar (boylar) axloqiga qarshi norozilik belgisi sifatida tarkidunyochilik g'oyasini targ'ib etgan, ijtimoiy faoliyatdan butunlay chetlanib, surunkali toat-ibodat bilan shug'ullangan.

Zohidlar uzlat va taqvoli peshalar etgan bo'lishlariga qaramay, ishq va irfon (ma'rifat)dan bexabar kishilar edilar. Falsafiy mushohadakorlik, ajzu irodad bilan ma'naviy-axloqiy kamolot sari intilish, valiylik, karomat — mo'jizalar ko'rsatish zohidlarda yo'q edi. Zohidlarning niyati taqvo yo'li bilan oxirat ma'rifatini qozonish, Qur'onda va'da qilingan jannatning huzur-halovatiga yetishish edi. So'fiylar nazarida esa jannat umidida toat-ibodat qilish ham tamaning bir ko'rinishidir.

Shaxs ma'naviyatining zohiriy (tashqi) alomatlariga quyidagi holatlarni kiritish mumkin. Bular orasta va pokiza kiyinish, o'zini o'zgalardan ustun qo'yishga, manmanlikka bormaslik, kamtarlik, ota-ona, aka-uka, ustoz, qariyalar, qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni do'st-u birodarlarga hurmat bajo keltirish, ig'vo va fitnalardan uzoq yurish, o'zaro muomalada oddiylik va soddalikdir.

Quyida ulardan ba'zilariga qisqacha to'xtalib o'tamiz:

Orasta va pokiza kiyinish. Inson uchun yuzi uning axloqi va qalbidagi niyatini aks ettiruvchi ko'zgudir. Unda har xil buyukliklar bilan birga, tubanliklar ham ko'rinishi mumkin. Beruniyning ta'kidicha: «Ko'rinishda go'zallik va xushbichimlik ham insonlar nazdida mahbub sanaladi. Insonlar o'zlari uchrashadigan shaxslarda shunday holat — xushro'ylik va xushbichimlikni ko'rishni istaydi. Hatto boshqa mamlakatlarga elchi sifatida odam yuborilmoqchi bo'lsa, xushro'y va xushbichimlarni va ismlari yaxshi bo'lgan kishilarni yuborish talab qilingan». Bu dono so'zlar bugungi kunda ham davlatimiz tashqi siyosatida muhim ahamiyatga ega, deb bilamiz.

Kamtarlik (tavoze) — o'zini o'zgalardan kam ko'rmaslik hamda boshqalarni izzat-u hurmat qilmoqlikdir. Bu xislatning davlatmand va mansabdor kishilarda bo'lmog'i go'zal fazilatdir. Hadisi sharifda: «Kimki tavoze qilsa, Alloh taolo uning martabasini ulug' qilur», — deyiladi.

O'zbek xalqi milliy qadriyatlarida, urf-odatlarida kamtarlik ulug'lanib, takabburlik, manmanlik, firibgarlik, maqtanchoqlik keskin qoralanadi. «Kamtar bo'lding — gavhar bo'lding», «Kamtar bo'lsang, osh ko'p, manman bo'lsang, tosh ko'p», «Kamtarlikning kamoli bor», «Kamtarga kamol, manmanga zavol» degan o'git-u maqollarda kamtarlikning fazilatlarini aytib o'tilgan.

Albatta, bu fazilatlarini inson dastlab oilasida o'rganadi, so'ngra esa maktabdan. Shu sababli A. Fitrat: «Hayot yo'lidagi birinchi masala maktab masalasidir», — deb bejiz ta'kidlamagan edi.

Hurmatni bajo keltirish. Ota-ona, aka-uka, ustoz, qariyalar, qarindosh-urug', qo'ni-qo'shni, do'st-u birodarlarga hurmatni bajo keltirish yoxud haqlarini ado etishda, eng avvalo, Alloh taolo ato etgan ne'matlarga shukrona aytish lozimdir.

Undan so'ng, ustoz, ota-ona, qarindoshlar, yetimlar, miskinlar, musofirlar va qo'shnilar haqini ado etmoqlik har bir inson zimmasidagi burchdir. Ota-ona haqini ado etmoq xususida hadisi sharifda: «Ota-onasi rozi bo'lgan

kimsadan men ham roziman», — deb aytilgan. Onaning o'z bolasidan xushnudligi otaning duosidan ortiqroq natija beradi. «Ota-onasining xizmatini qilgan va ularning ko'rsatgan mehr-u shafqatlari haqini ado etgan mo'min-musulmonlar jannatga kirurlar».

Ig'vo — oraga nizo, nifoq solishga, ittifoqni buzishga, buzg'unchilikka qaratilgan xatti-harakat, yolg'on-yashiq, uydirma, bo'hton va shu kabilardir. G'iybat deb bir kishining kamchilik va qusurini orqasidan so'ylamakka aytilur. Ig'vo, g'iybat soyasida ikki inson — musulmon orasiga dushmandlik tushadi, — deydi Abdulla Avloniy.

Fitnalardan uzoq yurish. Fitna — g'arazli maqsadga erishish yo'lida bironi qoralash uchun yashirin til biriktirish yo'li bilan biror shaxs yoki tashkilotga qarshi qilingan harakat.

O'zaro muomalada oddiylik. Oddiylik — axloqiy barkamollikning bosh sharti. Oddiylik eng oliyjanob fazilat hamdir.

Tabiatni sevisht. Tabiatdan to'g'ri foydalana bilishni tarbiyalash ekologik tarbiya va madaniyatning asosi bo'lib, kishilarda tabiat oldida mas'uliyatni anglash malakasini hosil qiladi.

Ekologik tarbiya kishilarga maxsus ekologik bilim va tarbiya berib, ularda bu sohada muayyan malaka hosil qilish; ekologik o'zgarishlarni oldindan ko'ra bilishni tarbiyalash; ekologik madaniyatni singdirish va tarbiyalash; kishilarni tabiat «in'omlari»dan to'g'ri foydalanish ruhida tarbiyalash kabi masalalarni o'z ichiga oladi.

Aqli teranlik — aql mohiyati jihatidan yagona bo'lsa-da, odamlarning aqliy darajalari har xil. Barcha insonlar aqlga egaliklari bilan bir xildirlar, lekin aqliy darajalari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Yer yuzida qancha odam bo'lsa, hammasi aqllilik darajalari jihatidan, millionlarning biricha bo'lsa-da, farqlanadi.

**Shaxs
ma'naviyatining
zohiriy belgilari**

Botin kishilari — dunyo lazzatlaridan ko'ngil uzgan, ammo zohidlarga o'xshamaydigan, zehn-u zakovat, aql-u farosatda tengsiz,

o'zga mutafakkirlar, faylasuflardan ajralib turadigan, shariat ilmini suv qilib ichgan, toat-u ibodatda mustahkam, lekin oddiy dindordan farqlanadigan ajoyib xislatli odamlar toifasidir. Ular ruh kishilari edilar. Ularning fe'l-atvori, yurish-turishi, favqulodda (odatdan tashqari) so'zlari va ishlari atrofdagilarni hayratga solar, ba'zilarining g'oyibdan bashorat beruvchi karomatlari, sirli mo'jizalari aqlarni lol qoldirardi. Ularni ahlulloh, avliyo, ahli hol, ahli botin, arbobi tariqat, darvesh, qalandar, faqir degan nomlar bilan tilga oladilar. Ammo bu toifaga nisbatan «so'fiy» nomi ko'proq qo'llanilgan, holbuki botiniy kishilar, ya'ni so'fiylar uchun na dunyodan, na oxiratdan tama bo'lmasligi kerak. Mashhur so'fiy, o'zining chuqur botiniy dunyosiga ega bo'lgan ayol Robia al-Adviya (714—801) Tangriga munojotlarida nola qilib aytar ekan: «Ey, Parvardigorim, ey Yori aziz, agar jannating tamasida toat qiladigan bo'lsam, jannatingdan benasib et, agar do'zaxingdan qo'rqib ibodat qiladigan bo'lsam, meni do'zax o'tida kuydir, ming-ming roziman! Ammo agar Sening jamolingni deb tunlarni bedor o'tkazar ekanman, yolboraman, meni jamolingdan mahrum etma!»

So'fiylar fikricha, Tangri taologa quruq, ko'r-ko'rona mutelikning hojati yo'q. Xudo g'azabidan qo'rqibgina amri ma'rufni bajarish sadoqat belgisi emas, balki riyodir. Shuning uchun so'fiylar Allohni jon-dildan sevish, uning zoti va sifatlarini tanish va bilish, ko'ngilni nafs-u hirs g'uboridan poklab, botiniy musaffo bir holatda Iloh vasliga yetishish va bundan lazzatlanish g'oyasini keng targ'ib qildilar.

Shaxs ma'naviyatining botiniy alomatlari qalb tozaligi, halollik, samimiylik, mehr-shafqat, hayo, oqko'ngillik, adolatparvarlik, iymon, diyonat, taqvo, or-nomus kabi axloqiy tushunchalarni qamrab oladi. Quyida ularning har biriga qisqacha to'xtab o'tamiz.

Qalb tozaligi. Qalb yurak, dil ma'nolarini bildiradi. Kishining ruhiy yoki ma'naviy dunyosi, ichki his-tuyg'ulari markazi ramzidir.

Halollik. Vijdon bilan insof yuzasidan ish tutish, to'g'rilik, soflik, vafodorlik. Halollik har qanday marta-

bani bezaydi. Halollik, to'g'rilik — katta baxt. O'z halolligini namoyish etish ko'proq xushxulq odamga yarashadi. Harom, haromxo'rlik buning teskarisidir.

Samimiylik. Sidqidillik, chin qalbdan, yurakdan, dildan chiqqan. Samimiylik haqiqatning joni va halol odamning peshonasiga yozilgan belgisidir (D. Didro). Samimiylik — og'ir va juda nozik masala, u aql va chuqur ma'naviy odobni talab etadi (V. V. Veresayev). Samimiylik sofdillikdir. Bu fazilat kamdan-kam odamda bor.

Mehr-shafqat. Mehr insonning o'z tug'ishganlariga, yaqin kishilarga va umuman odamga bo'lgan samimiy muhabbati, shafqati, rahmdilligi; shafqat — biror kimsaga achinish, ayash, rahmdillik, mehribonlik kabi ma'nolarni bildiradi. Mehr-muruvvatli, shafqatli ma'nolaridan tashqari, ba'zan egizak, qo'shaloq holda ishlatilib, yetim-yesirlarga, nogironlar, qarovsiz qolgan qariyalar, g'ariblarga, muhtojlarga nisbatan moddiy va ma'naviy yordam berishdir.

«Hadis namunalari»da bitilgan shunday so'zlarga e'tibor bering: Odamlarga yaxshilik qilish va qarindoshlar bilan yaqin aloqada bo'lib hol-ahvol so'rashib turish bu savobi tez tegadigan xayrli ishlardandir. Zulm va qarindoshlardan uzilib ketishlik esa jazosi tez bilinadigan yomon ishlardandir.

Ba'zida mehr-muruvvat (odamgarchilik) kishining o'zi, urug'-aymog'i, yaqinlari, shogirdlari, do'stlari va hatto begonalar ahvoliga achinish, yordam ko'rsatish kabi ma'nolarda ishlatiladi. Mardlik (futuvvat) esa undan ham ustun bo'lib, o'zidan tashqari, ya'ni jamoa, el orasida o'zining odamgarchiligi bilan tanilgan kishilarga nisbatan aytiladi. Shu sababli Islom Karimov: «... mehr-oqibat, muruvvat, or-nomus, sharm-hayo kabi fazilatlar xalqimizni ko'p jihatdan ajratib turadi», deb alohida ta'kidlaydi.

Muruvvatli, mard kishi o'ziniki ekanligiga hech kim shubha qilmaydigan narsadan boshqasiga egalik qilmaydi. Barcha ishni o'z manfaati nuqtayi nazaridan emas, balki adolat yuzasidan hal qiladi.

Hayo — uyatchanlik. «Bir ketgan uyat qaytib kelmaydi», «Dilda dog' ko'tarib yurgandan ko'ra betning qizar-

gani afzal», deydi xalqimiz. Lekin tilimizda hayosiz deyilganda uyatsiz ish qilganda xijolat chekmaydigan, adabsiz kimsa tushuniladi.

Oqko'ngilik: — oqko'ngil odam ko'ngli toza, aldanchilik, mug'ombirlikni bilmaydigan insondir. «Inson chehrasi hamisha uning ichki olamini aks ettiradi, shu sababli fikr yuzda aks etmaydi, deb o'ylash xatodir» (A. Shopengauer).

Adolatparvarlik — adolat (arabcha odillik, to'g'rilik) — ma'naviy barkamollikka erishishning asosiy fazilatlaridan biri bo'lib, axloq va huquqning me'yoriy kategoriyasidir. Bu kategoriyada mavjud muayyan voqelik inson mohiyati va huquqiga mos yoki mos emas (adolatsizlik), deb talqin qilinadi. Abdulla Avloniy adolatga shunday ta'rif beradi: «Adolat deb boshqalarning mol va nomusini rioya qilmakni aytilur. Adolatli va marhamatli kishilar o'ziga loyiq ko'rmagan bir ishni o'zgalarga ravo ko'rmas. Kishi adolat va insoniyat vazifasini yolg'uz o'zi buzuq ishlardan saqlanmak ila ado qilolmas, balki o'zi ila barobar jinsdoshlarini xato va fanoliklardan tuzatmak va yaxshi yo'lga sa'y qilmak ila ado qila bilur. Adolatni rioya qilgan kishilar hech bir kishiga jabr-zulmni xohlamas va jonli narsalarga bekorga ozor bermas. Aql va shariatga muvofiq ravishda harakat qilur. Jabr-u zulm ila boshqalarning diliga ozor bergan kishilarning yoqalari jazo qo'lidan qutula olmas. Zero, janobi haqning adolati zolimlarning jazo va sazosini bermakda».

Shuni ham ta'kidlash joizki, ma'rifatli jamiyat ma'rifatli shaxslardan tarkib topadi. Bunday jamiyat shukuhli va fayzli bo'ladi. Odam bolasiga nomunosib turli illatlar, yuzaga kelgan ruhiy aziyatlar barham topadi.

Xalqimizning ruhiga jarohat yetkazgan totalitar tuzum g'ayriaxloqiy siyosatining asoratini keskin tugatish mustaqillikning ilk kunlaridanoq hayotiy zaruriyatga aylandi. Shuning uchun ham Prezident Islom Karimov biz shunchaki demokratik davlat emas, balki adolatparvar demokratik davlat qurishga intilyapmiz. Adolatga intilish — xalqimiz ma'naviy-ruhiy dunyosiga xos eng muhim xu-

susiyat. Adolatparvarlik g'oyasi butun iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tizimiga singib ketishi, ijtimoiy ko'maklashuv mexanizmida o'z aksini topishi kerak, deya ta'kidlagan edi.

Iymon — arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi ishonchdir. Shariatda esa janob Payg'ambarimiz Muhammad alay-hissalomga Alloh taolo tarafidan yuborilgan barcha xabarlariga til bilan iqror etib, dil bilan tasdiqlashga iymon deyiladi, ya'ni Qur'oni karim va hadisi shariflar orqali Alloh to'g'risida, jannat va do'zax, qiyomat kabi g'oyibiy narsalar haqida berilgan xabarlar ishonch — iymondir.

Imon barcha dinlarning ustuni sanaladi. Jumladan, zardushtiylik iymoni 3 tayanchga: 1) niyat — fikrning sof-ligiga; 2) so'zning sobitligiga; 3) amallarning insoniyligi-ga suyanadi. Imonli kishi o'g'rilik va talonchilikdan, o'zgalarning mol-mulkiga ko'z olaytirishdan, bironing haqiga xiyonat qilishdan, o'zligiga, ya'ni iymonga xilof, zid ish qilishdan o'zini tiya biladigan komil insondir.

Hozirgi paytda iymonli odamni qisqacha shunday tavsiflash mumkin: e'tiqodli, o'zining aniq maslagiga ega, taqvodor, hamiyatli, oriyatli, or-nomusli, sharm-hayoli, vijdonli, andishali, insofli va shu kabi fazilatlar sohibidir.

Diyonat — (arabcha ishonmoq) halollik, sofdillik, nomus, vijdon kabi ma'nolarni ifodalaydigan axloq kate-goriyasi. Diyonat — vijdonlilik, insof ma'nolarini bildiradi. Islom dinida yuqoridagi ma'nolardan tashqari, taqvodor, xudojo'y, dinning barcha aqidalarini bekam-u ko'st bajara-digan mo'minlarga nisbatan ham qo'llaniladi. Diyonat, shuningdek, diniy qonun-qoidalariga qattiq rioya etish, dindorlik, taqvodorlik ma'nolarini ham bildiradi.

Rahm-shafqatlilik — biror kishiga yoki jonivorga ko'rsatilgan mehribonchilik va marhamatdir. Kimki boshqalarga rahm-shafqat qilmasa, uning o'ziga ham hech kim rahm-u shafqat qilmaydi.

Halollik haqida bitilgan hikmatlarning birida shunday deyiladi: «Kimda-kim halol yo'l bilan badavlatlikka intil-sa, u o'zi uchun ham, jamiyat uchun ham foydali odam-dir».

Taqvo — iymonning bosh mezonlaridan biri bo‘lib, u noto‘g‘ri ishga qo‘l urishda Allohdan qo‘rqish, yomon ishlardan saqlanishdir. Taqvo — mustahkam diniy e‘tiqod, xudojo‘ylik, dindorlik; harom-harishdan o‘zini saqlash, tiyish kabi ma’nolarni ham bildiradi. Allohdan qo‘rquvchi banda oilada, jamiyatda halol yashaydi, haromga qo‘l urmaydi, oxiratda javob berishini o‘ylab, birovning haqiqatiga xiyonat qilmaydi, to‘g‘ri bo‘ladi, poraxo‘rlik qilmaydi, qasamxo‘r bo‘lmaydi, birovni aldamaydi, yolg‘on gapirmaydi, kishilarga, Vatanga xiyonat qilmaydi va hokazo.

Or-nomus — iymonli bo‘lishning belgilaridan biri sanaladi. Or qilish o‘ziga nomunosib yoki ep ko‘rilmagan ishdan, narsadan xijolat tortish, uyalish tuyg‘usi, uyat, nomus; obro‘, faxr ma’nolarini bildiradi. Or yana biror narsadan hazar qilishni ham bildiradi.

Oriyat esa, or-nomusdan tashqari, izzat-nafs, qadr tuyg‘usidir. Odatda, oriyatli odamlar o‘zlari va oilalarining, tug‘ishganlarining izzat-nafsi, qadri, hurmatini yuksak tutib, boshqalar tomonidan toptalishi, haqorat qilinishi, hurmatsizlanishiga befarq qarab turmaydi.

Nomus — kishining o‘z obro‘sinı ulug‘lash va ardoqlash his-tuyg‘usi, oriyat, diyonat, vijdon; xijolat tortish his-tuyg‘usi, uyat-andisha, sharm, hayo, or; qiz pokligi, iffat, qizlik kabi ma’nolarda ishlatiladi. Nomus — bu iffat, bokiralik ma’nolaridan tashqari, kishining oila va ajdodlari sha’niga dog‘ tushurmaslik ma’nolarini ham ifoda etadi. Tariximizga bir nazar solsak, ota-bobolarimiz, xalqimiz qadimdan or-nomusli, oriyatli bo‘lib kelgan. Shu boisdan ham o‘z yurti, tuprog‘i, onalari, farzandlarining bosqinchilar tomonidan toptalishiga yo‘l qo‘ymagan, buni o‘zlariga or deb bilgan. Or-nomuslilik mohiyatida vatanparvarlik, xalqparvarlik tuyg‘ularini sezish mumkin.

Abdulxoliq G‘ijduvoni insonning o‘z ichki dunyosini tozalashi bilan bog‘liq psixologik jarayonni 3 bosqichga bo‘ladi:

1. Inson ichki dunyosidagi barcha noma’qul xatti-harakatlarni chuqur anglash.
2. Shu noma’qul harakatlardan xoli bo‘lish.

3. Ularni bundan keyin qilmaslikni maqsad etish.

Inson hayotda to'g'ri va noto'g'ri harakat qilganini, avvalo, oilada, keyin jamiyatdan va buyuk madaniy-ma'rifiy merosimizdan anglab boradi.

Insonning ruhi ilohiydir va demak, asosiy maqsad ilohiy olamga borib qo'shilishdir.

Buyuk Navoiy ham tuyuq, fard, ruboiy va hikoyatlarida kishilardagi insonparvarlik va mehnatsevarlikni ulug'lagan. Shu o'rinda bir hikoyatga murojaat etsak. Unda aytilishicha, Navoiy har kuni bir aravakash yigit xalqning og'irini yengil qilib, loyga botib qolgan aravalarni tortib chiqarishga yordam berayotganini ko'rib, unga hurmat bilan salom berib o'tar edi. Yigit shoirning e'tiboridan hayron bo'lib, shu e'tiborga loyiq bo'lish uchun taqvoga beriladi. Ertasi kuni tasbeh o'girib o'tirgan yigit shoirga salom beradi. Navoiy esa, hattoki, yigitning salomiga alik ham olmaydi. Ertasiga ham shu holat takrorlanadi. Shunda u Navoiyning yoniga borib, buning sababini so'raganida, Navoiy shunday deb javob beradi: «Sen ilgari kishilarning og'irini yengil qilarding, hozirgi holatingda esa xalqqa hech qanday nafing tegmaydi. Ular bergan bir-ikki chaqa pul bilan kun o'tkazasan». Navoiy hurmatining boisini tushungan yigit yana o'z hunarini davom ettiradi.

Bu hikoyatda Navoiy insonparvarlik g'oyasini ilgari surgan. Demak, insonparvarlik, vatanparvarlik, tinchliksevarlik shaxs ma'naviyatining botiniy belgilaridan ekan.

Yangi axloqiy qarashlar insonparvarlik va vatanparvarlik a'moli tevaragida shakllanishi lozim. Bejiz emaski, mamlakatimizda insonparvarlik umuminsoniy qadriyatlardan biri, vatanparvarlik esa mustaqil O'zbekistonni rivojlantirishning ma'naviy-axloqiy negizlaridan biri sanaladi.

Xalqning ongi tubida milliy g'ururi, milliy qadr-qimmati bilan bog'liq Vatan tuyg'usi doimo yashirin, mudroq holatda bo'ladi va tashqi xavf tug'ilganda yuzaga chiqib, xalqni Vatan himoyasiga safarbar etadi. Ushbu xislatlarning barchasi, ta'kidlab o'tganimizdek, botiniy alomatlardandir.

**Ma'naviy
qashshoqlikni
yo'qotish**

Ma'naviy qashshoqlikni va uning ijtimoiy oqibatlarini bartaraf etish uchun odamlarda dil va saviyani tarbiyalash lozim. Og'zaki va yozma adabiyot, tasviriy san'at, xalq amaliy san'ati, musiqa, kino, teatr, televideniyaening bu boradagi imkoniyatlaridan foydalanish zarur. Shunga erishish kerakki, har bir fuqaro:

1. San'atning obrazli tasvir vositalari mazmunini anglay bilsin.

2. G'oyasi haqida mustaqil fikrga ega bo'lsin va uni bayon qila olsin.

3. Asarlardan zavqlana bilsin, ulardan ibrat va ruhiy quvvat olsin. Bularning barchasi shaxs ma'naviyatining ichki va tashqi alomatlarini shakllantiradi. Inson hayoti va faoliyatida, dunyoqarashida muayyan o'zgarishlar yasaydi.

Umuman, ma'naviyat yuqoridagi insoniy fazilatlarining shaxs kamolotidagi o'rnidir. Ma'naviyatning ichki va tashqi alomatlarini shakllantirish turli omillarga: ta'lim-tarbiya jarayoni, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy muhit va diniy e'tiqod kabilarga bog'liq. Bu esa ma'naviy barkamol insonni tarbiyalash uzoq muddatli jarayon ekanligini ko'rsatadi.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Shaxs ma'naviyati, zohiriy, botiniy, nafosat, imyon, diyonat, zohidlar, kamtarlik, ekologik tarbiya, qalb tozaligi, halollik, samimiyluk, adolat-parvarlik, taqvo, ma'naviy qashshoqlikni yo'qotish.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ma'naviyatning inson faoliyatidagi rolini izohlang.
2. Shaxs ma'naviyatining zohiriy belgilari nima?
3. Kamtarlik yaxshimi? Yoki zararli tomoni ham bormi?
4. Shaxs ma'naviyatining botiniy belgilari qanday?
5. Iymon tushunchasini izohlang.
6. Ma'naviy qashshoqlikni yo'qotish uchun nimalar qilish kerak?

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. T.: «O'zbekiston», 2003.
2. I. Karimov. «Sog'lom avlod uchun» ordenini topshirish marosimida so'zlangan nutq. 1994 yil 2 may//Asarlar, 2-tom, T.: «O'zbekiston», 1996.

3. I. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992.
4. I. Karimov. Ma'naviy yuksalish yo'lida. T.: «O'zbekiston», 1998.
5. BMTning Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi. T.: Adolat, 1998.
6. A. Avloniy. Turkiy Guliston yoxud axloq. T.: «O'qituvchi», 1982.
7. Inson huquqlari. T.: «O'zbekiston», 1997.

TEST SAVOLLARI

1. «Mehr-oqibat, muruvvat, or-nomus, sharm-u hayo kabi fazilatlar xalqimizni ajratib turadi»,— deb kim ta'kidlagan?

A) A. Avloniy. B) I. Karimov. D) A. Fitrat. E) A. Cho'lpon. F) A. Qodiriy.

2. «Moziy istiqbolning tarozusidir, har kim o'lchasun-da bilsun», — deb kim ta'kidlagan?

A) A. Avloniy B) I. Karimov. D) A. Fitrat. E) M. Behbudiy. F) A. Qodiriy.

3. «Hayot yo'lida birinchi masala — maktab masalasidir», — deb kim ta'kidlagan?

A) A. Avloniy. B) I. Karimov. D) A. Fitrat. E) M. Behbudiy. F) A. Cho'lpon.

4. Mustaqilligimizning ma'naviy ahamiyati qaysi qatordagi javobda aniq ko'rsatilgan?

A) O'z taqdirimizni o'zimiz belgilashimiz, mamlakatdagi barcha moddiy boyliklarga ega bo'lishimiz.

B) Milliy davlatchiligimizning tiklanishi, turmushni milliy xususiyatlarimizga ko'ra tashkil etish imkoniga erishganimiz.

D) O'zligimizni anglashimiz va insoniyat tarixida tutgan o'rnimizni bilib olishimiz.

E) Har uchala qatordagi javoblar to'g'ri.

F) Faqat «B» qatordagi javob to'g'ri

5. «Harom» deganda nimalar tushuniladi?

A) Iflos joylarda saqlangan oziq-ovqatlar.

B) Alloh taolo man etgan ishlar, harakatlar, narsalar.

D) Ertalab turibq yuvilmagan yuz-qo'l.

E) Sudxo'rlik orqasidan topilgan mol-dunyo.

F) Nimaiki halolning aksi bo'lsa.

6. «Bid'at» deganda nimalarni tushunasiz?

A) Islom dini taqiqlaydigan rasm-rusumlarni.

B) Xurofot keltirib chiqargan barcha amallarni.

D) Dafn marosimlariga keyinchalik yoki boshqa dinlardan kirib kelgan rasm-rusumlarni.

E) «A» va «B» qatorlardagi holatlarni.

F) Faqat «B» qatoridagi holatlarni.

16-§. MAROSIMLAR — XALQ VA SHAXS MA'NAVIYATI KO'ZGUSI

Marosimlarning xalq hayotidagi o'rni Har bir xalqning o'ziga yara-sha urf-odatlar, marosimlari bo'ladi. Agar biz dunyo xalqlari-ning hayotiga nazar tashlasak, bir-biriga o'xshamagan, turli-tuman marosimlarni ko'ramiz.

Marosimlar jamiyat, xalq va shaxs hayot faoliyatidagi muhim o'zgarishlar, ijtimoiy ahamiyatga molik voqea-hodisalar bilan bog'liq bo'lib, ular ibrat orqali tarbiyalash, ruhiy-estetik ta'sir ko'rsatish vazifasini bajaradi. Marosimlarda milliy, diniy urf-odatlar va rasm-rusumlar ham o'z ifodasini topadi.

O'zbek xalqining paydo bo'lishi tarixi qanchalik uzoqqa borib taqalsa, uning milliy an'analari, urf-odatlar, marosimlari ham shunchalik teran tarixiy ildizga ega. Ular xalqning ma'naviy ehtiyojlari zaminida paydo bo'lib, shakllanib, sayqallanib, o'z mazmunida shu xalqning orzu-o'ylari, istaklari, turmush tarzi, axloq normalarini mujassam etadi. Shuning uchun ham har bir xalq, millat, elat ularni ko'z qorachig'iday avaylab-asrashi, taraqqiy ettirishi, kelgusi avlodlarga ma'naviy qadriyat sifatida yetkazmog'i lozim. Darhaqiqat, an'analari, urf-odatlar, marosim va bayramlar xalqning, millatning ma'naviyati, qadriyatlarining ajralmas qismidir.

Chunki asrlar mobaynida shakllangan, avloddan-avlodga bebaho va noyob meros sifatida sayqallanib, to'ldirilib, xalqchillashib, zamonaviylashib kelayotgan urf-odatlar va marosimlar milliy istiqlool g'oyasi va milliy istiqlool mafkurasini xalqimiz qalbi va ongiga singdirishda muhim vositadir. Bugungi kunda eng sara urf-odat va an'analimizning jamiyatni birlashtiruvchi, xalqimizni jipslashtiruvchi, odamlar o'rtasida mehr-oqibatni kuchaytiruvchi, ularni safarbar etuvchi xususiyatlaridan yanada samaraliroq foydalanish lozim. «Milliy an'analarni o'rganish, targ'ib etish bilan bir qatorda, — deb yoziladi «Milliy istiqlool g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar» kitobida, — to'y-ma'rakalarni, odat va udumlarni ixcham-

lashtirish, bu boradagi isrofgarchilik va dabdababozlikka yo‘l qo‘ymaslikka alohida e‘tibor qaratish darkor».

Professor I. Jabborovning yozishicha: «Bayramlar va marosimlar ijtimoiy va shaxsiy hayotning barcha tomonlarini qamrab oluvchi va kishilar o‘zaro munosabatlari-ning turli jihatlari va shakllarida namoyon bo‘luvchi muayyan urf-odatlar va an‘analar, axloqiy tamoyillar va huquqiy tartibotlarning tarixan shakllangan yig‘indisidir». Ularning muhim belgilari va xususiyatlari barqarorligi, omaviyligi, rivojlanishidagi takroriyligi, davomiyligi va uzluksizligidadir.

Odat tusiga kirgan marosimlar kishilar xulq-atvorini boshqarar ekan, nafaqat jamoatchilik fikri nufuziga, balki qabul qilingan va qaror topgan qonun-qoidalar kuchiga ham suyanadi.

Umumxalq bayramlari — marosimlar gultoji	Har bir xalqning o‘z umumxalq bayramlari bor. Chunki umumxalq bayramlari marosimlar ichida eng go‘zali, chiroylisi yoki gultojidir.
---	---

O‘zbek xalqining shunday go‘zal shodiyona kunlaridan biri — Mustaqillik bayramidir.

1991-yil 31-avgustda XII chaqiriq O‘zbekiston Oliy Kengashining navbatdan tashqari oltinchi sessiyasi «O‘zbekiston Respublikasining Davlat Mustaqilligini e‘lon qilish to‘g‘risida» Qaror qabul qildi. Qarorda: «1-sentabr O‘zbekiston Respublikasining Mustaqillik kuni deb belgilansin va 1991-yildan boshlab bu kun bayram va dam olish kuni deb e‘lon qilin-sin», — deb qat‘iy belgilab qo‘yildi. Muqaddas orzu ushaldi. Shunday qilib xalqimizning asriy orzusi amalga oshdi va o‘zining Mustaqillik bayramiga erishdi. Har yili ushbu bayram-da katta tantanali yig‘ilish, Mustaqillik maydonida maxsus konsert dasturi bo‘lib o‘tadi. Respublikamizning barcha viloyatlari, shaharlari va qishloqlarida shod-xurramlik bilan Mustaqillik kuni bayram qilinadi. Mahalla va guzarlarda xalqqa bepul osh tarqatiladi, xalq o‘yinlari, badiiy jamoalarning keng bayram konsertlari namoyish etiladi.

Mamlakatimiz Prezidentining Farmoni e‘lon qilinib, mehnatda o‘rnak ko‘rsatgan, mustaqillikni mustahkam-

lashga katta hissa qo'shgan kishilar davlat mukofotlari bilan taqdirlanadilar. Respublikamizda katta-katta ishlab chiqarish korxonalari, yirik qurilishlar, madaniy-maishiy obyektlar bayramda ishga tushiriladi yoki foydalanishga topshiriladi.

Mustaqillik bayramida istiqbolga erishgan xalqimizning ruhi, uning boy o'tmishi va sarmazmun buguni hamda buyuk kelajagi aks etadi.

Markaziy Osiyoda mashhur «Navro'z» bayrami va marosimlari juda uzoq davrlardan beri nishonlab kelinardi. Lekin xudosizlikka asoslangan sobiq Ittifoq davrida bu bayramga diniy tus berilib, nishonlanmaydigan bo'lgan edi. «Navro'z» rasmiy bayramlar qatoriga kiritilmagan va norasmiy taqiqlangan.

Lekin 60-yillarning o'rtalarida xalq bu bayramga e'tibor bera boshladi, matbuot, radiotelevideniyada ba'zan yoritila boshladi. 80-yillarning o'rtalarida «Navro'z»ni O'zbekistonda xalq bayrami sifatida nishonlash masalasida yangi to'siqlar paydo bo'ldi. 1985—1987-yillarda ommaviy axborot vositalari bu bayramni chetlab o'tishdi. Bu borada katta tortishuv yuzaga keldi. Respublikaning ilg'or yozuvchilari, olimlari va madaniyat xodimlari tomonidan «Navro'z» qadimdan davom etib kelayotgan haqiqiy xalq bayrami ekanligi, uning mohiyati din bilan emas, tabiat qonunlari bilan bog'liqligi va uni eng yaxshi an'analar asosida davom ettirish lozimligi haqida jiddiy so'zlar aytili.

Buning natijasida «Navro'z» haqiqiy xalq bayrami sifatida keng nishonlanadigan bo'ldi. 1990-yildan boshlab 21-mart, ya'ni «Navro'z» bayrami nishonlanadigan kun mam-lakatimizda dam olish kuni deb e'lon qilindi. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng «Navro'z» respublikamizning asosiy rasmiy bayramlaridan biriga aylandi.

«Navro'z» bayrami o'ziga xos katta tarixga ega. Bu bayram asli qadimiy dehqonchilik kalendari bilan bog'liq bo'lib, Yerning shimoliy yarim sharida bahorgi kecha bilan kunduz teng kelgan kunlari — 20—21-martda boshlanadi. O'sha davrda butun tabiat uyg'ona boshlaydi. Bun-

day yangilanish jarayonining boshlanishi shamsiy (Quyosh) yil hisobida 21-martga to'g'ri kelgan birinchi yangi kunni «Navro'z» deb ataganlar.

O'rta asrning buyuk mutafakkiri Beruniy mazkur yil hisobining boshlanish oyi hisoblangan farvardin oyi to'g'risida shunday yozadi: «Navro'z» yangi yilning birinchi kuni bo'lib, uning forsha nomi ham shu ma'noni taqozo etadi. «Navro'z» eronliklar zijlari bo'yicha o'tmish zamonlarda ular yillarini qabisa qilgan vaqtlarida Quyoshning saraton burjiga kirish paytiga to'g'ri kelar edi. So'ngra u orqaga surilgach bahorda keladigan bo'ldi. Endi u bahor yomg'irining birinchi tomchisi to'kilishidan gullar ochilguncha, daraxtlar gullashidan mevalar yetilguncha, hayvonlarda shahvat qo'zg'olishidan to nasl vujudga kelguncha va o'simlik unib chiqa boshlaguncha davom etgan vaqtda keladi. Shuning uchun «Navro'z» olamning boshlanishi va yaratilishiga dalil qilingan».

Abu Rayhon Beruniyning «Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar» asarida rivoyat qilinishicha: «Navro'z» kuni payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomga holva solingan kumush jom hadya qilingan. Payg'ambar: «Navro'z» nima?» — deb so'raganlar. «Eronliklarning ulug' hayiti», — deb javob berishgan. Keyin payg'ambar holvani yeb, jomni sindirib suhbatdoshlariga taqdim etgan: «Koshki biz uchun har kun «Navro'z» bo'lsa edi», — deganlar.

Mashhur olim Umar Xayyom «Navro'znoma» asarida «Jamshid shu kunni (Farvardin oyining boshi) «Navro'z» atal-sin deya farmon berdi va odamlarga har yili farvardinning kirishini bayram qilishni, uni yangi yil deb hisoblashni buyur-di», — deb yozadi. Ulug' shoir Alisher Navoiy ijodida ham «Navro'z» o'z ifodasini topgan. «Saddi Iskandariy» dostonida Navro'zning bayram qilinishi quyidagicha aks etgan:

*Ki bu sir erur olam afroz ham,
Xususan, erur fasli Navro'z ham.*

Navro'z haqida juda ko'p tarixiy asarlar, rivoyatlar mavjud. Yuqoridagilardan tashqari A. Firdavsiyning

«Shohnoma», Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit-turk», Xoja Ali Termiziyning «Navro'znoma», «Solnoma» asarlarida, shuningdek, Mashrab, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Nodira, Uvaysiy, Zebuniso ijodlarida Navro'z haqida fikrlar bayon etiladi. Ogahiy Navro'zni shunday kuyladi:

*Ey yor sanga tangri taborak bo'lsun,
Navro'z ila toza yil muborak bo'lsun,
Ilohi, har kuning Navro'z bo'lsun,
Hamisha tole'ing Feruz bo'lsun.*

Mustaqil O'zbekistonda «Navro'z» har yili katta tantana bilan nishonlanmoqda. «Navro'z» arafasida umum-xalq hasharlari o'tkaziladi. Oy davomida xayriya ishlari: yetim, nogironlarga, muhtojlarga yordam berish, qariyalarni qadrlash, ular holidan xabar olib ziyorat qilish, kasallar holidan xabar olib, ularga sovg'a-salomlar ulashish, bolalar uylariga turli sovg'alar topshirish tadbirlari amalga oshiriladi. Barcha kasb egalari Navro'zga atab o'zlarining xayriyalarini, hadyalarini tayyorlaydilar.

«Navro'z» arafasida va bayram kunlari sumalak, halim, ko'k somsa, ko'k chuchvara va boshqa turli-tuman taomlar pishiriladi. Qizlar «Navro'z»da kiyadigan liboslarni tayyorlashga kirishishadi. «Navro'z»ga san'at ahli alohida tayyorgarlik ko'radilar. Ular «Navro'z»ga bag'ishlangan kuy, qo'shiq, raqs tomoshalarini qunt bilan tayyorlaydilar va turli joylarda, sayilgohlarda xalqqa ijro etib beradilar. «Navro'z» kunlari shahar va qishloqlarda katta tomoshalar, tantanalar va xalq sayillari bo'lib o'tadi.

Poytaxtimizning «Milliy bog'i»da har yili respublika-da eng yirik «Navro'z» teatrlashgan tomoshalar bo'lib o'tadi. Bu markaziy tadbirda turli san'atkorlar milliy raqslarini, bahorni kutib olish, tabiatning yangilanishi, insonlar dillarining poklanishi va dalalarda yangi mehnat mavsumiga bag'ishlangan kuy, qo'shiqlar ijro etishadi, har bir viloyat vakillari maxsus tomoshalar ko'rsatadi.

Navro'zga bag'ishlangan tomoshadan keyin barcha viloyatlar markazlarida, poytaxtning asosiy maydon va

ko'chalarida umumxalq sayillari bo'lib o'tadi, turli tanlovlar, musobaqalar tashkil etiladi.

Hozirgi davrda mustaqil diyorimiz uchun Navro'z kishilarga yasharish va bunyodkorlik, poklanish va yangilanish, ruhiy ko'tarinkilik olib keladigan asosiy bayram bo'lib qoldi.

Qurbon va Ro'za hayitlari

Yurtimizda islom dini bilan bog'liq Ro'za va Qurbon hayitlari umumxalq bayrami sifatida nishonlanib kelingan. Lekin sobiq Ittifoq davrida bu bayramlar ham taqiqlangan edi. Mustaqillik qo'lga kiritilishi bilan ushbu bayramlar milliy qadriyat sifatida qayta tiklandi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991-yil 20-iyunda «Diniy bayram — Qurbon hayitini dam olish kuni deb e'lon qilinish haqida», 1992-yil 27-martda «Ro'za hayitini dam olish kuni deb e'lon qilish to'g'risida» Farmoni chiqdi. Farmonda, jumladan, shunday deyiladi: «Mustaqil O'zbekiston Respublikasi musulmonlarining istak va xohishlarini inobatga olib hamda fuqarolar o'rtasida mehr-oqibatni barqarorlashtirish maqsadida diniy bayram — Ro'za hayitining birinchi kuni dam olish kuni deb tayinlasin».

1991—1992-yildan boshlab har yili mamlakatimizda Qurbon va Ro'za hayiti umumxalq bayrami sifatiga nishonlanadi. Ushbu bayram kunlari birinchi navbatda dunyodan o'tganlar ruhiga tilovat qilinadi, kasallar, nogironlarga yordam beriladi, qarindosh-urug'lar, yaqin kishilar bir-birlarini qutlashadi, omonlik tilashadi. Bolalar ham, kattalar ham yaxshi kiyinishib, turli sovg'a-salomlar ulashiladi. Mahallalarda qizlar «kelin ko'rdi»ga borishadi. Umuman, bu hayitlar xalqimizning hamjihatligiga, mehr-shafqatning kuchayishiga, oqibatli bo'lishga xizmat qilib kelmoqda.

To'ylar — xalq yuzi Hamma xalqlarda ham qadimiy marosimlardan biri to'ydir. Bizning xalqimizda to'yga tayyorgarlik ko'rib yashashadi. O'g'il tug'ilsa, sunnat to'yga tayyorgarlik ko'riladi. Qiz tug'ilsa, sep yig'ilib oshlanadi. Shu sababli to'y xalqimizning qadimiy marosimi, qarindosh-urug' va do'st-u yorlar diydoriga to'yish, ular bilan uchrashish, yaxshi kuy, qo'shiqni

eshitish, ko'pkari-yu kurashni tomosha qilish vositasi sifatida qadrlanadi. Xalqimiz doimo odamlarni duo qilganda «Topganing to'yga buyursin», «Toydan boshing chiqmasin», «Uying to'yxona bo'lsin» deb duo qilishadi.

Bizning xalqimizda to'ylarning bir qancha turlari mavjud, jumladan, beshik to'yi, nikoh, xatna to'yi, hovli to'yi, muchal to'yi, payg'ambar yoshi, yubiley, oltin to'y, kumush to'y va h.k.

To'y qilishdan maqsad nima? Agar buning mohiyatiga chuqurroq yondoshadigan bo'lsak, nima uchun bir inson ko'p yillar topgan-tutganini bir kunda elga yedirib, ichiradi, degan savol tug'ilishi tabiiy. To'y qilgan odam ba'zan qarzga ham botadi, lekin shunga qaramay elga to'y qilib beradi? Nima uchun? Maqsad xalq orasida obro' olishmi? Yoki odamlarni qoyil qoldirishmi? Yoki falonchi to'y qilmadi. Elning oshini yegan, degan gapdan qochishmi?

Agar to'y qilishning bosh maqsadini o'ylab ko'rsak, farzandlarga xalqning duosini olib berish ekanligini ko'ramiz. Lekin sobiq Ittifoq davrida ushbu muammo, ya'ni inson uchun duoning qudrati muammosi chetga surib qo'yildi.

Ammo xorijda duoning kuchini o'rganish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilib, yaxshi natijalarga erishilganligi ma'lum. Islom ilmida ham duoning kuchi ijobiy baholanadi.

Ota-bobolarimiz: — «Oltin olma, duo ol, duo oltin emasmu», — deb bejiz aytishmagan. Shu sababli otalar-onalar bolalariga ko'pchilikning duosini olib berish uchun to'y qiladilar. Ammo, sobiq ittifoq davrida bu narsa butunlay unutildi, xudosizlar jamiyati to'ylarga kundalik tantana tusini berdi. Shu sababli to'ylar faqat xursandchilik qilish, yeb-ichish, o'yin-kulgi qilish, tomosha ko'rsatish vositasiga aylanib qoldi va kim o'zarga to'y qilish, artistlarni ko'paytirish, kunlab ko'pkari berish poygasi boshlanib ketdi.

Natijada, to'yning haqiqiy mazmun-mohiyati butunlay o'zgarib ketdi. Hozirgi kunda, ya'ni mustaqillikdan

keyin ham to'ylarni asl holiga qaytarish, tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytirish qiyin kechmoqda.

Shu sababli bir ijtimoiy tuzumdan ikkinchisiga o'tish jarayonida xalq an'analari, urf-odatlar va marosimlarini davr ruhiga moslashtirish, ularni milliy, qolaversa, umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko'tarish kun tartibiga qo'yiladi.

Xalqimiz o'zining xursandchiligini ham, xafagarchiligini ham turli marosimlar, rasm-rusumlar, udumlar orqali namoyish qiladi. Jumladan, xalqimiz tomonidan o'tkaziladigan to'y tantanalari, motam marosimlari, ular bilan bog'liq xilma-xil urf-odatlar fikrimizning dalilidir.

To'y va marosimlar qanchalik yaxshi bo'lmasin, xalqimizning ma'naviy yuksalishida qanchalik ijobiy rol o'ynamasin, uni o'tkazish bilan bog'liq ba'zi ortiqcha rasm-rusumlar, odat tusiga kirib borayotgan sun'iy udumlar jamiyatimizning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, oilalarning maishiy barqarorligi ta'minlanishiga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazishi tabiiydir.

Ortiqcha dabdababozlik, shuhratparastlik kabi salbiy holatlar, soxta obro' orttirish, o'zini unutib marosimlar o'tkazilishi harom, mehnatsiz qing'ir yo'llar bilan topilgan boyliklar hisobiga bo'layapti.

Albatta, shunaqangi usul bilan soxta «insonparvarlik» namunalarini ko'rsatib, mehmonnavozlik qilish, o'zini shu yo'l bilan o'zgalarga tantilikda namuna qilib ko'rsatish, marosimlarni o'tkazishda kim o'zarga harakat qilishlar xalqimizga salbiy ta'sirini ko'rsatmay qolmaydi.

Shunday ekan, xalqimizning juda go'zal, mazmunan rang-barang to'y-u marosimlarini o'tkazishda kim o'zarga yo'l qo'ymay, balki avvalambor to'ylar bo'lsa yoshlarning baxt-iqboliga, marosimlar bo'lsa el-yurtga hurmat, ehtirimimizni namoyon qila olsak, yoshlarimizni ham shunday ruhda tarbiyalay olsak, hayotimiz yanada go'zallashadi.

Bu narsa bugungi gap emas. Millatimiz ichidan yetishib chiqqan taraqqiyparvar ziyolilar — jadidlar xalqning ma'naviy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirish uchun turli xurofot va zararli bid'atlarga qarshi kurashishni maqsad qilib qo'ygan edilar hamda ular o'z asarlari orqali serhasham

va dabdabali to'y-ma'rakalarni o'tkazishni keskin qoraladilar.

Ma'rifatparvar jadidlar — Abdulla Avloniy, Ashurali Zohiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Is'hoqxon Ibrat va boshqalar «Sadoyi Turkiston», «Sadoyi Farg'ona» kabi nashrlarda xalqning maishiy turmushiga alohida e'tibor berishib, xususan milliy to'ylar va ularning o'tkazilishi borasida qimmatli fikrlar bildirdilar. Cho'lpon «Sadoyi Farg'ona» gazetasida to'ylardagi isrofgarchilik haqida: «Avvallari qandoq yaxshi bo'lsa, so'nggi kunlarda va so'nggi yillarda kundan-kun orqaga qadam tashlamodqalar... Ul vaqtlarda bundoq behuda isroflik to'ylar ham bo'lmas edi»,— deb yozgan edi. Muallifning fikricha, burun dehqonlar yoz davomida ishlab topgan mablag'larini qish davomida yeb-ichar edi, bugungi iqtisodiy nochorliklarga isrofgar to'ylar ham qo'shildi.

Farg'ona jadidlarining taniqli namoyandasi Is'hoqxon Ibrat to'ylardagi isrofgarchiliklar, ortiqcha xarajatlar, yoshlarning ilm olishidan ko'ra turli ishqibozliklarga moyil ekanligi haqida o'zining teran mulohazalarini bildiradi: «Hali ham biz o'z dinimizcha harakat qilmay, aqcha topmoq, hoy-u havas ovloq to'ylarga o'n ming behuda sarf qilamiz, qaysi ulamo halol deb bularga fatvo bergan... Bu ahvoli ba'dlar, bu maraz dard-u dorusi ilmdir». Ibrat bu fikrlari bilan zamonaviy yoshlarini ilm o'rganishga chaqiradi va ilimli kishilarning ortiqcha hoy-u havasga berilmasligini uqtiradi.

Jadidlar «Sho'royi islomiya» tashkilotining to'y-ma'rakalarni tartibga solish to'g'risida «Najot» ro'znomasida e'lon qilingan qarornomasida shunday satrlar bitilgan: «Turkiston musulmonlarining syezdi mana shu holni e'tiborga olub oramizda bo'lib turgan ba'zi bid'at va xurofotlarni, chunonchi, to'y, ma'raka, gap, bazm... va janoza kuni bo'ladurg'on xurofotlarni bikulliya (hammasiga) barham berishga qaror qildi». Shuningdek, mazkur qarornomada janoza, qiz, sunnat to'ylarini o'tkazish tartibi batafsil ko'rsatib berilgan.

Ushbu qarornoma hozirgi davrda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Chunki, XXI asrning boshlarida ham mam-

lakatimizda o'tkazilayotgan to'y-ma'raakalarda isrofgarchilikka, dabdababozlikka, ortiqcha xarajatlarga yo'l qo'yish, bu ma'raakalarga obro' va e'tibor topishning bir vositasi sifatida munosabatda bo'lishdek zararli illat hamon jamiyatimiz taraqqiyotiga g'ov bo'lib turibdi.

Turkiston jadidlari yo'lboshchisi Mahmudxo'ja Behbudiyning (1875—1919) «A'molimiz yoinki murodimiz» («Oyina», 1913-yil, 6—7-sonlar), «Bizni kemiruvchi illatlar» («Oyina», 1915-yil, 13-son) kabi maqolalari bosilib chiqdi va ularda to'y-u marosimlarni tartibli, ixcham o'tkazish zarurligi ta'kidlandi.

Taraqqiyparvar jadidlar Turkistonning turg'unlik, qoloqlik va jaholat girdobidan qutulishiga nimalar xalaqit berishi va taraqqiyot sari qoloqlikni bartaraf etishga xalaqit berayotgan omillar sabablarini oldindan ko'ra olganlar. Go'yoki shariat bilan himoyalanganday tuyuluvchi, biroq aslida musulmon qonun-qoidalariga zid holda kishilarning yengil bo'lmagan hayotini yanada mushkullashtiruvchi zararli urf-odatlar xalqni taraqqiyotdan orqaga tortmoqda.

Millatparvar ziyolilar o'lkamizning juda ayanchli ahvoli, aholining erk va hurriyatga intilishlarini bo'g'ish sabablarini, iqtisodiy va ma'naviy hayotdagi turg'unlik holatlarini anglab, ularning ongiga jamiyatni isloh qilish, barcha eskirib qolgan, zararli urf-odatlarni, marosimlarni qulay, kamchiqim qilib o'tkazish g'oyasini ilgari surdilar.

Sobiq sho'ro tuzumi davrida bir qator «yangicha urf-odatlar» tiqishtirildi. Natijada, o'tkazilayotgan marosim va tadbirlardan milliylik ko'tarildi. Oqibatda, to'ylarimizda ichkilikbozlik kuchaydi. Hatto nikoh to'ylarida «горько» deyishgacha borib yetildi. Qariyalarning pand-nasihatlariga quloq solmay, ularni eskilik sarqitiga chiqarib qo'yildi. Ota-onaning roziligisiz, umr yo'ldoshining kim ekanligini, kelib chiqishini surishtirmasdan, «yonib turgan sevgi» asosida oila qurish natijasida ozgina qiyinchilikka bardosh berolmay ko'pchilik oilalar buzilib ketdi. Ajralish odatiy holga aylandi. Natijada, minglab bolalar ko'chada, qarovsiz qolib yoki bolalar uylariga topshirilib, ota-ona mehriga zor bo'lib o'sishi natijasida jinoyatchilik ko'paydi.

Afsuski, hozirgi kunda ham dabdabali, kim o'zarga, ko'z-ko'z uchun bo'layotgan to'ylar kam emas. Aslida, agar to'y munosabati bilan bir qator qadrdon va vatan-dosh yor-birodarlar bir joyda yig'ilib, xursandchilik qilib, samimiy suhbat qilsalar, albatta, bir millat va xalq o'rtasida bo'lgan samimiy muhabbat va mehribonlik ziyoda bo'ladi. Ba'zilar orasida oldingi kek va kudurat shu bahonada yo'qoladi. Buning ustiga qancha miskin va muhtoj odamlar shu bahona to'y ne'matlaridan bahramand bo'ladilar. Shuning uchun ham to'y oilaviy marosimdir.

Dafn marosimlari Eng muhim ta'sirchan maro-simlardan dafn marosimlari turli xalqlarda turlichadir. Xalqimizda dafn marosimlarida, bu dunyoda halol-pok yashash, bir-birini hurmat, mehnat qilib Allohning buyurgan farzlari hamda payg'ambarimiz sunnat-larini bajarish va iymonli bo'lishga da'vat etiladi. Marhum-larning xotiralariga bag'ishlab yigirma, yil oshi, qirq va hoka-zo marosimlar o'tkaziladi, ularda o'tganlarning ruhi shod bo'lishi uchun Qur'on oyatlaridan tilovat qilinadi. Undan tashqari marhumlar xotirasi yod etiladigan boshqa tadbirlar ham o'tkaziladi, ro'za, qurbon hayiti va to'ydan oldin xu-doyi beriladi. Xalqimizda «o'lik to'ymasa, tirik to'ymaydi», degan naql ham bor. Shu sababli ularni xotirlab, ruhiga tilo-vat qilib turish har bir komil farzandning burchi hisoblanadi.

Har qanday inson, u amaldor, boy, polvon yoki boshqa kasb egasi bo'lishidan qat'i nazar, o'zi ham dunyoda omonat ekanligini his qiladi, dafn marosimida, qabriston ichida yuvoshlashib, muloyimlashib qoladi. Biroz insofga kelsa ham ajab emas. U o'lim tabiat qonuni ekanligini, o'limdan hech kim qochib qutulolmasligini his qiladi.

Shu sababli Allohning o'z bandalariga bergan umri, tiriklik bu g'animatdir, yoki vaqtinchadir. Umr insonga berilgan buyuk ne'matdir. Uning qadriga yetish, uni be-huda o'tkazmaslik, har xil maza-bemaza ishlarga sarf-lamay, undan oqilona foydalanish, tiriklikni mazmunli o'tkazish, vaqtning qadriga yetish, qisqa hayot davrida o'zidan yaxshi nom qoldirish uchun xayrli ishlarni qilish har bir fozil insonga xos xususiyatdir.

Inson o'z hayotini sarhisob qilib bormog'i, xayrli amallarga, xayrli ishlarga e'tiqod qo'ymog'i, savob ishlarni ko'proq qilmog'i, saxovatli bo'lmog'i yaxshi fazilatdir. Afsuski, umrini bekorga zulmkor ishlarga sarflab o'tkazayotganlar ham yo'q emas.

Inson vafoti munosabati bilan o'tkaziladigan bir qator marosimlarning, ayniqsa, kim o'zarga «osh berishlar», qabrga hashamatli sag'ana qurishlar, isrofgarchilik — bular dinimizda ham bid'at sanaladi. Ko'p joylarda saqlanib qolgan janozada pul ulashish, qarz olib bo'lsa-da marhum xotirasiga osh tortish va Qur'oni karimda farz qilinmagan boshqa ortiqcha xarajatlarni qilish o'rniga, ularni marhumlarning oilasiga yordam berishga, xotira maydonlari va qabristonlarni ziyoratgohga aylantirishga sarflansa savob ish bo'lardi.

**Mavsumiy
marosimlar**

O'zbek xalqi orasida tarqalgan, milliy tusga ega bo'lgan urf-odatlardan mavsumiy marosimlar mavjud bo'lgan. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, o'zbek mavsumiy marosimlaridan bahorda yerga urug' sochish, ko'chat o'tqazish, ariq-zovurlarni tozalash shorvani dalaga olib chiqish, hasharlar o'tkazish, sumalak, halim pishirish, yozda qovun sayli, qishda uloq chopish, qorxat yozish, kitobxonliklar qilish, hosil bayrami, uzum sayli kabilarni ko'rsatish mumkin.

Ushbu marosimlarning ba'zilari turli joylarda o'tkazib kelinadi. Lekin ba'zi biri o'tkazilmaydi.

Xulosa qilib aytganda, to'y-ma'rakalarni va marosimlarni zamonaga moslashtirish, kam chiqimli, lekin fayzli va tarovatli qilib o'tkazish hozirgi davrning asosiy talabidir. Zero, allomalar uqtirganlaridek, o'tmish tarixidan bexabar xalq — mazlum xalq, tarixini o'rgangan va bilgan xalq — buyuk va qudratli xalq. Shu sababli xalqimiz marosimlari va urf-odatlari tarixini chuqur o'rganish, ularga sayqal berish va dunyoda o'zligimizni ko'rsata bilish davri keldi.

Bunda Prezidentimizning 1998-yil 28-oktabrdagi to'y-hashamlar, oilaviy tantanalar, ma'raka va marosimlarni, marhumlarning xotiralariga bag'ishlangan tadbirlarni

o'tkazishni tartibga solishga bag'ishlangan Farmoni xalqimizning turli marosimlar, urf-odatlarini bozor iqtisodiyoti talablari sharoitidan kelib chiqib, ixcham va chiroyli o'tkazishda dasturulamal bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi davrda yurtimizda jamiyatni ma'naviy yuksaltirish, milliy qadriyatlarimizni tiklash, ularning umrboqiyiligini ta'minlash borasida juda katta g'amxo'rliklar qilinmoqda.

Shukronalar bo'lsinki, xalqimiz mustaqillik sharofati bilan o'zligimizni namoyish qiladigan an'analarimiz, oilaviy-maishiy qadriyatlarimiz, urf-odatlarimizni tiklash, ularni mazmunan boyitish, umrboqiyiligini ta'minlash imkoniyatga ega bo'ldi. Sharq xalqlarining muhim qadriyati hisoblangan «Navro'z», «Mehrjon» bayramlari, qadimiy diniy qadriyatlar hisoblanmish «Ro'za hayiti» va «Qurbon hayiti» xalqqa qaytarildi. Ular bilan bog'liq rasm-rusum, urf-odatlar, udumlarni davr talabiga, insonlarning ehtiyojiga moslashtirishga harakat qilinmoqda.

TAYANCH SO'Z VA IBORALAR

Marosimlar, umumxalq bayramlari, «Navro'z», Qurbon va Ro'za hayitlari, to'ylar — xalq yuzi, dafn marosimlari mavsumiy marosimlar sumalak, hashar, halim pishirish, qovun sayli, uloq chopish, hosil bayrami.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Marosimlar xalqimiz hayotida qanday o'rin tutadi?
2. «Mustaqillik kuni» qanday bayram?
3. «Navro'z» bayrami haqida buyuk olimlar nimalarni yozib qoldirishgan?
4. Qurbon va Ro'za hayitlari qachondan boshlab bayram qilina boshlandi?
5. To'ylarning qanday turlari bor? Qanday to'ylar bo'lishini va qanday o'tishini xohlaysiz?
6. Dafn marosimlari nima?
7. Mavsumiy marosimlarga nimalar kiradi?

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li. T.: «O'zbekiston», 1992.
2. Yoshlarni umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda xalq an'analarining ahamiyati//To'plam. T.: 1994.

TEST SAVOLLARI

1. Navro'z nima uchun eng qadrli bayram hisoblanadi?

A) Xudo shu kuni quyi olamni yaratib, Kayumarsni unga podshoh qilgan va Navro'z uning «jashni», ya'ni hayiti bo'lgan.

B) Bu nom bunyod etuvchi, dunyoni va unda yashovchilarni tarbiyalovchi ulug' tangrining (Hamro'z) nomi bo'lgani uchun.

D) Yangi yilning ilk kuni — har bir inson yuragida yangi orzu-umidlar kurtak ochadigan, ezgulik, bunyodkorlik, saxiylik rejaları tuziladigan kun bo'lgani uchun.

E) Kun bilan tun tenglashib, borliq yasharadigan, tabiat uyg'onadigan, dehqonning bilagi va beliga quvvat kirib, qonida g'ayrat-shijoat jo'sh uradigan kun bo'lgani uchun.

F) Faqat «B» va «E» javoblari to'g'riga o'xshaydi.

2. «To'y» so'zining ma'naviyatga daxldor ma'nosi qaysi qatordagi javobda to'liq berilgan?

A) Shirin taomlar va to'yona qarzidan qutulish hissiga to'ymoq.

B) Qarindosh-urug' va do'st-yorlar diydoriga, kulgi va quvonchga to'ymoq.

D) Yaxshi kuy va qo'shiqlar, kurash, ko'pkari tomoshasiga to'ymoq.

E) Har uchala qatordagi javob to'liq.

F) Faqat «B» va «D» qatorlardagi javoblar to'liq.

3. «Har ishniki qilmish odamizod, tafakkur ila bilmish odamizod» misralarining muallifi kim?

A) Gyote. B) Bedil. D) Navoiy. E) Belinskiy. F) Jomiy.

4. Kimlarni ma'naviy qashshoq, desa bo'ladi?

A) Ma'lumotini oshirishga intilmaydiganlarni.

B) Imkoniyati bo'la turib kitob, gazeta-jurnal olib o'qimaydiganlarni.

D) Yashashdan maqsad mol-dunyo yig'ish, deb hisoblaydiganlarni.

E) Dinning ahamiyatini tushunmaydiganlarni?

F) Faqat «B» javob to'g'ri.

5. «Harchand o'qibsan — bilimdonsan,

Agar amal qilmading, nodonsan» misralari (S.Sheroziy) kimga qarata aytilgan, deb o'ylaysiz?

A) Bilag'onligidan maqtanib yuradiganlarga.

B) Bilimliligini yashirib yuradiganlarga.

D) Aytganining teskarisini qiladigan olim-u ulamolarga.

E) O'qigan-u uqmaganlarga.

F) Aqli-yu vijdoniga zid ish qiladiganlarga.

7. Mamlakatimizda «O'qituvchilar va murabbiylar kuni» qachondan boshlab nishonlanadi hamda u kimlarning bayrami?

A) 1996-yil 1-oktabrdan; o'qituvchilar va murabbiylarning bayrami.

B) 1997-yil 1-oktabrdan; bolalarni jismonan va ruhan kamol toptirishga o'z hayotini bag'ishlayotgan barcha insonlarning bayrami.

D) 1996-yil 1-oktabrdan; o'qituvchilar va murabbiylar, tarbiyachilarning bayrami.

E) «B» va «D» qatorlaridagi javoblar to'g'ri.

F) Faqat «B» qatoridagi javob to'g'ri.

7. «Savol berdim insonga: qaydan chiqding osmonga?

Dedi: ilm sarasidan, kitob, xat orasidan» misralari qaysi shoirga tegishli?

A) Alisher Navoiyga.

B) G'afur G'ulomga.

D) Tolib Yo'ldoshga.

E) Erkin Vohidovga.

F) Shoislom Shomuhamedovga.

8. Mamlakatimizning qaysi qonun hujjatida Ro'za va Qurbon hayitlari dam olish kunlari ekanligi belgilab qo'yilgan?

A) O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida.

B) O'zbekiston Respublikasining «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida»gi Qonunida.

D) O'zbekiston Respublikasining «Mehnat kodeksi»da.

E) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlarida.

F) «B» qatordagi javob to'g'ri.

17-§. MUSTAQILLIKNI MUSTAHKAMLASH — HAR BIR FUQARONING BURCHI

Mustaqillik uchun kurash — azaliy meros

Tarixdan ma'lumki, qaysi mamlakat biron-bir bosqinchilar tomonidan bosib olinsa, albatta, bosib olingan mamlakatda ozodlik va istiqlol uchun kurash harakati boshlanadi. Chunki ozod tug'ilgan inson birovlariga qaram bo'lishni, boshqalarning zulmi ostida yashashni istamaydi. Shu sababli mustamlakachilikka qarshi ozodlik urushlari doimo bo'lib turgan. Butun insoniyat tarixining sabog'i shudir.

Jumladan, O'zbekiston xalqlariga ham mustaqillikka erishish g'oyasi azaldan merosdir. Chunki jannatmakon yurtimizga bostirib kelib, uni egallash uchun xorijiy bosqinchilar qadimdan qattiq urinishgan. Xalqimiz eron axamoniylariga, grek-makedonlarga, arab istilochilariga, mo'g'ul-tatar bosqinchilariga, chorizm mustamlakachiligiga va, nihoyat, sho'ro totalitar tuzumiga qarshi milliy ozodlik kurashlari olib bordi. Chunki mustaqillik xalqimizning orzusi edi. Bu tuyg'u ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tgan buyuk tuyg'udir.

To‘maris, Shiroq, Spitamen, Muqanna, Mahmud Torobiy, Jaloliddin Manguberdi singari xalq qahramonlari, Najmiddin Kubro, Amir Temur kabi daholarimiz vatanparvarligi, Mirzo Bobur qalbidagi Vatan tuyg‘usi, Qurbonjon dodho, Dukchi Eshon va Po‘latxondek ozodlik yalovbardorlari bilan barchamiz faxrlanamiz. Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, Fitrat, Usmon Nosir kabi qalam ahlari erksevarligini hech qachon unutmaymiz.

Asoratga solish usullari Bosqinchilarning bosib olingan mamlakat xalqlari ma‘naviyati va madaniyati taraqqiyotini bo‘g‘ib qo‘yish, mustamlakachilik tartiblarining saqlanib turishi va mustahkamlanishi tarix sinovidan o‘tgan usullardan biri hisoblanadi.

Xitoy donishmandi Konfutsiy 2700 yil oldin o‘z imperatoriga: «Xoqonim, agar biror mamlakatni bosib olib, u yerda uzoq hukmronlik qilmoqchi bo‘lsangiz, dastavval o‘sha yerda yashayotgan xalqni o‘z tarixiy madaniyatidan mahrum eting, ma‘naviy bo‘hronni kuchaytiring. O‘z madaniyatidan bebahra, ma‘naviy qashshoqlik holatiga uchragan xalq uyushmaydi, ichki nizolar girdobiga o‘raladi, sizga qarshilik ko‘rsata olmaydi. Bunday holga kelgan xalqni, mamlakatni idora qilish qiyin bo‘lmaydi»,— deb maslahat bergan ekan. Madaniyat va ma‘naviyatni barbod etish, milliy til, urfodatlar kamolotiga yo‘l bermaslik itoat ettirilgan xalqni jilovda ushlab turishning eng zarur va nozik yo‘llaridan biri ekanligini istilochi va bosqinchilar juda yaxshi bilgan.

Chingizxon ham Movarounnahrni istilo qilayotganida o‘z farzandlari va sarkardalariga: bosib olgan yerlaringizda avvalo, shu yerning aqlli, donishmand kishilarini qiring, shunda xalq birlasha olmaydi, o‘z oralaridan chiqqan aqlsiz, nodon, johil, ahmoqlarini boshliq etib tayinlang, ularni qo‘llab-quvvatlang va ko‘klarga ko‘tarib maqtayvering. Shunda xalq ma‘naviy rahnamolaridan mahrum bo‘lib, qovusha olmay tarqalib ketadi, degan edi. Tarixiy manbalar buni isbotlab turibdi. Hamma vaqt bosqinchilarning mamlakatlar hukmdorlari o‘zlari bosib olgan mamlakatlarda Konfutsiy va Chingizxon aytgan tarzda siyosat olib borganlar. Bundan Chor Rossiyasi ham mustasno emas.

Chor Rossiyasi makkorona siyosatini amalga oshirish uchun Turkistonga aygʻoqchi ekspeditsiyalar yuboradi. Ular orasida yirik sharqshunos olim V. Bartold ham boʻlib, u bu oʻlkadagi siyosiy-iqtisodiy vaziyatni oʻrganib, Sankt-Peterburg Fanlar akademiyasi Ilmiy kengashida shunday degan edi: «Biz shu paytgacha madaniy saviyasi oʻzimizdan past boʻlgan xalqlarning yerlarini bosib olgandik. Endi boʻlsa, Turkiston misolida tamom teskari holatga duch kelib turibmiz...Turkistonliklar bizning harbiy ustunligimizga tan berishadi, ammo maʼnaviy ustunligimizni tan olishgani yoʻq. Vazifa ana shuni tan oldirishdan iboratdir. To shuni tan olishmas ekan, biz uzil-kesil gʻalaba qozondik, deb ayta olmaymiz».

Haqiqatan ham, tarixiy manbalar guvohlik beradiki, chor hukumati olimlar maslahatiga amal qilib, Turkistonning yerli xalqidan oʻzlarining «maʼnaviy jihatdan ustunligi»ni qanday qilib boʻlsa-da, isbotlashga va shu zaylda «uzil-kesil» gʻalabaga erishishga astoydil kirishgan.

Turonzaminni bosib olish siyosati 150 yil davom etdi. XIX asr oxirida chor imperiyasi Yer yuzi quruqlik qismining oltitadan bir qismiga egalik qila boshladi. Bu hududning 95 foizi Turon yerlari edi. Rossiya 200 ga yaqin millat va elatlarning turmasi boʻlib qoldi. 50 ga yaqin kamsonli xalq oʻz milliy qiyofasini yoʻqotdi. Uning hududi esa 22 million 400 ming kv. km. boʻlib qoldi. Yoki, boshqacha aytganda, Turonzamin hisobiga Rossiya imperiyasining yerlari haddan ziyod kengaydi. Oʻrta Osiyo chor qoʻshinlari tomonidan bosib olingandan keyin oʻlkada oʻziga xos tarixiy-siyosiy sharoit vujudga keldi. Avvalo, oʻlka xalqlari siyosiy, iqtisodiy, milliy zulm ostiga tushdi. Natijada, shu hukmronlik muhiti madaniyat, fan, sanʼat, adabiyot, ijtimoiy-siyosiy fikr kabi sohalarga oʻz taʼsirini oʻtkaza boshladi. Oʻlkada Yevropa turmush tarzi bilan xalqning asriy anʼanalari yuzma-yuz keldi.

Mustamlakachilik mafkurasi	Mustamlakachilik mafkurasi bosqinchi, zulmkor kuch sifatida oʻlkada milliy madaniyatga tish- tirnogʻi bilan qarshi boʻlgan boʻlsa, Turkiston hududidagi
---------------------------------------	--

johil kuchlar ham Yevropaning ilg'or fan va madaniyatiga shunday munosabatda bo'ldilar. Demak, har ikki tarafning reaksiya kuchlari milliy madaniyatning barq urib o'sishiga to'sqinlik qildilar. Aksincha, har ikki tarafning ilg'or kuchlari esa ilm-fan va madaniyatning o'lkada umumiy rivojlanishiga katta hissasini qo'shdi.

«Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasidagi general-gubernatori M.D. Skobelev: «Millatini yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qilsang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi», — deb aytgan gapini eslashning o'zi kifoya qiladi», — degan edi mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov 1997-yil 29-avgustdagi Oliy Majlisning 9-sessiyasidagi nutqida. M.D Skobelevning ana shu ko'rsatmasi Turkistondagi ma'naviyat, ma'rifat va madaniyatga nisbatan amalga oshirilgan yovuzliklar uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilgani shubhasizdir.

Shu boisdan ham Rossiya imperiyasi davrida tarixiy sharoit tufayli o'ziga xos madaniyat yuzaga keldi. Bir tomondan, kapitalistik munosabatlarning kirib kelishi, ikkinchi tomondan, tipik feodal munosabatlarning yemirilishi boshlangan edi. Ilg'or ziyolilar dunyoqarashida bu o'zgarishlar o'zining sezilarli ifodasini topdi.

Chor Rossiyasining Turkistondagi mustamlakachilik siyosatining tub negizi va mohiyatida qanday maqsad yotganligini xalqimizning bilimli va ma'rifatli kishilari tushunib yetgan edilar. Ana shunday insonlardan biri Abdurauf Fitrat yozadi: «Ko'rdim, kezzim, eshitdim, o'qidim. Mamlakatlar orasida Turkistonimiz kabi baxtsiz bir mamlakat yo'qdir. Rus kapitalistlari bilan rus poplarining sodiq va ishonchli qorovullari bo'lgan eski Rusiya hukumati yil orasida Turkistondagi Turk bolalarning foydalariga biror ish ko'rdimi, ko'rmoqchi bo'ldimi? Mana shu savolga — yo'qdan boshqa bir javobimiz yo'qdir...

Bizning ko'zlarimizni ochirmaslik uchun fikri ochiq tatarlarning yer olmoqlari va Turkistonda maktab ochmoqlari man etildi».

Chor hukumati Turkistonning tabiiy-iqtisodiy boyliklarini talash bilan kifoyalanib qolmasdan, o'zining mus-

tamlakachilik siyosatida tobe xalqlarni bo'g'ishga, ularni siyosiy ongsiz qilib qo'yishga, siyosiy faoliyatdan umuman chetlashtirishga zo'r berib tirishdi.

Umuman, chor Rossiyasining Turkiston xalqlariga nisbatan tutgan mustamlakachilik siyosati xalqlar o'rtasidagi har qanday davlat kurtaklarini yo'q qilish, ularning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-ma'naviy taraqqiyotini bo'g'ish, ularga erkinlik bermaslik, milliy qadriyatlari va milliy g'ururini toptash, qo'rquvda tutishdan iborat edi.

Rossiya chorizmi tomonidan Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarining bosib olinishiga ularning o'zaro ixtiloflari asosiy sabab bo'ldi. Chorizm bosib olgan O'rta Osiyo xalqlarining har qanday haq-huquqlarini yo'q qilib, ularni ijtimoiy-siyosiy, madaniy, iqtisodiy va harbiy qoloqlikda saqlab turish uchun o'zining to'rachilik, mahkamachilikka asoslangan boshqarish usulini joriy qildiki, bunda eng quyi mansabdan eng yuqori mansabga qadar bo'lgan hamma lavozimlar faqat o'ris harbiy to'ralari orqali idora qilinadigan tartib o'rnatildi.

Mahalliy xalqlardan talangan barcha boyliklar (paxta, ma'dan, rangli metall, qorako'l teri, pilla, meva mahsulotlari va boshq.) avvallari tuya, ot, aravalar, eshak, ho'kizga yuklangan karvonlarda tashilgan bo'lsa, O'rta Osiyoga temir yo'l o'tkazilgandan keyin ko'plab vagonlardan iborat uzun eshelonlarda chor Rossiyasiga olib ketiladigan bo'ldi. O'rta Osiyoning yer osti va yer usti boyliklari Rossiya imperiyasining asosiy xomashyo bazasiga aylandi.

Turkiston general gubernatori Fon Kaufman imperatorga yo'llagan maktublarining birida istilo O'rta Osiyo xalqlarining madaniyatini, ijtimoiy taraqqiyotini 300 yilga orqaga surib yuborganligi to'g'risida maqtanib yozgan. Shubhasiz, inqilobdan avval masjid, maktab, madrasalarda o'qish chegaralangan, arab, fors, tojik va turkiy xalqlar tillarida bitilgan noyob qo'lyozmalar chor ma'muriyati tomonidan kuydirilgan va olib ketilgan, 30-yillardagi qirg'in-barotlar davrida esa ma'rifatlilar bilan birga kitoblar ham yo'q qilingandi.

Sibir, O'rta Osiyo, Qozog'iston, Zakavkazyedan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan 400 ming kishi mardikor-

likka yuborilgan. Bunga qarshi xalq qo'zg'olonlari ham bo'lgan. Mustaqillik uchun 1874—1876-yillardagi Po'latxon qo'zg'oloni, 1892-yilgi Toshkent qo'zg'oloni, 1898-yilgi Dukchi Eshon qo'zg'oloni, 1916-yilgi qo'zg'olon, jadidlar harakati shular jumlasidandir. Sho'rolar hokimiyatiga qarshi olib borilgan mustaqillik harakati tarix kitoblariga oltin harflar bilan yozilgan.

**Bolsheviklarning
bosqinchilik
siyosati**

Rossiyada 1917-yilgi oktabr to'ntarishidan keyin sovet hokimiyatining mazlum millatlarga nisbatan olib borgan siyosati chor

Rossiyasi siyosatidan ham battar bo'ldi. Markaz tomonidan yuritilgan davlat siyosati tufayli millatlarning ongi, tili, tarixi, urf-odatlar va umuman, ma'naviyatini rivojlantirishga yo'l qo'ymaydigan muayyan g'oyalarni o'ylab chiqila boshlandi. Agar chor Rossiyasi ma'naviyatimizni turg'unlikda tutishga uringan bo'lsa, bolsheviklar mahalliy xalqlarni o'z milliy ma'naviyatidan, madaniyatidan butkul begonalashtirib, ruslashtirish siyosatini olib bordi. Sho'ro tuzumi milliy birdamlik, milliy tuyg'u rivojlanishini millatchilik deb qaradi.

Sho'ro hukumatining birinchi kunlaridan boshlab milliy ma'naviyatga qarshi kurash, markscha-lenincha mafkura, marksistik-falsafiy fikrning muhim masalalarini targ'ib qilish va omma o'rtasida tezlik bilan tarqatish ishlari avj ola boshladi. Xususan, dialektik materializm masalalari idealizm va dinga zid qo'yildi, u ishchilar sinfi dunyoqarashining asosi ekanligi keng targ'ib etildi. Bolsheviklar partiyasining siyosati markscha-lenincha ta'limot ma'naviy hayotning barcha sohalarida birdan-bir hukmron g'oyaga aylanishini ta'minlashga, qolgan barcha ta'limotlarga qarshi kurash olib borish, ularning ta'sirini yo'qotishga qaratilgan edi. Bu ishlar, asosan, markazdan yuborilganlar tomonidan amalga oshirilardi.

20-yillar oxiri va 30-yillarda sotsializm qurish, uning uzil-kesil g'alabasini ta'minlash uchun kuchayib borayotgan turli sohalaridagi sinfiy kurash ma'naviy hayotni, madaniyatni keng qamrab oldi. Kommunistik partiyaning

yagona hukmronligi, diktaturasi kuchaya bordi, totalitar rejim mustahkamlanib, odamlarni siyosiy ta'qib qilish avj oldi. Bu hol, shubhasiz, madaniy hayot, mafkurada ham o'z ifodasini topdi.

Sho'ro hukumati xalqning milliy g'ururini poymol qilish maqsadida bir qator tadbirlarni amalga oshirdi. Shular qatorida, milliy ma'naviyatga kuchli ta'sir etadigan Qur'oni karim, Hadisi sharif hamda al-Buxoriy, at-Termiziy, Shayx Najmiddin Kubro kabi yuzlab allomalarning mo'tabar asarlari kuydirib tashlandi, xalqdan yashirildi. Natijada, islom dinini «fosh etish» maqsadida aziz-avliyolarning mozorlariga, masjid-madrasalarga o't qo'yildi. Eski tipdagi maktablarning faoliyat ko'rsatishiga ruxsat berilmadi. Islom diniga qarshi kurash ochiqdan-ochiq e'lon qilindi. O'zbekistonda barcha dinlar, jumladan, islom dinining ko'zga ko'ringan yirik vakillari birin-ketin qamaldi, surgun qilindi, imi-jimida otib tashlandi. Chorakam bir asr davomida diniy-ma'naviy tarbiya berilmadi. Prezidentimiz Islom Karimov yozganidek: «Sobiq SSSRdagi hukmron Kommunistik partiyaning qattiqqo'llik siyosati tufayli diniy jamoalarni xalqlarning aql-idrokini egallash uchun kurashda o'zlarining xavfli raqibi deb hisoblar edi. Ular o'zining butun faoliyati davomida dinni kamsitish, ruhoniylarni yo'qotish va omon qolganlarini bo'ysundirish uchun eng keskin choralarni ko'rgan edi. Islom dinining o'n minglab mo'tabar ruhoniylari qatag'on qilindi.

Kommunistlar, rahbar xodimlar ota-onalari, yaqin kishilari janozasiga borishdan qo'rqib qolishdi. Shu bilan birga xalq o'rtasida dinsizlikni targ'ib qilish va dinga qarshi murossasiz kurash niqobi ostida o'rta asr me'morchiligining takrorlanmas namunasi bo'lgan, milliy naqshlar bilan jilolanib turgan minglab masjidlar, yuzlab madrasalar, xalqimizning milliy g'ururi bo'lgan muhtasham qasrlar, tarixiy obidalar, xonlar, amirlar saroylari vahshiylik va yovuzlik bilan buzib tashlandi yoki omborxonalarga, paxta quritadigan joylarga aylantirildi. Kommunistik g'oyaviylikni qaror toptirishning eng qulay usuli Sovet hokimiyati yillarida faqat zo'rlash,

qo'rqitish, jazolash, qatag'on, qamoq, surgun, jismonan yo'q qilishdan iborat bo'lib keldi.

1931-yilning 12-fevralida XQK (xudosizlikka qarshi kurash) jangovar xudosizlar ittifoqi murojaatnoma bilan chiqib, bu tashkilot a'zolari uchun daftarchalar joriy qilinganligi munosabati bilan shaharlar, rayonlar, sanoat korxonalari, jamoa xo'jaliklari, tashkilotlar, maktablar va o'quv yurtlarida ular (xudosizlar) ro'yxatdan o'tishlari va dinga qarshi o't ochishni kuchaytirishlari topshirilgan edi.

Madaniy inqilob shiori ostida o'zbek xalqining yuzlab iqtidorli, bilimli, istiqlolchi farzandlari qatag'on qilindi. Ayniqsa, mash'um 1937—1953-yillarda sodir etilgan bedodlikni tasavvur etish uchun O'zbekiston bo'yicha qariyb 100 ming kishi qatag'onga uchrab, 13 ming nafari otib tashlanganligini eslash kifoya.

1999-yili Prezidentimiz Islom

**«Shahidlar
xotirasi»**

Karimov tashabbusi bilan mamlakatimizda mustamlakachilik davri

qurbonlari xotirasini abadiylashtirish va «Shahidlar xotirasi» yodgorlik majmuyini barpo etishga qaror qilindi. Qisqa vaqt ichida bu borada ulkan ishlar amalga oshirildi. Milliy mustaqillik, Vatan ravnaqi, yurt ozodligi uchun jonini fido aylagan el o'g'lonlarining qutlug' xotirasiga Toshkent shahrida muazzam xiyobon yaratildi. 2000-yil 20-mayda Toshkent shahri markazidan oqib o'tuvchi Bo'zsuv sohilida yodgorlik majmuyining ochilish marosimi bo'lib o'tdi.

«Alvasti ko'prik» deb sovuq nom olgan, inson qalbiga qo'rquv soladigan bu qarovsiz joyda xalqimizning minglab asl farzandlari otilgan, bekafan, bejanoza, nom-nishonsiz ko'mib tashlangan edi.

Ushbu yodgorlik majmuyining ochilishiga bag'ishlangan marosimda mamlakatimiz Prezidenti Islom Karimov ta'kidlaganidek, zulm va zo'ravonlikka qurilgan mustabid, beshafqat tuzum davrida o'zligini, millat qadr-qimmatini teran anglagan, ijtimoiy-siyosiy ongi yuksak, xalqni uyg'otishga va boshqarishga qodir bo'lgan, ma'rifat va ma'naviyat yo'lida fidoyilik ko'rsatgan ko'plab aql-zakovat sohiblarining jasadlari mana shu tepalik va jarliklarda

nom-nishonsiz qolib ketgan. «Bugun biz, — degan edi I. Karimov, — mo'tabar insonlar siymosida va asrlar davomida yurtimizning chinakam ozodligi uchun qurbon bo'lganlar misolida — ilohim ularning arvohlari shod bo'lsin! — Vatanni ardoqlash, uni yomon ko'zlardan va harakatlardan asrab-avaylash, himoyalash, kerak bo'lsa, ona yurtimiz uchun jonimizni ham fido qilishdek buyuk insoniy fazilatni o'rganmog'imiz lozim».

**Dogmatik
mafkura**

Sotsialistik ishlab chiqarishning dogmatik mafkuraga bo'ysundirilishi sovet jamiyatining turg'unligini belgiladi va uni biqiq doirada harakat qiladigan an'anaviy jamiyatga aylantira boshladi. Adabiyot va san'atda bu — sotsialistik realizm deb ataladigan badiiy usulda namoyon bo'ldi.

Mustamlakachilik davrida xalqimizda milliy nomukam-mallik, kamsitilish tuyg'ularini shakllantirishga zo'r berib urinildi. Shu bois milliy qahramonlarimiz jinoyatchi va qonxo'r jallod deb e'lon qilindi. Milliy g'ururimiz toptaldi. Chorizm davrida go'yoki xalqimizning yoppasiga savodxon bo'lishi uchun 4600 yil kerak ekanligi, Rossiyasiz taraqqiyotga erisha olmasligimiz kabi g'oyalarni ongimizga singdirishga harakat qildilar.

«KPSS tarixi», «Ilmiy kommunizm nazariyasi», «Ilmiy ateizm» kabi siyosat bilan sug'orilgan ilmlar oliy o'quv yurtlari dasturiga kiritilgan. Baynalmilallik bayrog'i ostida haqiqiy milliylikni asta-sekin yo'qotib, millatlarning umumiylashuvi, markazga bo'ysunuvi targ'ib qilindi.

Madaniy merosga KPSSning munosabati nafaqat uni mafkuraviy elakdan o'tkazishda, shuningdek, ilgari arab alifbosidan foydalangan xalqlarning imlosini o'zgartirishda ham namoyon bo'ldi. Bulardan shunday xulosa chiqarish mumkin: birinchidan, sobiq sovet davlati insonga yangi sotsialistik jamiyatni qurishning bir g'ishti, vositasi deb qaradi. Bu jamiyatni qurishida u har qanday qurbonlardan tap tortmadi. Natijada, e'lon qilingan eng oliy maqsad: «Hamma narsa inson uchun, insonning baxt-saodati uchun» shiori teskari samara bera boshladi. Insonparvar-

lik yemirildi, jamiyatda aksilinsoniylashtirish (degumanizatsiya) jarayoni boshlangan edi. Ikkinchidan, xalqlarning taraqqiyot darajasini tenglashtirish jarayonida ularni «baynalmilalchilik» tamoyillari asosida «sovet xalqi» deb atalmish tarixiy birlikda rus xalqi bilan assimillatsiya qilib yuborishga urinish ham bo'ldi.

Esda tuting: Millat oldida turgan navbatdagi vazifa, istibdod davridan qolgan illatlarni bartaraf qilib, O'zbekistonning buyuk kelajagini qurishdir.

**Istiqlol
sharofati**

«Istiqlol sharofati bilan ma'naviyat buloqlarining ko'zi ochildi, — degan edi Islom Karimov, — biz bu buloqning zilol suvlaridan bahramand bo'la boshladik. Sho'ro davrida unutilgan qadriyatlarimiz, nomi qoralangan bobokalonlarimizning durdona so'zlarini biz obi kavsardek ko'zimizga surtmoqdamiz»

1991-yili dunyoning oltidan bir qismida 70 yildan ortiq davron surib hukmronlik qilib kelgan Sovet imperiyasi ilk bor parchalandi. Tarixiy manbalarga qaraganda, Rossiya o'zini 1721-yili rasman Imperiya deb e'lon qilgan edi. 1917-yilga qadar ijtimoiy-siyosiy tuzum ana shu Rossiya manfaatlari asosida qurilgan va rivojlangan edi. Shuni ham ta'kidlash joizki, Rossiya va Sovet imperiyasini qo'shib hisoblaganda qozoqlarning ko'pchilik qismi 250—270 yil, ukrainlar 200 yildan ortiq, o'zbeklar, tojiklar, qirg'izlar, turkmanlar 110—130 yil mobaynida ana shu imperiyalar changalida bo'ldilar.

Mustaqillik nima? Prezident Islom Karimovning quyidagi so'zlari bu savolga to'la javob beradi. «Biz uchun mustaqillik — eng avvalo, o'z taqdirimizni qo'limizga olish, o'zligimizni anglash, milliy qadriyatlarni, urf-odatlarimizni tiklash, hammamiz uchun mo'tabar shu zaminda har bir xonadonda tinchlik-osoyishtalikni, barqarorlikni saqlashdir. Aziz Vatanimizda adolat, insof, din-u diyonat, mehr-u oqibatni qaror toptirishdir, biz uchun mustaqil-

lik —Allohning o‘zi el-yurtimizga in‘om etgan tabiiy boyliklarga egalik qilish, xalqimiz qudrati, salohiyati, aql-u zakovatiga tayanib, O‘zbekistonda yashayotgan har bir inson, har bir oila uchun munosib hayot qurish, kelajak avlodlar uchun ozod va obod vatan qoldirishdir.

Biz uchun istiqloq — millatimiz, mamlakatimizning jahonda obro‘-e‘tibori, shon-shavkatini ko‘taradigan sog‘lom avlodni, har jihatdan barkamol va fidoyi o‘g‘il-qizlarni tarbiyalash, ularni voyaga yetkazish va baxtini ko‘rishdir. Har bir fuqaromiz uchun — millati, irqi va diniy e‘tiqodidan qat‘i nazar — erkinlik, tenglik, birodarlik, munosib sharoit yaratib berishdir.

Biz uchun istiqloq — davlatchiligimizni mustahkamlash, buyuk kelajagimizning poydevorini qurish, milliy ongimiz va faxrimizni yuksaltirish, jahon hamjamiyatida munosib o‘rnimizni egallashdir».

**Mustaqillikni
mustahkamlash**

Mustaqillikni siyosiy jihatdan mustahkamlash faqat davlat tizimlari va zarur qonunlar majmuasini

yaratishdan iborat emas. Buning uchun yangicha ong va umuman yangicha siyosiy madaniyat ham zarur. Bu siyosiy madaniyat, «Ma‘naviyat — millat nishoni» kitobida ta‘kidlanishicha, «sovet davridagidan farqli o‘laroq, bir tomondan, yuksak axloqqa, vatanparvarlikka, ilg‘or milliy va zamonaviy an‘analarga, fuqaroviy onglilikka tayan-sa, ikkinchi tomondan, qonunlarga va huquqiy me‘yorlar ustuvorligiga, ularning hamma uchun birday majburiylik-ga tayanmog‘i lozim».

Mustaqillikni iqtisodiy jihatdan mustahkamlash ham, sovet davridagidan farqli o‘laroq, yangicha iqtisodiy tafakkurni, bozor munosabatlarini yaxshi o‘zlashtirishni, bozor va sog‘lom raqobat bilan bog‘liq holda yangicha tushuniladigan huquqiy va axloqiy me‘yorlarni o‘zlashtirishni, o‘tmishdan bozor munosabatlariga oid ma‘naviy qadriyatlarimiz, madaniy merosimizdan foydalanishni taqozo etadi.

Mustaqillikning ijtimoiy jihatdan mustahkamlanishi ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi mulkiy, iqtisodiy, huquqiy, axloqiy, madaniy, maishiy munosabatlar, turmush tarzi-

ning ko'pgina sohalarini — ma'naviy me'yorlar, ta'lim-tarbiya, oila, ilm-fan, adabiyot, san'at kabi xalq ma'naviy hayotining eng nozik va ijodiy sohalarini qamrab oladi.

Mustaqillikni ma'naviy jihatdan mustahkamlash deganda ma'naviy hayot rivojiga ta'sir ko'rsatuvchi barcha nomoddiy omillar, jumladan, davlatning ta'lim-tarbiya, madaniyat, mafkura va targ'ibot-tashviqot sohalarida olib borayotgan siyosati ham nazarda tutiladi.

Mustaqillikning ma'naviy mustahkamligini ta'minlash uchun umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish, insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilishi va vatanparvarlikni kuchaytirish zarur. Demak, buning uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur:

1. Ijtimoiy ongga oid hodisalar: tushunchalar, g'oyalar, baholar, me'yorlar, omillar doirasida falsafiy ong, axloq, ishonch, estetik ong, huquqiy ong, diniy, yangicha dunyoqarash va uning alohida tarkibiy qismi sifatida milliy istiqlol mafkurasi ta'kidlab ko'rsatilishi kerak. Ongning ikki darajasi — psixologiya va mafkura ham bir-biridan farqlanishi maqsadga muvofiq.

2. Ma'naviy madaniyat, shu jumladan, madaniy meros. Bu yerda esa siyosiy madaniyat, axloqiy madaniyat, huquqiy madaniyat hamda san'atning muayyan turlari — badiiy, teatr, haykaltaroshlik, rassomlik, naqqoshlik, dizayn, musiq, kinochilik va shu kabilar alohida ajratilishi mumkin.

3. Ma'naviy funksiyalarni boshqaruvchi ijtimoiy muassasalar. Bunga xalq ta'limi tizimi va turlari (davlat, nodavlat, ilmiy-pedagogik muassasalar, ta'lim sohasidagi davlat boshqaruv organlari; ta'lim turlari: maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy o'quv yurtlaridan keyingi ta'lim — kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash, maktabdan tashqari ta'lim); ilmiy tadqiqot tizimi (ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari, ilmiy-tekshirish institutlari, O'zR Fanlar akademiyasi va shu kabilar); ijodiy uyushmalar (yozuvchilar uyushmasi, rassomlar, kompozitorlar, kinochilar, teatr arboblari va boshqa ijodiy soha xodimlarining turli uyushmalari; matbuot, matbaa va

ommaviy axborot tizimi (gazeta-jurnallar, radio va televizioniya, nashirlik faoliyati va shu kabilar; tarbiyaning turli tizimlari va tashkilotlari, maskanlari (shu jumladan, diniy tashkilotlar) faoliyati, urf-odatlar, an'analar hamda oilaning tarbiya va ma'naviyatga tegishli jihati kiradi.

Ko'rsatilgan sohalarida ishlarni yanada jonlantirish uni milliy istiqlol g'oyasi asosida tashkil etish, mustaqillikni ma'naviy mustahkamlashning bosh omili hisoblanadi.

Mustaqillikni ma'naviy mustahkamlashda optimistik ma'naviy muhit va ma'naviy ehtiyojlarning yuksalishi katta rol o'ynaydi. Mamlakatimizda ma'naviy ehtiyoj kuchaydi va mustaqillikning dastlabki davrlaridan boshlab ma'naviyat masalasi eng muhim masalalardan biri deb qaraldi. Shunga ko'ra ma'naviy merosni baholashda, umuman ma'naviy siyosatning konseptual asoslarini yaratishda quyidagi 4 ta asosiy mezonga tayanildi:

- 1) insonparvarlik;
- 2) taraqqiyparvarlik;
- 3) xalqchillik;
- 4) vatanparvarlik va yurt tinchligi.

Aynan shu mezonlar majmuasi yordamida haqiqiy qadriyatlarni soxta qadriyatlardan farqlash mumkin. Shuni ham unutmaslik kerakki, milliy ma'naviyatimizni tiklash va uni rivojlantirish yangi demokratik, huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishning muhim qonuniyatidir. Busiz jamiyatni barpo etish mumkin emas.

Prezidentimizning «O'zbekistonning o'z istiqlol va taraqqiyot yo'li», «O'zbekistonning siyosiy-ijtimoiy va iqtisodiy istiqbolining asosiy tamoyillari» risolalarida ma'naviyat o'z mohiyati bilan kelajak poydevori ekanligi atroflicha asoslab berildi.

O'zbekistonda yangi jamiyat qurish yo'lida ma'naviyat sohasida quyidagi vazifalar amalga oshirilganligiga e'tibor bermoq zarur:

1. Ma'naviyat va axloqiylikni qayta tiklash.
2. Xalqimizning milliy madaniyati va o'ziga xosligini ifoda etuvchi vosita bo'lmish o'zbek tilini rivojlantirish, bu tilning davlat maqomini izchil va to'liq ro'yobga chiqarish.

3. Hurfiylik, vijdon va din erkinligi qoidalarini qaror toptirish.

Islom Karimovning «O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda» asarida ikkinchi ustuvor yo‘nalish — jamiyat ma‘naviyatini yanada yuksaltirishdan iborat qilib qo‘yildi. Bu borada 2000-yil 22-yanvarda ikkinchi chaqiriq Oliy Majlisning 1-sessiyasida Prezident Islom Karimovning «Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz» ma‘ruzasida ma‘naviyat sohasida yettita bosh vazifa aniq ko‘rsatib berildi.

Xullas, milliy ma‘naviyat va ma‘rifatning rivojlanishi tarixining qisqacha tahlili shuni ko‘rsatib turibdiki, u ijobiy ma‘noda shakllansa, rivojlansa, quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

1. Milliy ma‘naviyat va ma‘rifatning birdan-bir maqsadi aholiga bilim berish, ma‘naviy qarashini yuksaltirish, ichki ruhiy kechinmalarini boyitish, ular olgan ana shu bilimlarini hayotda qo‘llay olishga o‘rgatish.

2. Odamlarda tegishli ko‘nikma hosil qildirish, ijobiy ijtimoiy fazilatlarni shakllantirish va rivojlantirish.

3. Sadoqatlilik, vafodorlik, odob va axloqiylik, mehnat-sevarlik, mehmonnavozlik, imon va e‘tiqod tuyg‘ularini yosh avlod ongiga singdirish.

4. Ta‘lim-tarbiyada oddiydan murakkabga, ma‘lumdan noma‘lumga, umumiydan xususiyga borish, ko‘rgazmalilik va uzluksizlikka amal qilish, ular olgan ana shu bilimlarni tushunarli tilda, hayotiy misollarda hamda zamonaviy usullarda bayon qilish.

5. Ma‘naviy tarbiya vositalari bo‘lgan ibrat, iroda va mehr-muruvvatdan unumli foydalanish. Lekin demokratiyada zid, mustabid tuzum davrida inson ma‘naviyati tubanlashishi va jaholatga yo‘l ochilishi ham mumkin.

Avval aytib o‘tganimizdek, ma‘naviyatning asosini vatanparvarlik, insonparvarlik, ilmli, ma‘rifatli bo‘lish, o‘z dinini, o‘z xalqining urf-odatlarini sevishtirish, ularni qadrlash kabi yuksak insoniy fazilatlar tashkil qiladi. Shu sababli yuqorida ma‘naviyatga daxldor fazilatlar to‘g‘risida so‘z yuritib, fikrimizni O‘zbekiston kelajagi va tarixi

to'g'risidagi xulosalar bilan davom ettirdik. Chunki o'zbek xalqi azal-azaldan ma'naviyat va ma'rifat tushunchalarini qadrlagan hamda ilmi, ma'rifatli bo'lishni targ'ib qilgan. Vatanimizning gullab-yashnayotganligi, uning jahon hamjamiyatiga yuz tutayotgani, urf-odatlarimizni, qadriyatlarimizni, milliy udumlarimizni qaytadan tiklayotganimiz va ularni davlat siyosati darajasiga ko'targanimiz bizning ma'naviyatli xalq ekanimizdan dalolat beradi.

Allohga shukronalar bo'lsinkim, biz shunday shodiyonalarning guvohi bo'lib turganimiz haqida g'urur va iftixor ila so'zlasak arziydi. Mustaqillik bizga dinimizni, tilimizni qaytardi. O'z qomusimizga, bayrog'imizga, gerbimizga ega bo'ldik.

Prezidentimiz Islom Karimov «Mustaqil o'zbek davlati — xalqimizning tarixiy yutug'idir. Xalqi yuz yillar mobaynida ozodlikni orzu qilgan O'zbekiston chinakam mustaqillikni qo'lga kiritib, gullab-yashnashi va farovonlikka erishishi, taraqqiy etgan demokratik davlat qatori xalqaro hamjamiyatda munosib o'rin egallashi — biz ko'zlagan oliy maqsaddir», deganda tom ma'noda butun xalqimizning orzu-umidini, maqsad va intilishlarini ifoda etgan edi.

**Mustaqillikka
otilayotgan o'qlar**

Mustaqilligimizni ko'rolmagan, vatanfurush, muqaddas dinimizni niqob qilib, buzg'unchilik bilan shug'ullanayotgan kimsalar barchamizni hayratga solmay qo'ymaydi. Ular oddiy mehnatkash oilalarni g'am-g'ussaga botirib, onalarning va jajji farzandlarning ko'z yoshlarini daryodek oqizib, begunoh insonlar umriga zomin bo'ldilar.

Eng asosiysi shundaki, yurtimizda bunday fojialar takrorlanmasligi uchun, avvalo, xavfsizlikni va barqarorlikni ta'minlash barchamizning hayotiy ishimiz ekanligini anglashimiz zarur.

Yurtboshimiz «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari ham taraqqiyot kafoflatlari» kitobida barchamizni ogoh bo'lishga da'vat etib: «...eng murakkab savollardan biri shuki, bizdagi barqarorlik va xavfsizlikka tahdid solayotgan muammolarni anglab yetapmizmi? Xavfsizligimizga tahdid solayotgan muammo-

larga nimani qarshi qo‘ya olamiz? Jamiyatimiz to‘xtovsiz va barqaror rivojlanishiga, biz istiqomat qilayotgan mintaqada jo‘g‘rofiy-siyosiy muvozanat saqlanishiga nimalar kafolat bo‘la oladi?» — deb yozgan edi.

Chindan ham, qo‘yilgan savollar g‘oyat murakkab. Har kim bu masalaga o‘z saviyasiga ko‘ra yondashishi turgan gap. Lekin eng muhim xulosa shuki, yoshlarning ta‘lim-tarbiyasiga katta e‘tibor berishimiz, g‘oyaviy bo‘shliq bo‘lmasligini ta‘minlashimiz, kishilar, ayniqsa, yoshlar ongiga o‘z xalqining qoni evaziga siyosiy shuhratparastlikdan, boylik orttirishdan ham toymaydiganlar diniy murosasizlik, millatchilik, separatizm, fashizm, ekstremizm kabi «g‘oya» va «g‘oyacha»lar bilan ta’sir etishiga yo‘l qo‘ymasligimiz lozim. Ular o‘zlarining manfur niyatlarini qanday amalga oshirishlarini hammamiz 1999-yil 16-fevralda Toshkent shahrida, 2000-yil kuzida Uzun va Sariosiyo tumanlarida, 2004-yil bahorida Toshkent shahri, Toshkent viloyati va Buxoro viloyatida shu yil iyul oyi, oxirida Toshkentda sodir bo‘lgan voqealarda ko‘rdik. Bunday fojialarning qaytarilmasligi uchun hammamiz bor imkoniyatlarimizdan foydalanishimiz, qo‘ldan kelguncha harakat qilishimiz lozim.

Chunki mustaqillik — bu nafosat, ozodlik va suverenlik. Mustaqillik — bu hurriyat, milliy davlatchilik, ozod va obod Vatan. Mustaqillik — bu jamiyatimizning, xalqimizning emin-erkin yashnab yashashi, ijod qilishi, ishlashi. Mustaqillik — har bir insonning shu vatanda kamol topib, o‘zini to‘la namoyon qila olishi. Mustaqillik — bu asriy orzuymiz. Mustaqillik — avlodlarimizning asrlardan buyon tashna bo‘lib kelgan istiqboli va istiqbolidir.

**Muqaddas
burch**

Endilikda mustaqillik shunday bir oliy ne‘mat ekan-ku, deb qo‘l qovushtirib o‘tirish emas, balki uni himoya qilishimiz, asrab-avaylashimiz, yanada rivojlantirib, madaniyatning eng taraqqiy qilgan nuqtasiga yetkazishimiz lozim.

Savobni har kim qilishi kerak, savobni har kuni qilish kerak, deganlaridek, mustaqilligimizni har bir fuqaro mus-

tahkamlashi va rivojlantirshi, uni har kuni mustahkamlash va rivojlantirish darkor. Zotan, biz nafaqat ozod va obod, kelajagi buyuk Vatanda yashamog‘imiz, balki Ozod va Obod Vatanni yaratmog‘imiz, uni bizni ko‘ra olmaydigan turli xil tashqi va ichki yovuz kuchlardan himoya qilishimiz, farzandlarimizga, kelajak avlodga o‘zimizdan Ozod va Obod Vatanni meros qoldirmog‘imiz darkor.

TAYANCH SO‘Z VA IBORALAR

Mustaqillik uchun kurash, mustaqillikni mustahkamlash, arosatga solish, mustamlakachilik, mustamlakachilik mafkurasi, M. D. Skobelev, bolshheviklarning bosqinchilik siyosati, «Shahidlar xotirasi» dogmatik mafkura, Istiqlol sharofati, ma‘naviyatni mustahkamlash, mustaqillikka otilayotgan o‘qlar, mustaqillikni mustahkamlash — muqaddas burch.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Mustaqillik uchun kurashganlar kimlar?
2. Millat va milliy o‘zlikni anglash munosabatlarini qanday tushunasiz?
3. Millatlarni arosatga solish usullari qanday?
4. O‘zbekiston mustamlakachilik istibdodi ostida.
5. Milliy o‘zlikni anglashning mohiyatini izohlang.
6. «Shahidlar xotirasi» haqida nimalarni bilasiz?
7. Mustaqillikni mustahkamlashni qanday tushunasiz?
8. Demokratiya va soxta demokratiya tushunchasining mazmuni va mohiyatini izohlang.
9. Muqaddas burch nima?

ADABIYOTLAR

1. I. Karimov. Turkiston — umumiy uyimiz. T.: O‘zbekiston, 1995.
2. I. Karimov. O‘zbekistonda demokratik islohotlarni chuqurlashtirishning muhim vazifalari. T.: O‘zbekiston, 1996.
3. I. Karimov. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. 2-tom. T.: O‘zbekiston, 1996.
4. I. Karimov. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayot — pirovard maqsadimiz. T.: O‘zbekiston, 2000.
5. I. Karimov. O‘zbekiston XXI asr bo‘sag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.: O‘zbekiston, 1997.
6. I. Xo‘jamurodov. Ma‘naviy qadriyatlar va milliy o‘zlikni anglash. T.: 1991.
7. H. Ziyoyev. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. T.: 1998.
8. H. Ziyoyev. Istiqlol — ma‘naviyat negizi. T.: Ma‘naviyat, 1999.

TEST SAVOLLARI

1. «...Shoʻrolar zamonida tarixiy haqiqatni bilishga intilish ragʻbatlantirilmas edi»,— deb kim taʼkidlagan?

A) I. Karimov. B) Behbudiy. D) Fitrat. E) Avloniy. F) Choʻlpon.

2. «Alpomish» dostonining 1000 yilligi qachon nishonlandi?

A) 1996. B) 1997. D) 1998. E) 1999. F) 2000.

3. Oʻzbek tiliga davlat tili maqomi qachon berildi?

A) 1987. B) 1988. D) 1989. E) 1990. F) 1991.

4. Arab alifbosidan lotin alifbosiga qachon oʻtildi?

A) 1927. B) 1928. D) 1929. E) 1930. F) 1931.

5. Mustaqil Oʻzbekistonning davlat bayrogʻi toʻgʻrisidagi qonuni qachon qabul qilindi?

A) 1991-y. 11-noyabr. B) 1991-y. 18-noyabr. D) 1991-y. 21-noyabr. E) 1991-y. 28-noyabr. F) 1991-y. 15-noyabr.

6. Davlat madhiyasi qachon eʼlon qilindi?

A) 1992-y. 8-dekabr. B) 1992-y. 10-dekabr. D) 1992-y. 18-dekabr. E) 1992-y. 20-dekabr. F) Toʻgʻri javob yoʻq.

7. Oʻzbekiston BMTga qachon qabul qilindi.

A) 1992-y. mart. B) 1992-y. aprel. D) 1992-y. may. E) 1991-y. mart. F) 1991-y. aprel.

MUNDARIJA

Kirish	4
--------------	---

I bob. Ma'naviyatning rivojlanishi va uning jamiyat, iqtisodiy siyosiy hayotidagi o'rni

1-§. «Ma'naviyat asoslari» fanining predmeti, ta'rifi hamda tarkibiy qismlari	7
2-§. Ma'naviy meros, qadriyatlar, ularning shakllari va o'zaro munosabati	22
3-§. Amaliy mashg'ulot. Milliy va umuminsoniy ma'naviyat va ularning o'zaro munosabati	37
4-§. Din va ma'naviyat. Islom dini va tasavvuf ta'limotida ma'naviy barkamol inson masalasi	53
5-§. Amaliy mashg'ulot. Tasavvuf tariqati va unga qarshi oqimlar hamda bu oqimlarga qarshi kurash vazifalari.....	77
6-§. Temuriylar davri ma'naviyati.....	95
7-§. Ma'naviyat va iqtisodiyot, ularning o'zaro munosabati hamda jamiyat hayotida tutgan o'rni	112
8-§. Jamiyatning siyosiy hayoti, mafkura va ma'naviyat	121

II-bob. Ma'naviyatning tabiat bilan aloqasi va jamiyat ijtimoiy-ma'rifiy hayotidagi roli

9-§. Tabiatni asrash — inson ma'naviyatining muhim belgisi	138
10-§. Ma'naviyat va ma'rifat. Bilim olish hamda kasb-hunar egallash — ma'naviy yuksaklik belgisi	153
11-§. Amaliy mashg'ulot. Jadidchilik va jadidlarning ilm-ma'rifat yo'lidagi harakatlari	174

12-§. Mahalla muhiti va oila ma'naviyati — milliy taraqqiyotimiz kafolatlari	190
13-§. Amaliy mashg'ulot. Oila va jamiyatning o'zaro ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy munosabatlari	205
14-§. Insonparvarlik, vatanparvarlik va tinchliksevarlik — shaxs ma'naviyatining ajralmas qismi	219
15-§. Shaxs ma'naviyatining zohiriy (tashqi) va botiniy (ichki) alomatlari, ularning nafasat bilan munosabati	241
16-§. Marosimlar — xalq va shaxs ma'naviyati ko'zgusi	253
17-§. Mustaqillikni mustahkamlash — har bir fuqaroning burchi	267

*Nosirxo'jayev Sobit Hoshimovich,
Lafasov Moyli Fozilovich,
Zaripov Muhammadjon Zaripovich*

MA'NAVIYAT ASOSLARI

*Akademik litsey va kasb-hunar
kollejlari uchun darslik*

«Turon-Iqbol» nashriyoti, Toshkent — 2005

Muharrir *A. Mansurova*
Badiiy muharrir *J. Gurova*
Texnik muharrir *T. Smirnova*
Musahhihlar *M. Akromova*
Kompyuterda sahifalovchi *A. Yuldasheva*

Bosishga 21.11.05 da ruxsat etildi. Bichimi 60×90^{1/16}
«Tayms» garniturasida ofset bosma usulida bosildi.
Shartli b.t. 18,0 + 1,0 rangli vkleyka.
Nashr t. 16,7. Jami 5 000 nusxa. 160-raqamli buyurtma.

«ARNAPRINT» MCHJ da sahifalanib, chop etildi.
Toshkent, H. Boyqaro ko'chasi, 41.

Nosirxo‘jayev S. H. va boshq.

N 80 Ma'naviyat asoslari: O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun darslik/Mualliflar: S.H.Nosirxo‘jayev, M.F. Lafasov, M.Z. Zaripov.— T.: «Turon-Iqbol», 2005. — 288 b.

1.1.2 Muallifdosh.

Ushbu darslik akademik litseylar, kasb-hunar kollejlari o'quvchilari, o'qituvchilari, shuningdek, ma'naviyat masalalari bilan qiziquvchilar uchun mo'ljallangan. Unda «Ma'naviyat asoslari» fanining yosh avlodni milliy istiqlol g'oyasi va mafkurasi ruhida tarbiyalashdagi ahamiyati, ma'naviyatning bashariyat taraqqiyoti mahsuli ekanligi; ma'naviy meros va qadriyatlar, din va ma'naviyat, islom dini ta'limotida barkamol inson masalasi; jamiyatning siyosiy hayoti, ma'naviyat, mafkura va ma'rifat — shaxs ma'naviyatining asosiy mezonlari ekanligi; oila ma'naviyati, mahalla, shaxs ma'naviyatining nafosat bilan munosabati, marosimlarning ma'naviy tarbiyadagi ahamiyati va Markaziy Osiyo xalqlari ma'naviyati yoritilgan.

Ushbu darslik ilk bor nashrga tavsiya etildi.

BBK 71.4(5U)ya7+74.200.51ya7